

ISSN1680-0761

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ҰТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

Ғылыми журнал

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК ЗКГУ

Научный журнал

Педагогика

Филология

Тарих

Экология

География

2020/
2

<http://wksu.kz>

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Западно-Казакстанский государственный университет им. М. Утемисова
M.Utemissov West Kazakhstan state university

БҚМУ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК **BULLETIN**
ЗКГУ **of the WKSU**

**ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы**

**Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ**

**PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series**

№ 2 (78)/2020

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

2000 жылдан бастап шығады
Издается с 2000 года
Founded in 2000

Орал-Уральск- Uralsk, 2020

«БҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. Подгорска-Яхник Д. – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. Мардахаев Л.В. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. Кекеева З.О. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. Байтлесова Н.Қ. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
5. Қажимова К.Р. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. Мушаев В.Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. Гилазов Т.Ш. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. Хасанов Ғ.Қ. – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
4. Мутиев З.Ж. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
5. Сұлтанғалиева Р.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. Дабровски Д. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Бонора Ж.Л. – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. Сдықов М.Н. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
4. Нұрғалиева А.М. – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

«География» бағыты бойынша:

1. Длужевска А. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Петрищев В.П. – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. Мазбаев О.Б. – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. Маусымбаева А.Д. – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. Имашев Э.Ж. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. Качмарек С. – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Морачевска Д. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. Сапанов М.К. – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. Андронов Е.Е. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. Бакиев А.Г. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. Иманбаева А.А. – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдык ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат Комитеті 2012 жылғы 10 желтоқсанда қайта тіркеді. 2011 жылғы 26 қаңтардағы №11389-Ж мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпарат агенттігін есепке қою туралы куәлік Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетімен берілген.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетімен журнал ғылыми қызметтің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКГУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. Подгорска-Яхник Д. – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. Мардахаев Л.В. – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. Кекеева З.О. – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. Байтлесова Н.К. – доктор философии (PhD), ЗКГУ им. М.Утемисова;
5. Кажимова К.Р. – доктор философии (PhD), ЗКГУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. Мушаев В.Н. – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. Гилазов Т.Ш. – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. Хасанов Г.К. – доктор филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова;
4. Мутиев З.Ж. – кандидат филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова;
5. Султангалиева Р.Б. – кандидат филологических наук, ЗКГУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. Дабровски Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Бонора Ж.Л. – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. Сдыков М.Н. – доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова;
4. Нурғалиева А.М. – доктор исторических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. Длужевска А. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Петрищев В.П. – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. Мазбаев О.Б. – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. Маусымбаева А.Д. – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. Имашев Э.Ж. – доктор философии (PhD), ЗКГУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. Качмарек С. – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Морачевска Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. Сапанов М.К. – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. Андронов Е.Е. – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. Бакиев А.Г. – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. Иманбаева А.А. – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКГУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан 10 декабря 2012 года. Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26 января 2011 года выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации Республики Казахстан.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс: печатной версии ISSN 1680-0761.

Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстана журнал включен в перечень научных изданий для публикаций основных результатов научной деятельности.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикует научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования, данные научных совещаний, конференций, поздравления к юбилейным датам ученых, информационные материалы.

ISSN 1680-0761

ЗКГУ им. М. Утемисова, 2020.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, associate professor,
M. Utemissov WKSU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, associate professor,
M. Utemissov WKSU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. **Podgorska-Jahnik D.** – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. **Mardakhaev L. V.** – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. **Kekeeva Z. O.** – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. **Baytlesova N. K.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKSU;
5. **Kazhimova K. R.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKSU.

Direction "Philology":

1. **Mushaev V.N.** – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. **Gilazov T. Sh.** – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. **Hasanov G.K.** – doctor of philological sciences, docent, M. Utemissov WKSU;
4. **Mutiev Z.Zh.** – candidate of philological sciences, docent, M. Utemissov WKSU;
5. **Sultangaliyeva R.B.** – candidate of philological sciences, M. Utemissov WKSU.

Direction "History":

1. **Dabrowski D.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Bonora Zh.L.** – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. **Sdykov M. N.** – doctor of historical sciences, professor, M. Utemissov WKSU;
4. **Nurgaliyeva A.M.** – doctor of historical sciences, docent, M. Utemissov WKSU.

Direction "Geography":

1. **Dluzewska A.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Petrishev V.P.** – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. **Mazbayev O.B.** – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. **Mausymbayeva A.D.** – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. **Imashev E.Zh.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKSU.

Direction "Ecology":

1. **Kaczmarek S.** – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Moraczewska J.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. **Sapanov M.K.** – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. **Andronov E.E.** – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. **Bakiev A.G.** – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. **Imanbayeva A.A.** – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

Published since 2000. It is published 4 times a year.

The certificate of registration of the edition No. 971-Z of 07.12.1999 is issued by the Ministry of culture, information and public consent of RK.

Certificate of re-registration No. 1432-W dated 09.08.2000 issued by the Ministry of culture, information and public consent of the Republic of Kazakhstan.

Certificate of registration of periodical and (or) news Agency No. 11389-Zh dated 26.01.2011 issued by the Committee of information and archives of the Ministry of communications and information of the Republic of Kazakhstan.

The journal is included in the List of scientific publications of the Committee for control in education and science of the Republic of Kazakhstan recommended to publish main results of theses on Philology, historical and pedagogical Sciences.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKSU, 2020.
REGISTRATION NUMBER 1432-Ж
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

УДК 37.01
МРНТИ 14.35.07
DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).1

¹Нурғалиева С.А., ²Майгельдиева Ш.М., ³Изтлеуова Ж.Б.

¹Университет имени Ибрагима Чечена, Агры, Турция

^{2,3} НАО «Кызылординский университет им. Коркыт Ата», Кызылорда, Казахстан

E-mail: sanianur@mail.ru

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ МОТИВАЦИИ В ОСВОЕНИИ ВТОРОГО ЯЗЫКА (L2)

Аннотация. Авторы исследуют ведущую проблему на соотнесенность двух типов мотивации студентов по отношению к изучению второго языка в учебной деятельности.

Цель работы - установить взаимосвязь между интегративной и инструментальной мотивацией по успешному усвоению второго языка (L2).

Наряду с этим анализируются и другие аспекты успешности освоения L2, которые могут влиять на формирование исследуемых типов мотивации, выделенных на констатирующем этапе.

Актуальность изучения проблемы мотивации к обучению, а также проблемы мотивации поведения и деятельности человека в целом, обусловлена тем, что эти проблемы относятся к числу наиболее сложных и мало разработанных.

В констатирующем эксперименте для проведения исследования по мотивации были отобраны две группы студентов. Для определения соответствующей роли двух основных типов мотивации в освоении второго языка (L2) были сопоставлены результаты анкетирования студентов в двух группах.

Ключевые слова: мотивация; интегративная мотивация; инструментальная мотивация; второй язык; метакогнитивные стратегии; метакогнитивное сознание.

Введение

В условиях обновления казахстанского содержания образования актуальность проблемы модернизации высшего образования, включая современные методики преподавания учебных курсов, например, вторых (иностраннх) языков несомненна.

В этой связи, изучение второго (иностранного) языка для достижения студентами своих значимых жизненных стратегий в будущей профессиональной сфере, формирования успешной коммуникативной компетенции являются актуальными задачами на современном этапе для университетской учебной среды.

Однако, анализа научного знания и педагогическая практика авторов настоящей работы, показывает, что качественная языковая подготовка студентов отстает от норм и требований образовательных стандартов.

Альтернативным решением данной проблемы является соотнесение взаимосвязи между интегративной и инструментальной мотивации у студентов к изучению второго (иностранного) языка. Этот вывод подтверждается и результатами исследования в научных источниках.

Цель работы - установить взаимосвязь между интегративной и инструментальной мотивацией по успешному усвоению второго языка (L2).

При исследовании генезиса понятий «мотивация», «интегративная мотивация», «инструментальная мотивация» было выявлено множество трактовок и определений из различных источников научного знания, но, мы сочли наиболее приемлемой работу известного канадского исследователя R.C. Gardner, который в своей работе представляет целостную концепцию генезиса мотивации:

- мотивация студента состоит из трех элементов:

- 1) усилия (время, потраченное на учебу и стремление обучающегося);
- 2) желания (стремление овладеть языком);
- 3) аффекта (эмоциональная реакция на обучение).

Таким образом, эти элементы могут выступать как различные подцели и подчиняться основной цели - успешное освоение второго языка обучающимися [1].

Из обзора зарубежного научного знания по исследуемой проблематике, выявлено множество дефиниций мотивации.

В этой связи, существует необходимость провести ретроспективный анализ основных предпосылок появления термина «мотивация» в психолого-педагогической литературе (таблица 1).

Таблица 1 - Ретроспективный анализ становления и развития понятия «мотивация»

№	Автор	Определение
1	2	3
1.	Wenden A.L. [2] Horwitz E.K. [3]	Мотивация вносит важный вклад в языковые достижения с точки зрения языковых результатов
2.	Dörnyei Z. [4]	Мотивация состоит из важного фактора, внутреннего или внешнего побуждения к учебным действиям, на успех освоения второго языка
3.	Cook V. [5]	Мотивация является важным для изучения второго языка, но при этом необходимо учитывать дополнительно основные факторы, возраст и личность
4.	Ellis Rod [6]	Мотивация (интегративная) более совершенна в освоении L2
5.	Lightbrown P. M. & Spada N. [7].	Мотивация – формирование потребности в изучении второго языка
6.	Crump C.A. [8]	Мотивация – потребности с разными уровнями и видами
7.	Oxford R. [9]	Мотивация есть конкретные действия, которые используются для улучшения своего прогресса в развитии навыков L2.

Р. Кеган считает, что существует несколько ступеней развития личности при изучении иностранного языка:

- на нулевом уровне, когда студент приступает к изучению второго языка (иностранного). На данном уровне, профессионализм, компетентность преподавателя играет важную роль для повышения внешней мотивации студента к освоению второго языка;

- империальный уровень характеризуется мотивированностью студентов по результатам собственной деятельности, в частности, преподавательская положительная

оценка тех или иных качеств обучающегося служит подспорьем для развития мотивации у студентов, кто приступает к изучению второго языка;

- интерперсональный уровень отмечается у тех студентов, которые испытывают необходимость в признании его языковых способностей среди его окружающих, в том числе среди других сокурсников. Задача преподавателя в данном случае, поспособствовать укреплению позиции студента среди других студентов, а это в свою очередь, повышает его дальнейшую внутреннюю мотивацию к изучению второго языка.

Преподаватель в дальнейшем подбирает индивидуальную стратегию к каждому студенту, методы и технологии обучения, тем самым оказывая помощь в развитии мотивации студента, а успехи в изучении иностранного языка влияют на переход обучающегося на более высокий уровень (рисунок 1).

Рисунок 1 - Схема развития личности (теория Р.Кегана)

Таким образом, определив на какой именно стадии находится тот или иной студент, преподаватель имеет возможность подобрать соответствующие педагогические средства, с помощью которых возможно успешное развитие студента и, соответственно, согласно точке зрения Р. Кегана, переход студента из одной стадии в другую - более высокую. В результате, происходит формирование внутренней мотивации, которая, является необходимым условием успешной учебной деятельности [11].

Материалы и методы исследования

В центре внимания данного исследования был анализ типов мотивации обучающихся при изучении второго языка, в частности, русского языка.

В исследовании на добровольной основе приняли участие турецкие студенты, изучающие русский язык в Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi.

Метод: анкетирование.

В первом срезе приняли участие 16 первокурсников. Во втором срезе приняли участие 18 студентов 2-го курса. Средний возраст 20 лет. Пол: женский - 95%, мужской – 5%. Респонденты были проинформированы о том, что предоставленная ими информация будет конфиденциальной и используется только для исследовательских целей.

Для оценки мотивации студентов на этапе констатации использовалась анкета, включающая 6 вопросов, для выяснения отношения респондентов к учебному процессу.

1. Интегративная мотивация:

- а) Какова роль преподавателя в аудитории?
 б) Считаете ли вы уровень своего русского языка достаточным для изучения предмета?
 в) Соответствие учебной стратегии?
 г) Чувствуете ли вы себя уверенно на занятиях русского языка?
 д) Вы улучшили свои знания русского языка?
 е) Собираетесь ли вы продолжать изучать русский язык в будущем?

2. Инструментальная мотивация:

- а) Считаете ли вы русский язык важным для изучения?
 б) Предпочитаете изучать русский язык, чем другой иностранный язык? Почему?
 в) Собираетесь ли вы использовать русский язык в профессиональной деятельности?
 г) Ваша семья или друзья говорят по-русски?
 д) Читаете ли вы литературу на русском языке?
 е) Вы используете русский язык в Интернете?

Результаты исследования

Таблица 2 показывает ответы студентов группы «А» и группы «В» на вопросы по интегративной мотивации студентов. (А = согласен; D = не согласен):

Таблица 2 - Ответы студентов на вопросы по интегративной мотивации

	Интегративная мотивация	Группа А	Группа В
а.	Роль преподавателя	45% А / 55% D	85% А / 15% D
б.	Уровень русского языка	35% А / 65% D	70% А / 30% D
в.	Соответствие учебной стратегии	45% А / 55% D	45% А / 55% D
г.	Уверенность на занятиях	25% А / 75% D	75% А / 25% D
д.	Улучшение русского языка	35% А / 65% D	90% А / 10% D
е.	Дальнейшее изучение русского языка	45% А / 55% D	90% А / 10% D

Как мы видим, студенты, зачисленные в группу «В», положительно ответили на вопросы, связанные с интегративной мотивацией. Студенты чувствовали себя уверенно и были мотивированы в группе, что помогло им иметь позитивное отношение к русскому языку. Стратегии обучения, используемые на занятиях, мотивировали их, хотя мы должны заметить, что студенты группы «А» также были мотивированы учебными стратегиями. Студенты группы «А» считают, что предлагаемые методы обучения несовершенны и не отражаются на улучшении уровня русского языка. В этой связи, нет уверенности на занятиях.

Далее следуют ответы студентов на вопросы об инструментальной мотивации (таблица 3).

Таблица 3 - Ответы студентов на вопросы по инструментальной мотивации

	Инструментальная мотивация	Группа А	Группа В
а.	Актуальность русского языка	75% А / 25% D	40% А / 60% D
б.	Предпочтение русскому языку	80% А / 20% D	30% А / 40% D
с.	Русский язык в будущей профессии	90% А / 10% D	30% А / 70% D
д.	Друзья семьи говорят по-русски	60% А / 40% D	40% А / 60% D
е.	Чтение литературы на русском языке	90% А / 10% D	70% А / 30% D
е.	Русский язык по интернету	90% А / 10% D	90% А / 10% D

Как видно из таблицы 3, студенты группы «А» ответили положительно практически на все вопросы, связанные с инструментальной мотивацией. Студенты будут применять русский язык в своей будущей профессиональной деятельности; отныне их мотивация была чисто инструментальной.

В данном исследовании выявлено также, что инструментальная мотивация является значительным фактором для группы студентов, заинтересованных в изучении конкретного языка, в то время как интегративная мотивация связана с общим усвоением второго языка. У студентов, которые поддерживают интегративный подход к изучению языка, присутствует интерес к русской культуре и продиктован желанием стать частью иноязычной среды для свободного, беглого и спонтанного общения с носителями языка во время дальнейшей учебы в России. Большинство студентов считают, что чтение литературы на русском языке поможет им улучшить навыки русского языка. Студенты используют русский язык для общения в Интернете.

Заключение

Таким образом, мотивация является очень важным и эффективным фактором в области изучения второго языка.

Необходимо подчеркнуть, что интегративная мотивация и инструментальная мотивация являются важными элементами успеха в обучении второго языка.

Интегративная мотивация, как было установлено, обеспечивает долгосрочный успех при изучении второго языка. В некоторых ранних исследованиях о мотивации в целом, предпочтение отдавалось интегративной мотивации, по праву считая данный вид более важной в формальной учебной среде, чем инструментальная мотивация.

В более поздних исследованиях по-прежнему подчеркивая важность интегративной мотивации, исследователи отмечали и успешность инструментальной мотивации в освоении второго языка. Исследователи отмечают, что инструментальная мотивация является важным фактором для группы студентов, заинтересованных в изучении конкретного языка, тогда как интегративная мотивация связана с общим овладением вторым языком. Было обнаружено, что обычно студенты чаще выбирают инструментальные причины, чем интегративные, для изучения конкретного языка. В этом исследовании студенты, которые поддерживают интегративный подход к изучению языка, обычно мотивированы для изучения второго языка и в целом более успешны в изучении языка. Они планируют свой язык обучения и повторение упражнений, которые считаются актуальными; между тем студенты, отдавшие предпочтение инструментальной мотивации больше заинтересованы в общении, чем в изучении второго языка.

Интегративная и инструментальная мотивация при изучении второго языка, могут служить базой для дальнейших теоретических исследований по разработке эффективных методов и технологий формирования мотиваций для успешного освоения второго языка.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Gardner R.C. Social psychology of second language learning: The role of attitudes and motivation / R.C. Gardner. - Baltimore, MD: Edward Arnold. – 1985.- 104 P.

[2] Wenden A.L. Metacognitive knowledge and language learning / A.L. Wenden *Applied Linguistics*. – 1998. – 19 (4). - pp. 515-537 P.

[3] Horwitz E.K. Cultural and situational influences on foreign language learners' beliefs about language learning / E.K. Horwitz // *A review of BALLI studies*. – 1999. - 27(4). – pp.557-576.

[4] Dörnyei Z. Motivation in second and foreign language learning. *Language Teaching* / Z. Dörnyei. – 1998. – 31. – pp.117-35.

[5] Cook V. *Linguistics and second language acquisition* / V. Cook // Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press and Macmillan Publishers Ltd. – 2000. – 106P.

[6] Ellis Rod. *The Study of Second Language Acquisition*. / Rod Ellis // Oxford: Oxford University

Press. The study of second language acquisition. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press by Arrangement with Oxford University Press. – 1994.- 215 P.

[7] Tengku S. M. Motivation, Its Types, and Its Impacts in Language Learning International Journal of Business and Social Science / S.M. Tengku, M.J. Sepideh, 2012, Vol.3, No. 24 Режим доступа:<http://docplayer.net/21257912-Motivation-its-types-and-its-impacts-in-language-learning.html>.

[8] Alorabi S. A. O. (2018). The Effect of the 5Es Model on EFL Female Students' Motivation and Achievement at Taif University, 2018 (Master Thesis). Режим доступа: <https://www.awej.org/images/Theseanddissertation/ShathaAbdullahObaidullahAlorabi>

[9] Lei Zhao. Investigation into Motivation Types and Influences on Motivation: The Case of Chinese Non-English Majors. English Language Teaching.- Vol. 5, No. 3; 2012. Режим доступа: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1078968.pdf>

[10] Kegan, R. (2009). The Evolving Self: Problem and Process in Human Development.

[11] Digital object identifier Режим доступа: <http://doi.nrct.go.th/ListDoi/Download/>

REFERENCES

[1] Gardner, R.C. (1985). Social psychology of second language learning: The role of attitudes and motivation [Social psychology of second language learning: The role of attitudes and motivation]. Baltimore, MD: Edward Arnold [in English].

[2] Wenden, A.L. (1998). Metacognitive knowledge and language learning. [Metacognitive knowledge and language learning]. Applied Linguistics, 19(4), 515-537 [in English].

[3] Horwitz, E.K. (1999). Cultural and situational influences on foreign language learners' beliefs about language learning: A review of BALLI studies [Cultural and situational influences on foreign language learners' beliefs about language learning: A review of BALLI studies]. System. - 27(4), 557-576 [in English].

[4] Dörnyei, Z. (1998). Motivation in second and foreign language learning [Motivation in second and foreign language learning]. Language Teaching 31, 117-35 [in English].

[5] Cook, V. (2000). Linguistics and second language acquisition [Linguistics and second language acquisition]. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press and Macmillan Publishers Ltd. [in English].

[6] Ellis, Rod. (1994). The Study of Second Language Acquisition [The Study of Second Language Acquisition]. Oxford: Oxford University Press. Shanghai Foreign Language Education Press by Arrangement with Oxford University Press [in English].

[7] Tengku, S. M., Sepideh, M.J. (2012). Motivation, Its Types, and Its Impacts in Language Learning International Journal of Business and Social Science. 3, 24 Retrieved from: <http://docplayer.net/21257912-Motivation-its-types-and-its-impacts-in-language-learning.html>. [in English].

[8] Alorabi, S.A.O. (2018). The Effect of the 5Es Model on EFL Female Students' Motivation and Achievement at Taif University. (Master Thesis). Retrieved from: <https://www.awej.org/images/Theseanddissertation/ShathaAbdullahObaidullahAlorabi/> [in English].

[9] Lei, Zhao. (2012). Investigation into Motivation Types and Influences on Motivation: The Case of Chinese Non-English Majors. English Language Teaching. 5, 3. Retrieved from: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1078968.pdf> [in English].

[10] Kegan, R. (2009). The Evolving Self: Problem and Process in Human Development [in English].

[11] Digital object identifier. Retrieved from: <http://doi.nrct.go.th/ListDoi/Download/> [in English].

Нургалиева С.А., Майгельдиева Ш.М., Изтлеуова Ж.Б. (L2) ЕКІНШІ ТІЛДІ МЕНГЕРУДЕГІ УӘЖ ТУРАЛЫ СҰРАҚҚА

Аңдатпа. Бұл жұмыста мотивация типі мен екінші тілді (L2) меңгеру жетістігі арасындағы корреляцияны орнату мақсатында интерактивті және инструменталды мотивациялық екі типі қарастырылған. Сонымен қатар, анықтаушы кезеңде көрсетілген мотивацияның зерттеліп отырған типін қалыптастыруға әсер ететін, меңгеру жетістігінің басқа аспектілеріне де талдау жүргізілген.

Анықтаушы экспериментте мотивация бойынша зерттеу жүргізу барысында екі

студенттер тобы таңдалынып алынды. Екінші тілді(L2) меңгерудегі мотивацияның екі негізгі типтерінің сәйкесінше рөлін анықтау үшін екі топтағы студенттер арасында жүргізілген сауалнама нәтижесінде салыстырылды.

Кілт сөздер: уәж; интегративті уәж; инструменталды уәж; екіншітіл; метакогнитивті стратегия; метакогнитивті сана.

Nurgaliyeva Saniya, Maigeldiyeva Sharban, Iztleuova Zhanna
ON THE ISSUE OF MOTIVATION IN LEARNING A SECOND LANGUAGE

Annotation. In this article, we consider two types of motivation: integrative and instrumental in order to establish a correlation between the type of motivation and the success of learning a second language (L2). Along with this, other aspects of the success of L2 development are analyzed, which can influence the formation of the studied types of motivation identified at the ascertaining stage.

The relevance of studying the problem of motivation to learn, as well as the problem of motivation of behavior and human activity in general, is due to the fact that these problems are among the most complex and poorly developed..

In the ascertaining experiment, two groups of students were selected to conduct research on motivation. To determine the corresponding role of the two main types of motivation in learning a second language (L2), the results of a survey of students in two groups were compared.

Keywords: motivation; integrative motivation; instrumental motivation; second language; metacognitive strategies; metacognitive consciousness.

УДК 378

МРНТИ 14.35.07

DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).2

¹Токатлыгиль Ю.С., ²Салиева А.Ж., ³Кажимова К.Р.

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

³Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова,
Уральск, Казахстан

E-mail: tokatligil.y@yandex.ru, aigul.enu@yandex.ru, kkr_1980@mail.ru

**НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ПОДГОТОВКА БАКАЛАВРОВ
ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ¹**

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы повышения качества научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования. Описаны результаты анализа современных научных исследований, выявлены их ограничения. Представлена программа исследования проблемы модификации содержания научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования, реализация которой запланирована в 2020–2021, 2021–2022, 2022–2023 учебных годах. Программа

¹ Данное исследование было профинансировано Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № АР 08956538)

исследования включает четыре этапа, предусматривающие: 1) анализ актуального состояния научно-исследовательской подготовки по направлению «6В012 – Педагогика дошкольного воспитания и обучения» в казахстанских вузах; 2) изучение зарубежной литературы, анализ учебной документации зарубежных университетов; 3) разработку и внедрение модифицированного научно-методического обеспечения для реализации научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования, разработанного на основе лучших идей зарубежных университетов с учетом национальной специфики высшего образования в Казахстане; 4) подведение итогов, обобщение результатов модификации научно-исследовательской подготовки. Обозначены основные ожидаемые результаты исследования.

Ключевые слова: научно-исследовательская деятельность; образовательная программа; исследовательские компетенции; дошкольное образование.

Введение

Перед современным высшим образованием поставлена проблема обеспечения условиями для непрерывного квалификационного роста специалистов, позволяющего каждому находить внутренние ресурсы для собственного образования и профессионального развития. Ввиду этого, особая значимость придается научно-исследовательской подготовке, выступающей детерминантом саморазвития, самоопределения и самопознания, обеспечивающей возможности для самообразования и постоянного расширения компетенций, оказывающей значимое влияние на профессионально-личностное становление специалиста.

Некоторые исследователи (M.R. Shinn, D.R. Peterson, C. Brems и др.) [1], [2] высказывают мнение о том, что после окончания вуза незначительная часть практиков проводит научные исследования. Необходимо заметить, что данные суждения нельзя отнести к современным казахстанским практикующим педагогам дошкольного образования, которые минимум 1 раз в 5 лет при аттестации на присвоение (подтверждение) квалификационной категории сталкиваются с необходимостью проведения исследования и оформления его результатов. Также, ряд педагогов, разрабатывает и публикует учебно-методическую литературу на республиканском уровне. И как показывает опыт авторов данной статьи, в качестве экспертов Республиканского научно-практического центра «Учебник», представляемая на экспертизу продукция, не всегда отличается высоким качеством.

Причина вышеизложенной проблемы кроется в недостаточной научно-исследовательской подготовленности обучающихся, которые в дальнейшем, занимаясь практической деятельностью, не владеют необходимым минимумом исследовательских компетенций. В частности, слабо сформированы навыки академического письма, критического анализа научного текста, организации и проведения психолого-педагогического исследования и оформления результатов. Это обстоятельство препятствует представлению авторских методических идей и разработок на должном уровне.

Решение данного вопроса видится в модификации подходов к научно-исследовательской подготовке по направлению «6В012 – Педагогика дошкольного воспитания и обучения».

Потребность исследования обозначенной проблемы обусловлена рядом факторов:

- государственной политикой, направленной на модернизацию высшего образования, в том числе через интеграцию образования, научного исследования и производства;
- возросшим спросом на высококвалифицированных педагогов дошкольных организаций, способных творчески решать профессиональные задачи;
- необходимостью преобразования подходов к научно-исследовательской подготовке специалистов дошкольного образования (ориентация на развитие интеллектуального

потенциала, критического мышления, способности наблюдать, анализировать, сравнивать, обобщать, систематизировать).

Таким образом, социальный заказ требует смещение акцентов с информационно-трансляционной формы обучения на эскалацию диапазона знаний посредством научно-исследовательской деятельности.

Материалы и методы исследования

Для определения направлений модификации научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования были изучены исследования, проведенные отечественными и зарубежными учеными за последние три десятилетия. Основными методами исследования выступили: изучение педагогической, психологической литературы, концептуальный анализ проведенных исследований, сравнение, обобщение.

Результаты исследования

Разработанность проблемы исследования. Обзор литературы свидетельствует об актуальности затрагиваемой проблемы. В исследованиях S. Al Sweleh [3], J.I. Stepan и др. [4] представлена модель эффективности процесса обучения, ориентированного на научно-исследовательскую подготовку обучающихся. Проблемам интеграции обучения и научного исследования посвящены работы R. Driver и др. [5], J.R. Barton [6], В.Ю. Петров и др. [7], О.Г. Ярошенко [8]. В исследовании J. Handelsman и др. затрагиваются вопросы «научного обучения», предполагающего преподавание на основе последних достижений науки [9]. M. Nealey и A. Jenkins предложили концептуальный переход от понимания студентов как пассивной аудитории к идее, что студенты – это активные заинтересованные стороны в исследовательском сообществе [10]. E. Seymour и др., проведя интервьюирование первокурсников, выявили ряд преимуществ исследовательского опыта: позитивное изменение отношения к обучению, планирование карьеры (в т.ч. научной), развитие исследовательских навыков, личностный/профессиональный рост и др. [11].

Многоуровневая модель организации научно-исследовательской деятельности обучающихся предложена В.Ю. Стромовым и П.В. Сысовым [12]. Задачи и этапы организации тьюторской деятельности в рамках сопровождения научно-исследовательской работы студентов представлены Е.А. Челноковой и А.Е. Терехиной [13]. Проблемы научно-исследовательской подготовки рассматриваются в работах Ю.М. Авдеева [14], И.И. Рифицкой [15], Л.А. Беховых [16], З.Н. Каландаришвили [17], А.Д. Сыздыкбаевой [18] и многих др. Современное состояние научно-исследовательской деятельности в вузах Казахстана освещается в работе У.А. Текенова и др. [19]. Теоретические аспекты научно-исследовательской подготовки представлены Р.Ч. Бектургановой, Н.Д. Хмель, Г.Б. Омаровой, Ш.Т. Таубаевой, А.Ш. Байтукаевой, О.Б. Болатовой и др.

Вопросам подготовки педагогов к научно-исследовательской деятельности посвящены публикации Е.В. Артеменко [20], О.Н. Кирюшиной [21] и др. Формирование исследовательской компетентности педагогов в системе повышения квалификации затрагивается в работах Е.Н. Полищук [22], В.И. Сахаровой [23] и др.

Несмотря на то, что исследований, посвященных научно-исследовательской подготовке достаточно много, в них существует ряд ограничений:

1) В большинстве исследований описывается актуальность и важность научно-исследовательской подготовки, предлагаются теоретические модели, рекомендации по обновлению содержания и организации данной деятельности. Вместе с тем, практически не представлены конкретные механизмы модификации научно-исследовательской подготовки обучающихся и полученные результаты.

2) В приведенных исследованиях не изучены особенности научно-исследовательской подготовки по направлению «БВ012 – Педагогика дошкольного воспитания и обучения».

3) Анализ научной литературы также свидетельствует о том, что в Казахстане не проводились исследования в области модификации научно-исследовательской подготовки специалистов дошкольного образования.

Программа исследования проблемы модификации содержания научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования.

На основе анализа научных исследований авторы разработали программу исследования, направленную на модификацию научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования, которая будет реализована в 2020–2021, 2021–2022, 2022–2023 учебных годах.

Проведение исследования планируется в четыре этапа:

Первый этап предполагает анализ актуального состояния научно-исследовательской подготовки по направлению «6В012 – Педагогика дошкольного воспитания и обучения» в казахстанских вузах (ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, КазНацЖенПУ, КазНПУ им. Абая, Международный университет Астана). Беседу и интервьюирование ППС и заведующих кафедрами. Анкетирование обучающихся на предмет удовлетворенности качеством научно-исследовательской подготовки. Определение уровня подготовленности обучающихся к научно-исследовательской деятельности. Анкетирование педагогов дошкольных организаций с целью выявления проблем при проведении исследовательской работы в профессиональных целях.

Второй этап предусматривает изучение зарубежной литературы, анализ учебной документации зарубежных университетов; определение подходов модификации научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования.

Третий этап предполагает разработку и внедрение модифицированного научно-методического обеспечения для реализации научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования (ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, КазНацЖенПУ, КазНПУ им. Абая, Международный университет Астана), разработанного на основе лучших идей зарубежных университетов с учетом национальной специфики высшего образования в Казахстане.

Четвертый этап является завершающим и предусматривает подведение итогов, обобщение результатов модификации научно-исследовательской подготовки на основе интеграции успешного опыта зарубежных университетов с позитивными национальными традициями высшей школы Казахстана.

Реализация данной исследовательской программы позволит:

- составить сравнительную характеристику содержания научно-исследовательской подготовки в казахстанских и зарубежных вузах;
- выявить удовлетворенность качеством научно-исследовательской подготовки и уровень подготовленности обучающихся к научно-исследовательской деятельности;
- внедрить модифицированные элективные курсы и программу научно-исследовательской практики по направлению «6В012 – Педагогика дошкольного воспитания и обучения», а также учебно-методическое обеспечение: учебные программы и учебные пособия, программа научно-исследовательской практики;
- презентовать результаты исследования перед широкой общественностью, внедрить в практику вузов Казахстана, реализующих образовательные программы по направлению «6В012 – Педагогика дошкольного воспитания и обучения».

Заключение

Представленная исследовательская программа позволит на теоретическом и практическом уровнях выделить и развить специфику научно-исследовательской подготовки по направлению «6В012 – Педагогика дошкольного воспитания и обучения» в Казахстане, в частности:

- теоретико-методологически обосновать направления модификации научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования на основе интеграции опыта зарубежных университетов с казахстанской национальной спецификой высшего образования;
- разработать модифицированное содержание элективных дисциплин, направленных на развитие исследовательских компетенций бакалавров дошкольного образования;
- модифицировать содержание программы научно-исследовательской практики по направлению «БВ012 – Педагогика дошкольного воспитания и обучения», а также обновить подходы к организации и проведению данной практики;
- разработать и внедрить учебно-методическое обеспечение научно-исследовательской подготовки бакалавров дошкольного образования;
- внести принципиально значимый вклад в теорию и практику педагогики высшей школы Казахстана;
- представить научно-исследовательскую подготовку бакалавров дошкольного образования на качественно новом уровне.

Таким образом, предлагаемое исследование внесет существенный вклад в усиление интеллектуального потенциала страны.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Hollingsworth M.A. The Role of Faculty Mentors in the Research Training of Counseling Psychology Doctoral Students / M.A. Hollingsworth, R. Fassinger // *Journal of Counseling Psychology*. – 2002. – Vol. 49, No. 3. – P. 324–330.
- [2] Gelso Ch.J. On the Making of a Scientist–Practitioner: A Theory of Research Training in Professional Psychology / Ch.J. Gelso // *Training and Education in Professional Psychology*. – 2006. – Vol. S., No. 1. – P. 3-16.
- [3] Al Sweleh F.S. Integrating scientific research into undergraduate curriculum: A new direction in dental education / F.S. Al Sweleh // *Journal of Health Specialties*. – 2016. – Vol. 4 (1). – P. 42 – 45.
- [4] Stepan J.I. A teacher education program in elementary science that connects content, methods, practicum, and student teaching / J.I. Stepan, P.A. McClurg, R.E. Beiswenger // *Journal of Science Teacher Education*. – 1995. – Vol. 6 (3). – P. 158 – 163.
- [5] Driver R. Constructing Scientific Knowledge in the Classroom / R. Driver, H. Asoko, J. Leach, P. Scott, E. Mortimeret // *Educational Researcher*. – 1994. – Vol. 23. – P. 5 – 12.
- [6] Barton J.R. Academic training schemes reviewed: implications for the future development of our researchers and educators / J.R. Barton // *Medical Education*. – 2008. – Vol. 42 (2). – P. 164–169.
- [7] Петров В.Ю. Повышение качества подготовки научных кадров на основе единства образовательной и исследовательской деятельности вуза / В.Ю. Петров, В.Ю. Матушкин, А.А. Ташкинов, Т.А. Кузнецова // *Образование и наука*. – 2007. – № 4 (46). – С. 20 – 31.
- [8] Ярошенко О.Г. Интеграция образовательной и научно-исследовательской составляющих подготовки будущего специалиста в условиях модернизации высшего образования / О.Г. Ярошенко // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. – 2016. – № 4-1. – С. 322-325.
- [9] Handelsman J. Scientific Teaching / J. Handelsman, R. Beichner, D. Ebert-May, P.J. Bruns // *Science*. – 2004. – Vol. 304 (5670). – P. 521 – 522. DOI: 10.1126/science.1096022.
- [10] Healey M. Developing undergraduate research and inquiry / M. Healey, A. Jenkins. – Heslington: The Higher Education Academy, 2009. – 151 p.
- [11] Seymour E. Establishing the Benefits of Research Experiences for Undergraduates in the Sciences: First Findings from a Three-Year Study / E. Seymour, A.B. Hunter, S.L. Laursen, T. De Antoni // *Science Education*. – 2004. – Vol. 88 (4). – P. 493 – 534.
- [12] Стромов В.Ю. Модель организации научно-исследовательской деятельности студентов в вузе / В.Ю. Стромов, П.В. Сысоев // *Высшее образование в России*. – 2017. – № 10. – С. 75–82.
- [13] Челнокова Е.А. Тьюторская деятельность по оптимизации научно-исследовательской деятельности студентов / Е.А. Челнокова, А.Е. Терехина // *Международный студенческий научный вестник*. – 2018. – № 5. – С. 177–182.

- [14] Авдеев Ю.М. Научно-исследовательская работа как важный компонент формирования профессиональных компетенций / Ю.М. Авдеев // Территория инноваций. – 2018. – № 3 (19). – С. 66–71.
- [15] Рифицкая И.И. Научно-исследовательская деятельность как компонент подготовки будущих специалистов / И.И. Рифицкая // Научные труды Республиканского института высшей школы. – 2018. – № 18-3. – С. 275–281.
- [16] Беховых Л.А. Научно-исследовательская деятельность студентов как один из основных компонентов подготовки будущего специалиста / Л.А. Беховых, А.В. Шишик // Вестник научно-методического совета по природообустройству и водопользованию. – 2019. – № 13 (13). – С. 96–100.
- [17] Каландаришвили З.Н. Научно-исследовательская работа студентов как компонент подготовки специалистов в современном вузе [Электронный ресурс] / З.Н. Каландаришвили, В.К. Кочисов // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 1. – Режим доступа: <https://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=11986>.
- [18] Сыздыкбаева А.Д. Формирование исследовательской компетентности будущего учителя начальных классов: дисс. PhD /А.Д. Сыздыкбаева. – Алматы, 2016. – 201 с.
- [19] Текенов У.А. Об образовательной и научно-исследовательской деятельности вузов Казахстана [Электронный ресурс] / У.А. Текенов, А.Н. Дауренбекова, А.У. Текенов // Глобальные вызовы и современные тенденции развития высшего образования: материалы международной научной конференции. – Алматы, 2013. – Режим доступа: <https://articlekz.com/article/9492>.
- [20] Артеменко Е.В. Мотивационно-целевой компонент готовности будущих учителей к научно-исследовательской деятельности / Е.В. Артеменко // Академия педагогических инноваций. – 2018. – № 12. – С. 122–125.
- [21] Кирюшина О.Н. Факторы повышения эффективности научно-исследовательской подготовки педагогов / О.Н. Кирюшина // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – № 13 (115). – С. 231-238.
- [22] Полищук Е.Н. Формирования исследовательской компетентности педагога через инновационные формы повышения квалификации / Е.Н. Полищук // Актуальные проблемы развития профессионализма педагога в современных условиях: мат-лы межд. электр. науч.-практ. конф. – М.: Из-во Истоки, 2019. – С. 286–293.
- [23] Сахарова В.И. Формирование исследовательской компетентности педагога в процессе повышения квалификации / В.И. Сахарова // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2015. – № 4 (64). – С. 80–82.

REFERENCES

- [1] Hollingsworth, M.A., & Fassinger, R. (2002). The Role of Faculty Mentors in the Research Training of Counseling Psychology Doctoral Students. *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 49, No. 3, 324–330 [in English].
- [2] Gelso, Ch.J. (2006). On the Making of a Scientist–Practitioner: A Theory of Research Training in Professional Psychology. *Training and Education in Professional Psychology*, Vol. 5, No. 1, 3-16 [in English].
- [3] Al Sweleh, F.S. (2016). Integrating scientific research into undergraduate curriculum: A new direction in dental education. *Journal of Health Specialties*, Vol. 4 (1), 42 – 45 [in English].
- [4] Stepan, J.I., McClurg, P.A., & Beiswenger, R.E. (1995). A teacher education program in elementary science that connects content, methods, practicum, and student teaching. *Journal of Science Teacher Education*, Vol. 6 (3), 158 – 163 [in English].
- [5] Driver, R., Asoko, H., Leach, J., Scott, P., & Mortimeret, E. (1994). Constructing Scientific Knowledge in the Classroom. *Educational Researcher*, Vol. 23, 5 – 12 [in English].
- [6] Barton, J.R. (2008). Academic training schemes reviewed: implications for the future development of our researchers and educators. *Medical Education*, Vol. 42 (2), 164–169 [in English].
- [7] Petrov, V.Ju., Matushkin, V.Ju., Tashkinov, A.A., & Kuznecova T.A. (2007). Povyshenie kachestva podgotovki nauchnyh kadrov na osnove edinstva obrazovatel'noj i issledovatel'skoj dejatel'nosti vuza [Improving the quality of training scientific personnel on the basis of the unity of the educational and research activities of the university]. *Obrazovanie i nauka – Education and science*, Vol. 4, 46, 20 – 31 [in Russian].
- [8] Jaroshenko, O.G. (2016). Integracija obrazovatel'noj i nauchno-issledovatel'skoj sostavl'jajushhij podgotovki budushhego specialista v uslovijah modernizacii vysshego obrazovanija [Integration of educational and research components of the training of a future specialist in the context of modernization of

higher education]. *Mezhdunarodnyj zhurnal prikladnyh i fundamental'nyh issledovanij – International journal of applied and fundamental research*, Vol. 4-1, 322-325 [in Russian].

[9] Handelsman, J., Beichner, R., Ebert-May, D., & Bruns, P.J. (2004). *Scientific Teaching*. Science, Vol. 304 (5670), 521 – 522. DOI: 10.1126/science.1096022 [in English].

[10] Healey, M., & Jenkins, A. (2009). *Developing undergraduate research and inquiry*. – Heslington: The Higher Education Academy, 2009. – 151 [in English].

[11] Seymour, E., Hunter, A.B., Laursen, S.L., & De Antoni, T. (2004). *Establishing the Benefits of Research Experiences for Undergraduates in the Sciences: First Findings from a Three-Year Study*. Science Education, Vol. 88 (4), 493 – 534 [in English].

[12] Stromov, V.Ju., & Sysoev, P.V. (2017). *Model' organizacii nauchno-issledovatel'skoj dejatel'nosti studentov v vuze [Model of the organization of research activities of students at the university]*. Vyshee obrazovanie v Rossii – Higher education in Russia, Vol. 10, 75–82 [in Russian].

[13] Chelnokova, E.A., & Terehina A.E. (2018). *T'jutorskaja dejatel'nost' po optimizacii nauchno-issledovatel'skoj dejatel'nosti studentov [Tutor activity to optimize the research activities of students]*. Mezhdunarodnyj studencheskij nauchnyj vestnik – International student scientific Bulletin, Vol. 5, 177–182 [in Russian].

[14] Avdeev, Ju.M. (2018). *Nauchno-issledovatel'skaja rabota kak vazhnyj komponent formirovanija professional'nyh kompetencij [Research work as an important component of the formation of professional competencies]*. Territorija innovacij - Territory of innovation, Vol. 3 (19), 66–71 [in Russian].

[15] Rifickaja, I.I. (2018). *Nauchno-issledovatel'skaja dejatel'nost' kak komponent podgotovki budushhijh specialistov [Research activities as a component of training future specialists]*. Nauchnye trudy Respublikanskogo instituta vysshej shkoly – Scientific works Of the Republican Institute of higher education, Vol. 18-3, 275–281 [in Russian].

[16] Behovyh, L.A., & Shishkik A.V. (2019). *Nauchno-issledovatel'skaja dejatel'nost' studentov kak odin iz osnovnyh komponentov podgotovki budushhego specialista [Research activities of students as one of the main components of training a future specialist]*. Vestnik nauchno-metodicheskogo soveta po prirodobustrojstvu i vodopol'zovaniju – Bulletin of the scientific and methodological Council for nature management and water use, Vol. 13 (13), 96–100 [in Russian].

[17] Kalendarishvili, Z.N., & Kochisov, V.K. (2015). *Nauchno-issledovatel'skaja rabota studentov kak komponent podgotovki specialistov v sovremennom vuze [Scientific research work of students as a component of training specialists in a modern university]*. Mezhdunarodnyj studencheskij nauchnyj vestnik – International student scientific Bulletin, Vol. 1. Retrieved from <https://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=11986> [in Russian].

[18] Syzdykbaeva, A.D. (2016). *Formirovanie issledovatel'skoj kompetentnosti budushhego uchitelja nachal'nyh klassov [Formation of the research competence of the future primary school teacher]*. PhD's thesis. Almaty [in Russian].

[19] Tekenov, U.A., Daurenbekova, A.N., & Tekenov, A.U. (2013). *Ob obrazovatel'noj i nauchno-issledovatel'skoj dejatel'nosti vuzov Kazahstana [On educational and research activities of universities in Kazakhstan]*. Global challenges and current trends in the development of higher education: proceedings of the international scientific conference. Almaty. Retrieved from <https://articlekz.com/article/9492> [in Russian].

[20] Artemenko, E.V. (2018). *Motivacionno-celevoj komponent gotovnosti budushhijh uchitelej k nauchno-issledovatel'skoj dejatel'nosti [Motivational-target component of the readiness of future teachers for research activities]*. Akademija pedagogicheskijh innovacij – Academy of pedagogical innovations , Vol. 12, 122–125 [in Russian].

[21] Kirjushina, O.N. (2011). *Factory povyshenija jeffektivnosti nauchno-issledovatel'skoj podgotovki pedagogov [Factors of increasing the efficiency of scientific research training of teachers]*. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta – Bulletin of the Tomsk state pedagogical University, Vol. 13 (115), 231-238 [in Russian].

[22] Polishhuk, E.N. (2019). *Formirovanija issledovatel'skoj kompetentnosti pedagoga cherez innovacionnye formy povyshenija kvalifikacii [Formation of the teacher's research competence through innovative forms of professional development]*. Actual problems of development of professionalism of the teacher in modern conditions: Materialy mezhd. jelekt. nauch.-prakt. konf. - Materials of the international electronic scientific and practical conference (pp. 286–293). M.: Iz-vo Istoki [in Russian].

[23] Saharova, V.I. (2015). Formirovanie issledovatel'skoj kompetentnosti pedagoga v processe povysheniya kvalifikacii [Formation of the research competence of a teacher in the process of professional development]. Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta - Bulletin of Kemerovo state University, Vol. 4 (64), 80–82 [in Russian].

Токатлыгиль Ю.С., Салиева А.Ж. Кажимова К.Р.
**МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ БАКАЛАВРЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-
ЗЕРТТЕУ ДАЙЫНДЫҒЫ**

Аңдатпа. Мақалада мектепке дейінгі білім беру бакалаврларының ғылыми-зерттеу дайындығының сапасын арттырудың өзекті мәселелері қарастырылған. Қазіргі ғылыми зерттеулерді талдау нәтижелері сипатталған, олардың шектеулері анықталған. 2020-2021, 2021-2022, 2022-2023 оқу жылдарына жоспарланған мектепке дейінгі білім беру бакалаврларының ғылыми-зерттеу дайындығының мазмұнын өзгерту мәселелерін зерттеу бағдарламасы ұсынылған. Зерттеу бағдарламасы төрт кезеңнен тұрады: 1) қазақстандық жоғары оқу орындарында "6B012-мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту педагогикасы" бағыты бойынша ғылыми – зерттеу дайындығының өзектілігі мен жай-күйін талдау; 2) шетелдік әдебиеттерді зерделеу, шетелдік университеттердің оқу құжаттамасын талдау; 3) Қазақстандағы жоғары білімнің ұлттық ерекшелігін ескере отырып, шетелдік университеттердің үздік идеялары негізінде әзірленген мектепке дейінгі білім беру бакалаврларының ғылыми-зерттеу дайындығын жүзеге асырудың өзгертілген ғылыми-әдістемелік қолдауын әзірлеу және енгізу; 4) ғылыми-зерттеу тағылымдамасын модификациялау нәтижелерін шығару, қорытындылау. Зерттеудің негізгі күтілетін нәтижелері көрсетілген.

Кілт сөздер: ғылыми-зерттеу қызметі; білім беру бағдарламасы; зерттеу құзіреттілігі; мектепке дейінгі білім.

Tokatligil Yuliya, Saliyeva Aigul, Kazhimova Karylgash
**SCIENTIFIC RESEARCH OF BACHELORS TRAINING OF PRESCHOOL
EDUCATION**

Annotation. The article discusses topical issues of improving the quality of research training for bachelors of preschool education. The results of the analysis of modern scientific research are described and their limitations are revealed. A program of research on the problem of modifying the content of research training for bachelors of preschool education is presented, the implementation of which is planned for the 2020–2021, 2021–2022, 2022–2023 academic years. The research program includes four stages: 1) analysis of the current state of research training in the field of "6B012 - Pedagogy of preschool education and training" in Kazakhstani universities; 2) study of foreign literature, analysis of educational documentation of foreign universities; 3) development and implementation of modified scientific and methodological support for the implementation of research training for bachelors of preschool education, considering the best qualities of foreign universities, taking into account the national specifics of higher education in Kazakhstan; 4) summarizing the results of the modification of scientific research training. The expected results of the study are indicated.

Key words: research activities; educational program; research competencies; preschool education.

УДК 377.5.02

МРНТИ 14.33.07

DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).3

Иргалиев А.С., Рахметова М.В.**Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова,
Уральск, Казахстан****E-mail:** asylbek_78@mail.ru, maira_89-89@mail.ru**ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДМЕТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА**

Аннотация. В статье представлены результаты научно-теоретического анализа вопросов реализации компетентностного подхода в профессиональном образовании, формирования и развития профессиональных компетенций у студентов педагогического колледжа. Представлены результаты экспериментальной работы по диагностике уровня сформированности предметных компетенций у студентов, с применением методики изучения уровня профессиональной компетентности учителя (модифицированный вариант методики Г.А. Ворониной); методики диагностики учебной мотивации студентов (А.А. Реан и В.А. Якунин, модификация Н.Ц. Бадмаевой) и методика диагностики «Коммуникативные и организаторские склонности» (КОС) (В.В. Сиявский, В.А. Федорошин). Приводится содержание базовых и профессиональных компетенций, формируемых в рамках изучения дисциплины «Методика воспитательной работы» у студентов специальности 0105013 «Учитель начального образования». Анализируются результаты контрольного этапа эксперимента, приводится количественный и качественный анализ показателей сформированности профессиональной компетентности у будущих учителей начального образования.

Ключевые слова: система профессионального образования; компетентностно-ориентированное образование; учитель начального образования; профессиональные компетенции; предметные компетенции; базовые компетенции; профессиональные компетенции; методика диагностики предметных компетенций; уровень профессиональной компетентности; диагностика учебной мотивации; коммуникативные и организаторские склонности.

Введение

В настоящее время в Республике Казахстан определяются дальнейшие инновационные пути развития качества образования, отвечающие общемировым тенденциям и запросам гражданского общества. Реформирование образования динамично меняет ситуацию в подготовке будущих учителей начального образования. Эти изменения вызваны рядом причин: необходимость подготовки конкурентоспособной молодежи, обновлением содержания системы образования Республики Казахстан, изменением статуса педагогического работника, а в связи с этим предъявляются новые требования к подготовке будущих учителей начального образования.

Президент Республики Казахстан К.Ж. Токаев подчеркнул важную роль учителя в воспитании подрастающего поколения. По мнению Главы государства, нужно придать новый мощный импульс развитию сферы образования и науки. «Необходимо принять комплексные меры по улучшению качества образования. Это, прежде всего, вопросы компетентности преподавателей, качества учебников, современной инфраструктуры и

материальных ресурсов. Необходимо эффективно работать в этих направлениях, оперативно выявлять проблемы и предлагать оптимальные пути их решения» [1].

Учитель начального образования оказывает большое влияние на развитие личности каждого ученика. Каким будет наше общество зависит от действий педагога, от того какими методами и средствами пользуется, от уровня его профессионализма. Иными словами, критерием качества профессиональной подготовки является владение компетенциями, нужными в педагогической практике [2, сс. 113-126].

Вопросами освоения компетентного подхода в системе профессионального образования освещены в работах С. Адама, В.И. Байденко, В.А. Болотова, Х. Гонсалеса, Д.Ц. Дугаровой, Э.Ф. Зеера, И.А. Зимней, Р.С. Йегера, В.В. Серикова, П.А. Цервакиса, В.Д. Шадрикова, Н. Шапера, С.Е. Шишова, Н.Л. Шубиной, К.Г. Эрдынеевой и др.; проблемы компетентного подхода к подготовке педагогических кадров рассматриваются В.А. Адольфом, В.А. Козыревым, Н.В. Кузьминой, А.К. Марковой, Н.Ф. Радионовой, А.П. Тряпицыной, Н.Г. Ходыревой, С.Н. Цымбал и др.; В.В. Рябов, Ю.В. Фролов, В.П. Шестак, Н.В. Шестак и др. [3; 4; 5, с. 18-22; 6, с. 536-538].

Формирование и развитие профессиональной компетенции, разработка и реализация компетентного подхода в профессиональном образовании рассматривается как средство достижения нового качества профессионального образования. Этой проблеме посвящены труды В.Д. Шадрикова, И.А. Зимней, В.И. Байденко, В.Н. Козлова, Ю.Г. Татур, А.И. Сурыгина, Ю.В. Фролова, А.А. Бодалёва, Д.А. Махотина, С.А. Маруева, Н.В. Кузьминой, Э.Ф. Зеера и других ученых [4].

Методы и материалы исследования

Методологической основой исследования послужили: исследования зарубежных ученых в области предметных компетенций (Дж. Равен, Г.К. Селевко, И.А. Зимняя, А.В. Хуторской, С.Е. Шишов, Е.Ф. Зеера и т.д.), а также труды казахстанских ученых (Ш.Х. Курманалина, К.Ж. Аганина, А.Е. Абылкасымова, М.Ж. Жадрина, Б.К. Игенбаева, А.С. Иргалиев и др.) [7; 8, с. 294-297; 9, с. 119-124].

Опытно-экспериментальная работа была направлена на реализацию предложенной модели, подтверждение правильности и целесообразности её структуры, а также на доказательство её практической значимости. Экспериментальная работа в рамках данного исследования была направлена на практическую проверку эффективности разработанной модели, с учётом цели, задач и общей гипотезы данного исследования.

Данная работа проводилась в Уральском гуманитарно-техническом колледже г. Уральск со студентами специальности 0105013 «Учитель начального образования». Выбор студентов 2 курса обусловлен тем, что на данном этапе начинается изучение профессиональных дисциплин и соответственно формирование базовых предметных компетенций.

Основными задачами Уральского гуманитарно-технического колледжа являются: подготовка высококомпетентных специалистов, отвечающих требованиям современного рынка труда, развитие интеллектуального потенциала личности на основе ее активного участия в процессе обучения, в научно-исследовательской работе и других сферах творческой жизни колледжа.

Эксперимент был выполнен по базовой дисциплине «Методика воспитательной работы», являющимися основой (пререквизитом) для изучения цикла последующих базовых и профилирующих дисциплин по специальности 0105013 «Учитель начального образования». В рамках данных дисциплин можно наиболее полно оценить динамику сформированности предметных компетенций, т.к. студенты в ходе обучения осваивают базовые профессиональные знания, умения и навыки.

Для определения уровня развития профессиональной компетентности и профессионально-личностных качеств студентов колледжа нами были отобраны следующие психолого-педагогические методики:

- методика изучения уровня профессиональной компетентности учителя (модифицированный вариант методики Г.А. Ворониной);
- методика диагностики учебной мотивации студентов (А.А. Реан и В.А. Якунин, модификация Н.Ц. Бадмаевой);
- методика диагностики «Коммуникативные и организаторские склонности» (КОС) (В.В. Синявский, В.А. Федорошин).

Результаты исследования

Результаты констатирующего эксперимента позволили сделать вывод о преобладающем низком уровне развития предметных компетенций и профессионально-личностных качеств у студентов 2 курса специальности 0105013 «Учитель начального образования» и необходимости проведения формирующей работы во взаимодействии всех компонентов образовательного процесса с использованием дисциплины «Методика воспитательной работы».

На формирующем этапе цель эксперимента состояла в реализации выделенных в ходе теоретического исследования педагогических условий формирования предметных компетенций у студентов 2 курса специальности 0105013 «Учитель начального образования» Уральского гуманитарно-технического колледжа. На 2 курсе обучения в колледже формируются базовые предметные компетенции. Для будущего учителя начального образования базовыми являются предметные компетенции по педагогическим дисциплинам. В качестве базовых дисциплин нами была выбрана дисциплина «Методика воспитательной работы» (56 часов).

Основная частная цель формирующего эксперимента - разработать и внедрить в учебный процесс педагогического колледжа учебно-методический комплекс по дисциплине «Методика воспитательной работы» на основе разработки предметных компетенций по каждой теме.

Цель дисциплины - формирование у будущих учителей умений, навыков планирования и проведения воспитательной работы.

Задачи дисциплины:

- способствовать овладению понятиями: воспитание, образование, обучение, личность, развитие;
- ознакомить с методами и приемами проведения воспитательной работы;
- научить решать воспитательные задачи в практических, педагогических ситуациях;
- научить педагогической этике и навыкам самостоятельной работы;
- научить анализировать и работать с государственными документами в сфере образования и школы;
- сформировать профессиональные навыки по специальности.

Таблица 1 - Планируемые базовые и профессиональные компетенции по дисциплине «Методика воспитательной работы» [10]

Наименование предметной компетенции	Студенты должны быть компетентны
БАЗОВЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ	
БК 1. Понимать сущность и социальную значимость профессии учителя.	- в применении педагогических технологий в оптимальном управлении и организации учебного процесса.
БК 2. Понимать и применять духовные ценности и нормы, основанные на идеалах человеческих качеств.	- в организации внеклассной, внешкольной воспитательной работы; - в применении духовных ценностей и норм в воспитании и формировании развитой личности; - в проведении классных часов.

Продолжение таблицы 1

<p>БК 4. Уметь определять проблемы в различных ситуациях, принимать ответственные решения, оценивать последствия своего решения.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в анализе, отборе, интерпретации информации при помощи современных информационно-коммуникационных технологий в воспитательной работе; - в организации творческой деятельности учащихся в воспитательной работе;
<p>БК 5. Знать нормы и правила этикета в установлении коммуникации между людьми</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в осуществлении общения в группе соблюдая культурные нормы; - в организации разных видов мероприятий в родителями, коллективом; - в организации воспитательных мероприятий согласно правилам культуры
<p>БК 6. Знать и защищать свои права относительно «Закона о труде», соблюдать требования техники безопасности.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в осуществлении защиты собственных прав согласно закону «О труде»; - в применении техники безопасности; - в соблюдении собственных прав, и техники безопасности.
<p>БК 7. Владеть способами свободного устного и письменного общения.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в планировании и организации воспитательные мероприятия; - в построении свободного устного общения внутри класса; - в оценке наиболее важных сторон культуры, формирующих личность и общество.
<p>БК 8. Уметь использовать здоровьесберегающие технологии, развивать свои физические способности.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в организации классных часов, внеклассных мероприятий; - в проведении синтеза приобретенных знаний для достижения целей воспитания; - в анализе педагогических технологий в воспитании; - в воспитании личности.
<p>БК 9. Знать и владеть способами работы и сохранения информации, работа в интернете, электронная почта, ИКТ.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в использовании здоровьесберегающей технологий в воспитательной работе. - в анализе использования педагогической технологии в воспитании; - в использовании интернета в целях воспитания личности.
<p>ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ</p>	
<p>ПК 1.1.2. Уметь использовать современные методики для развития речи, моторики, интеллекта детей.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в проведении воспитательной работы с учащимися; - в выявлении необходимых методов в организации воспитательной работы.
<p>ПК 1.1.9. Уметь использовать способы эстетического развития детей, обучение пению, рисованию, танцам; Организация досуга (посещение музеев, театров, кино). Обучение музыке, этике и эстетике, изобразительному искусству.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в работе над развитием творческих способностей, - в работе над развитием актерского мастерства.

Продолжение таблицы 1

<p>ПК 1.2.5. Знать и применять методики организации настольных дидактических, компьютерных, интеллектуальных игр для развития способностей детей раннего возраста.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в применении методики организации интеллектуальных, дидактических, компьютерных игр; - в организации игр согласно поставленным воспитательным целям; - в работе с компьютером, в организации и проведении игр
<p>ПК 1.2.6. Знать особенности организации диетического и национального питания детей.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в проведении различных мероприятий с детьми разного возраста в соответствии с рекомендациями родителей, педиатра; - в понимании пользы для здоровья детей национальной пищи.
<p>ПК 1.3.1. Знать психологические и физиологические особенности детей разного возраста, особенности детского коллектива.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в организации работы с детским коллективом; - в построении детского коллектива учитывая психологические и физиологические особенности.
<p>ПК 1.3.2. Знать и владеть практическими навыками организации различных видов деятельности с детьми- подростками.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в организации деятельности детей; - в работе с коллективом; - в организации ведущих видов деятельности подростков.
<p>ПК 1.3.8. Знать особенности организации педагогом собственной деятельности, развитие коммуникативных, организаторских способностей, актерского мастерства.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в применении организаторских способности при проведении воспитательных мероприятий с учащимися; - в организации творческой работы с учащимися во время воспитательной работы; - в использовании педагогического мастерства в работе над воспитанием личности.
<p>ПК 3.1.2. Знать и применять современные способы и методы, формы и средства обучения, УМК по предметам начального образования.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в применении проективных методов обучения; - в применении современных УМК в обучении; - в использовании новых технологий в организации обучения; - в выборе методов обучения.
<p>ПК 3.1.4. Уметь применять методы модулирования учебной информации.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в систематизации и применения учебной информации; - в логическом построении учебной информации; - в алгоритмизации содержания образования.
<p>ПК 3.1.8. Знать деятельность классного руководителя, содержание работы, методы диагностики коллектива учащихся.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в работе с активом учащихся в классе; - в решении проблем возникающих в ходе работы с учащимися; - в организации различных видов работы с учащимися, учитывая их возрастные особенности и способности.
<p>ПК 3.2.2. Знать и владеть современными методами и способами, формами и средствами, УМК по дисциплинам начального образования.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - в организации работы с детьми с помощью методов, способов, форм и средств обучения; - в применении в обучении современных УМК; - в применении в организации обучения новых технологий; - в выборе методов и способов обучения по предметам информатика и математика.

Продолжение таблицы 1

<p>ПК 3.4.8. Знать деятельность классного руководителя, содержание работы, методику диагностики коллектива учащихся.</p>	<p>- в применении методики социометрии направленной на определении внутриличностных отношений; - в применении диагностических тестов на выявление личностных особенностей учащихся коллектива.</p>
<p>ПК 3.4.11. Владеть способами накопления содержания портфолио учителя и ученика.</p>	<p>- в накопления личного портфолио педагога и ребенка; - в подготовке и оформлении портфолио учителя и учащихся.</p>

По завершению проведения цикла занятий по дисциплине «Методика воспитательной работы» был проведен общий анализ учебных достижений студентов, обобщены результаты наблюдений за студентами во время занятий, определены изменения в уровне формирования предметных компетенций по дисциплине «Методика воспитательной работы».

Результаты вторичной диагностики и сравнительного анализа уровня развития профессионально-личностных качеств будущих учителей начальных классов представлены в таблице 2, рисунках 1-2.

Таблица 2 - Результаты вторичной диагностики уровня сформированности профессиональной компетентности по методике изучения уровня профессиональной компетентности учителя (модифицированный вариант методики Г.А. Ворониной) студентов 2 курса специальности 0105013 «Учитель начального образования» (контрольный этап)

№	Параметр	Средний показатель (в баллах)	Уровень
1	«Личностная готовность» («хочу» и «имею для этого способности»)	9	Оптимальный
2	«Теоретическая готовность педагога-воспитателя» («знаю»)	10	Оптимальный
3	«Операционально-деятельностная (технологическая) готовность» («умею» и «делаю»)	8	Допустимый
4	«Результативность деятельности педагога» («получаю»)	9	Оптимальный
Среднее значение		9	Оптимальный

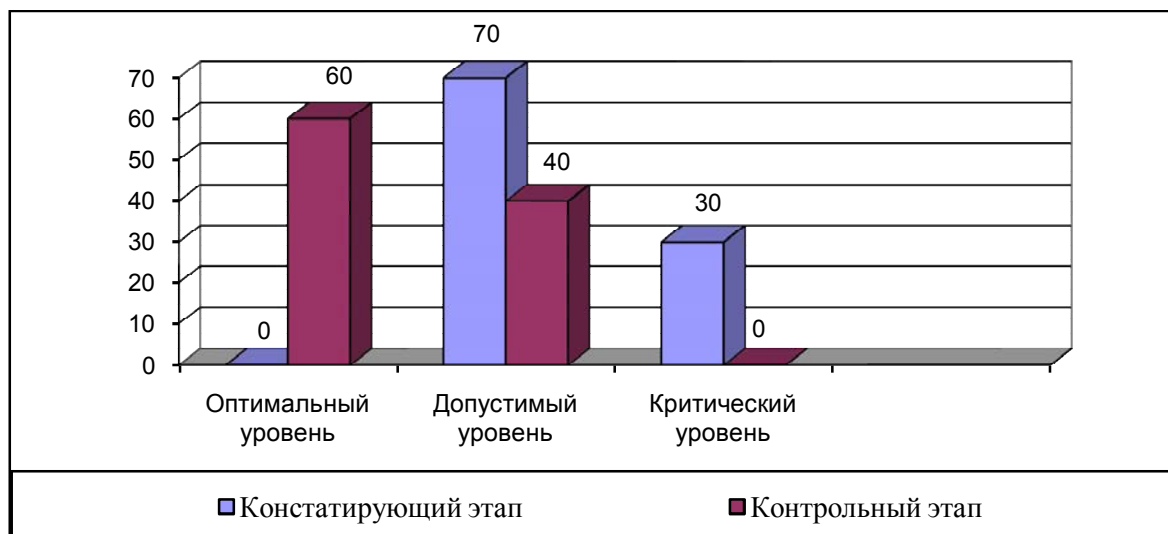

Рисунок 1 - Сравнительные результаты уровня сформированности профессиональной компетентности по методике изучения уровня профессиональной компетентности учителя (модифицированный вариант методики Г.А. Ворониной) студентов 2 курса специальности 0105013 «Учитель начального образования» (контрольный этап, в %)

По графически-сравнительному анализу по рисунку 1, можно сделать заключение, что на контрольном этапе эксперимента у студентов 2 курса повысились показатели личностной и теоретической готовности, результативность деятельности, достигнув оптимального уровня (9-10 баллов). Операционно-деятельностная готовность с критического (4 балла) уровня повысилась до допустимого (8 баллов). Данные показатели говорят о сформированной готовности и способности к практической деятельности в области педагогики. Студенты приобрели такие компетенции как:

- обладает личностными образованиями в большой степени, проявляет их в деятельности: гуманистическая направленность, потребность работать с детьми, позитивная мотивация к профессии, социальная зрелость, активность, ответственность, креативные умения, коммуникативные умения, перцептивные способности, рефлексивно-аналитические умения, организаторские способности и умения.

- имеет глубокие научно-педагогические знания, которые воплощаются в профессиональную деятельность;

- владеет технологиями на основе собственного знания и заимствованного опыта, внедрение их в профессиональную деятельность;

- указанные характеристики результатов деятельности проявляются ярко, полно, устойчиво, убедительно.

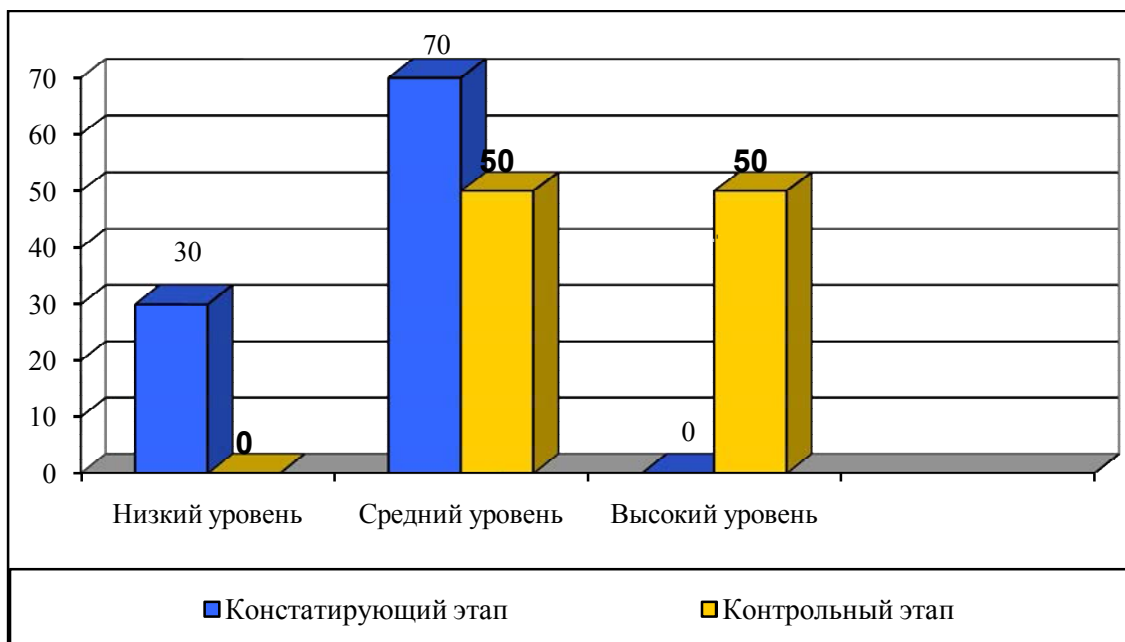

Рисунок 2 - Сравнительные результаты уровня сформированности предметных компетенций у студентов 2 курса специальности 0105013 «Учитель начального образования» (в %)

Таким образом, на рисунке 2 мы видим, что на начальном этапе эксперимента преобладал средний (70%) и низкий (30%) уровень развития профессиональных компетенций. Основная часть студентов характеризовалась наличием у студента самостоятельности в деятельности, а также невысокой творческой активностью; проявлением небольшого, но осознанного интереса к познанию; средним уровнем мотивации к обучению.

Заключение

Результаты контрольного эксперимента позволили сделать вывод о преобладающем высоком (50%) и среднем (50%) уровне развития профессиональных компетенций у студентов 2 курса специальности 0105013 «Учитель начального образования» и эффективности проведенной формирующей работы во взаимодействии всех компонентов образовательного процесса с использованием базовой дисциплины «Методика воспитательной работы».

На завершающем этапе эксперимента студенты характеризуются наличием высокой творческой активности, самостоятельностью, коммуникативностью, высокой степенью интереса к познанию; умением проводить самоанализ и самоконтроль; высоким уровнем мотивации в процессе обучения.

Итак, на контрольном этапе магистерского исследования мы выявили, что вопросы формирования предметных компетенций у будущего учителя начального образования с использованием педагогических дисциплин практически решены. Наши наблюдения за ходом занятий, тесты, беседы с ведущими преподавателями убедили нас в том, что компетентностный подход в формулировании результатов обучения очень востребован.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог - основа стабильности и процветания Казахстана». - Астана, 2 сентября 2019. - Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana.

- [2] Большов В.Д. Модель профессиональной компетентности учителя в соответствии со стандартами образования / В.Д. Большов, Н.В. Черемушкина // Завуч. - 2011. - №4. - СС. 113-126.
- [3] Хуторской А.В. Педагогическая инноватика / А.В. Хуторской: учеб. пособие. - М.: Академия, 2010. - 256 с.
- [4] Verbitsky A.A. Personal and Competence Approaches in Education / A.A.Verbitsky, O.G. Larionov // Problems of Integration. - М.: Logos, 2013. - 336 p.
- [5] Смородинова М.В. Модель формирования предметных компетенций учащихся основного общего образования / М.В. Смородинова // Образование и воспитание. - 2016. - № 5 (10). - С. 18-22.
- [6] Рассказова Ж.В. К вопросу о соотношении понятий «компетенция» и «компетентность» / Ж.В. Рассказова // Молодой ученый. - 2014. - №7. - С. 536-538.
- [7] Курманалина Ш.Х. Оценка качества профессиональной компетентности учителя / Ш.Х. Курманалина. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 254 б.
- [8] Муханбетжанова А.М., Иргалиев А.С. Педагогические аспекты формирования функциональной грамотности личности в условиях компетентного подхода / А.М.Муханбетжанова, А.С. Иргалиев // Высшая школа Казахстана. - № 2(1) - Алматы, 2012. - СС. 294-297.
- [9] Иргалиев А.С. Жас педагогтардың іс-әрекетіндегі кедергілер мен қиындықтардың сипаттамасы / А.С.Иргалиев, Ш.Т.Назарова // Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. «Психология» сериясы. - № 2 (59), Алматы, 2019. – СС. 119-124
- [10] Типовая учебная программа технического и профессионального образования по специальности «Начальное образование». Приложение 3 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2007 года № 553.

REFERENCES

- [1] Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Konstruktivnyj obshchestvennyj dialog - osnova stabil'nosti i процветания Kazahstana» [President Kassym-Jomart Tokayev's message to the people of Kazakhstan «Constructive public dialogue is the basis for stability and prosperity of Kazakhstan»] (2019, September). Astana. Retrived from https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana [in Russian].
- [2] Bolnov, V.D. & Cheremushkina, N.V. (2011). Model professionalnoj kompetentnosti uchitelya v sootvetstvii so standartami obrazovaniya [Model of professional competence of a teacher in accordance with educational standards]. Zavuch - Head Teacher, 4, 113-126 [in Russian].
- [3] Hutorskoj, A.V. (2010). Pedagogicheskaya innovatika [Pedagogical innovation]. Moscow: Akademiya [in Russian].
- [4] Verbitsky, A.A. & Larionov O.G. (2013) Personal and Competence Approaches in Education: Problems of Integration. - М.: Logos [in English].
- [5] Smorodinova, M.V. (2016). Model formirovaniya predmetnyh kompetencij uchashchihsya osnovnogo obshchego obrazovaniya [Model of formation of subject competencies of students of basic General education]. Obrazovanie i vospitanie - Education and upbringing, 5 (10), 18-22 [in Russian].
- [6] Rasskazova, Zh.V. (2014). K voprosu o sootnoshenii ponyatij «kompetenciya» i «kompetentnost» [On the question of the relationship between the concepts of «competence» and «competence»] Molodoj uchenyj - Young scientist, 7, 536-538 [in Russian].
- [7] Kurmanalina, Sh.H. (2013). Ocenka kachestva professionalnoj kompetentnosti uchitelya [Assessment of the quality of professional competence of the teacher]. Almaty: Kazakh University [in Russian].
- [8] Muhanbetzhanova A.M. & Irgaliev A.S. (2012). Pedagogicheskie aspekty formirovaniya funkcionalnoi gramotnosti lichnosti v usloviyah kompetentnostnogo podhoda [Pedagogical aspects of the formation of functional literacy of the individual in the context of the competence approach]. Vysshaya shkola Kazahstana - Higher school of Kazakhstan, 2(1), 294-297 [in Russian].
- [9] Irgaliev A.S., Nazarova Sh.T. (2019). Zhas pedagogtardyn is-areketindegi kedergiler men qiyndyktardyn sipattamasy [Characteristics of barriers and problems in the activities of young teachers]. Abaj at. QazUPU Habarshysy - Bulletin of KazNPU named after Abai's, 2 (59), 119-124 [in Kazakh].

[10] Tipovaya uchebnaya programma tekhnicheskogo i professionalnogo obrazovaniya po special'nosti «Nachalnoe obrazovanie» [Standard curriculum of technical and vocational education in the specialty «Primary education»] (2007). Annex 3 to the order of the Minister of education and science of the Republic of Kazakhstan from 31th October 2007. Astana [in Russian].

Иргалиев А.С., Рахметова М.В.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КОЛЛЕДЖДІҢ БІЛІМ БЕРУ ҮРДСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ПӘНДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Мақалада кәсіптік білім беруде құзыреттілік тәсілді іске асыру, педагогикалық колледж студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту мәселелерін ғылыми-теориялық талдау нәтижелері ұсынылған. Студенттердің пәндік құзыреттіліктерінің қалыптасу деңгейін диагностикалау бойынша мұғалімнің кәсіби құзыреттілік деңгейін зерттеу әдістемесін (Г.А. Воронина әдістемесінің модификацияланған нұсқасы), студенттердің оқу мотивациясын диагностикалау әдістемесін (А.А. Реан және В.А. Якунин, Н.Ц. Бадмаева модификациясы) және «Коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділік» (КҰБ) (В.В. Синявский, В.А. Федорошин) диагностикалық әдістемелерді қолдана отырып, эксперименттік жұмыстың нәтижелері ұсынылған. 0105013 «Бастауыш білім беру мұғалімі» мамандығының студенттерінде «Тәрбие жұмысының әдістемесі» пәнін оқыту шеңберінде қалыптастырылатын базалық және кәсіби құзыреттердің мазмұны келтіріледі. Эксперименттің бақылау кезеңінің нәтижелері талданады, болашақ бастауыш білім беру мұғалімдерінде кәсіби құзыреттіліктің қалыптасу көрсеткіштеріне сандық және сапалық талдау жасалады.

Кілт сөздер: кәсіптік білім беру жүйесі; құзыреттілікке бағытталған білім; бастауыш білім беру мұғалімі; кәсіби құзыреттілік; пәндік құзыреттер; базалық құзыреттер; кәсіби құзыреттер; пәндік құзыреттерді диагностикалау әдістемесі; кәсіби құзыреттілік деңгейі; оқу мотивациясының диагностикасы; коммуникативтік және ұйымдастырушылық бейімділіктер.

Irgaliyev Assylbek, Rakhmetova Mayra

FORMATION OF SUBJECT COMPETENCIES OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF A PEDAGOGICAL COLLEGE

Annotation. The article presents the results of a scientific and theoretical analysis of the implementation of the competence approach in professional education, the formation and development of professional competencies in students of a pedagogical College. The results of experimental work on the diagnosis of the level of formation of subject competencies in students, using the method of studying the level of professional competence of teachers (a modified version of the method of G.A. Voronina); methods of diagnostics of students' educational motivation (A.A. Rean and V.A. Yakunin, modification of N.T.S. Badmaeva) and the method of diagnostics «Communicative and organizational tendencies» (CBS) (V.V. Sinyavsky, V. A. Fedoroshin). The content of basic and professional competencies formed within the framework of studying the discipline «Methods of educational work» for students of the specialty 0105013 «Primary education teacher» is given. The results of the control stage of the experiment are analyzed, and a quantitative and qualitative analysis of indicators of professional competence formation in future primary education teachers is provided.

Keywords: professional education system; competence-based education; primary education teacher; professional competencies; subject competencies; basic competencies; professional competencies; methods of diagnostics of subject competencies; level of professional competence; diagnostics of educational motivation; communicative and organizational aptitudes.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

ӘОЖ 81'139

ГТАХР 16.01.07

DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).4

Дуйсекова К.К., Абилкасымова А.К.**Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан****E-mail:** kuliash@yahoo.fr, abilkassymova.ak@gmail.com

ӘЛЕМНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімінің өзіндік ерекшелігі - тілді тұтас антропологиялық құбылыс ретінде қарастыру. Тілді зерттеуде адам факторын ескеру лингвистикада әлемнің бейнесі деген жаңа ғылыми категорияның пайда болуына әкелді. Бұл мақаланың мақсаты, бір жағынан, қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологиялық жүйесін оның әлемнің бейнесін қалыптастыру рөлі тұрғысынан зерттеуде, екінші жағынан, әлемнің фразеологиялық бейнесінің идиоэтникалық ерекшелігін немесе олардың ұлттық-мәдени уағдаластығын анықтауда болып табылады. Концептуалды-семантикалық, концептуалды-құрылымдық және когнитивті талдауды қолдану, сондай-ақ ассоциативті әдісті енгізу арқылы салыстырмалы-салғастырмалы түрде зерттеу әлемнің фразеологиялық көрінісінің ұлттық-мәдени шарттылығын анықтауға мүмкіндік береді. Жұмыста қазақ және ағылшын тілдерінің туыстық қарым-қатынас концептісінің концептуалды семантикалық және концептуалдық құрамы анықталып, оның семантикалық және концептуалды құрылымы этнолингвистикалық, әлеуметтік және танымдық тұрғыдан зерттелді.

Кілт сөздер: әлемнің бейнесі; идиоэтникалық ерекшелік; ұлттық-мәдени уағдаластық; әлемнің фразеологиялық бейнесі; концептуалдық құрылым.

Kipicne

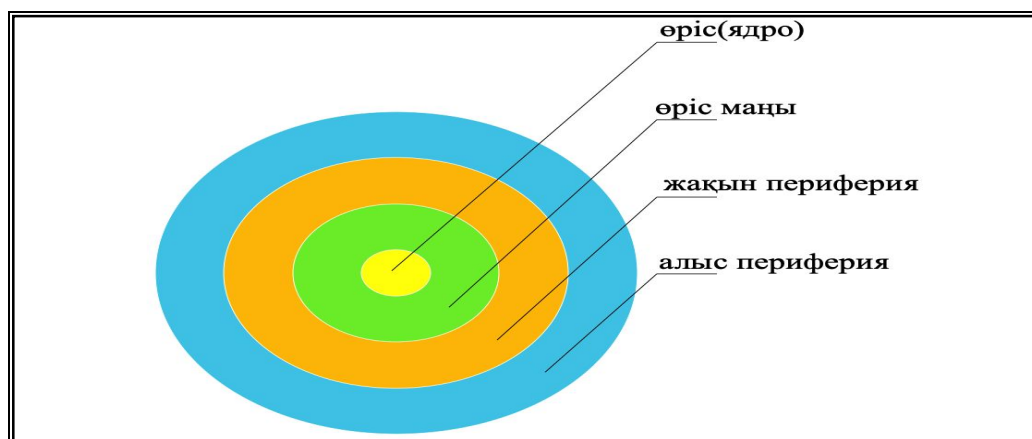
Лингвистика ғылымында ғылыми ой дамуының әртүрлі кезеңдерінде жаңа бағыттың пайда болуы заңды құбылыс. Заманауи лингвистика ғылымының дамуының қазіргі сатысында, зерттеушілер номинациялау құбылысын лингвомәдени тұрғыдан зерттеуге барынша назар аудара бастады. Кез келген тілдік құбылыстың жалпыға ортақ үрдістерімен қатар идиоэтникалық ерекшеліктерінің болуы нақты ұлттық тұжырымдамалар мен реакциялардың негізінде байқалады. Белгілі бір тіл мен мәдениеттің ұлттық-мәдени уағдаластығын салыстыру, ұлттық сипаттамаларын анықтау, сөзсіз өзекті мәселе болып табылады, ал оның зерттелуі ғалымдар тарапынан қызығушылық тудыруда.

Қазіргі таңда әлемнің фразеологиялық бейнесінің ұлттық-мәдени уағдаластығы түсінігі фразеологиялық ізденістердің басты нысаны болып табылады. Қазақ және ағылшын тілдері, әлемнің басқа да тілдері сияқты, өздерінің қайталанбас ұлттық-мәдени ерекшелігін ғасырлар бойы текшелеп, өзінің фразеологиялық қорында сақтаған. Аталмыш мақала туыстығы алшақ, құрылымдық жүйесі ұқсас емес қазақ және ағылшын тілдері әлемінің фразеологиялық бейнесін концептуалды семантикалық және концептуалды құрылымдық, когнитивті талдаудың ассоциативті өріс тәсілдерін қолдана отырып зерттеп, салыстыру-салғастыру нәтижесінде оның ұлттық-мәдени уағдаластығын анықтауға арналған.

Әлемнің концептуалды бейнесі – халықтың өмір сүру барысында өзін қоршаған әлем туралы жинақталған білімінің, күнделікті өмірдегі тәжірибесінің, одан түйген ойларының топтамасы болып табылады. Әлемнің тілдік бейнесі әлемнің концептуалды бейнесімен сәйкес келмейді, себебі әлемнің концептуалды бейнесінің құрылымы күрделі, ал ең басты ерекшелігі - көпдеңгейлігінде. М.В.Пименованың пайымдауынша, «Егер тілде архаизация және десемантизация процестері бар болса, онда әлемнің концептуалды бейнесінде бір кездері танылып, аталған және игерілген ақпараттың барлығы шоғырланған. Әлемнің концептуалды бейнесінің бірінші деңгейі архаикалық, реликтік (ғылымға дейінгі) білімді құрайды. Одан әрі әр түрлі мәтіндерде ішінара тіркелетін білім деңгейі пайда болады. Келесі деңгейлер - бұл түрлі ғылымдардың жүйелі және жүйесіз білімдер жиынтығы. Тіл бұл білімдерді өзінің санаттары мен белгілерінде сақтап қалады» [1, б. 75].

Әлемнің концептуалды бейнесі мен әлемнің тілдік бейнесі бір бірімен сәйкес келе бермейді десек те, әлемнің тілдік бейнесі әлемнің фразеологиялық бейнесімен тығыз байланысты. Әлемнің фразеологиялық бейнесі әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бөлігі. Сонымен бірге, әлемнің фразеологиялық бейнесі әлемнің тілдік бейнесінің негізінде қалыптасады. Әлемнің фразеологиялық бейнесі халықтың тарихын, мәдени және рухани байлығын, ұлттық менталитетін, сондай-ақ, қоршаған ортаны белсенді түрде танып, білуінің танымдық тәжірибесін экспрессивті және эмоционалды тұрғыдан көрсетеді. Әлемнің фразеологиялық бейнесінің өзіне тән әмбебаптылық, экспрессивтілік және антропоэзектілік сияқты белгілері бар [2, б. 8.; 3, б.46].

Туыстық қарым-қатынас концептісінің мазмұны мен құрылымын сараптау барысында З.Д. Попова және И.А. Стернин [4, б.81; 5], ұсынған концептуалды талдау үлгісіне жүгінеміз. Концептінің мазмұны өрістік принцип бойынша – ядро немесе өріс, өріс маңы, алыс және шеткі перифериядан тұрады (сур. 1).

1-Сурет – Концептуалды әдістің семантикалық типі,
З.Д. Попова және И.А. Стернин [4, б. 81; 5] үлгісі бойынша құрастырылды

Концептінің белгілі бір мазмұн аймағына жататындығы, ең алдымен, тиісті концептіні сол тілде сөйлейтін адамның ойында қалыптасқан белгілерінің айқындығымен анықталады. Сипаттама белгінің айқындығы төмендеген сайын тілдік құрылымдар ядродан немесе өрістен шеткерілей береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі туыстық қатынастар концептісін концептуалды талдау және ассоциативті өріс әдістерін қолдана отырып зерттеу арқылы екі тілдің әлемінің фразеологиялық бейнесінің ұлттық мәдени уағдаластығын анықтау 2-ші суретке сәйкес жүргізіледі (сур.2).

2-Сурет – Концептуалды әдістің құрылымы, авторлармен құрастырылды

Бірінші саты–семантикалық талдау. Ол түсіндірме сөздіктер, синонимдер сөздігі және тілдің фразеологиялық сөздігінің көмегімен қарастырылып отырған ұғымның толық көлемін ашу. Әдетте, сөздің түсіндірме сөздікте берілетін анықтамасы концептінің өзегі болып саналады.

Ал туыстық қарым-қатынас концептісіне келер болсақ, қазақ және ағылшын тілдерінде туыс немесе туыстық қатынас туралы ұғым қазақ тілінде *туыс*, *туысқан*, ал ағылшын тілінде *relatives* лексамаларында репрезентацияланған.

Туыс және туыстық қатынастың қазақ тіліндегі анықтамасына назар аударайық. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде:

Туыс – 1) бір атадан тараған, жақын, туысқан. 2) бір - біріне мейір шапағаты бар, бауырлас деген анықтама берілген. Ал *туысқан* дегеніміз - бір атадан өрбіген, бауырлас. Бірімен бірін ортақ мақсат қосқан халықтар мен одақтас елдер. Таныс немесе таныс емес адамдарға меңзей айтылатын қаратпа сөз [6].

Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде: *Туыс*, *туысқан*, *ағайын*, *тума*, *қандас*, *бауырлас*, *туыстас*. Бір әулеттен тараған адамдар. *Туыстық*, *тумалық*, *туысқандық*, *бауыр*, *ағайын*, *жекжат-жұрағат* [7].

Сонымен бірге І. Кеңесбаевтың Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен туыстық қарым-қатынас концептісін анықтай түсетін тұрақты сөз тіркестері теріліп алынды [8].

Туыстық қатынас концептісінің концептуалды семантикасы 1-ші суретке сәйкес жүргізіледі.

Сонымен, туыстық қатынас концептісінің концептуалды **өзегі** *туыс* лексемасы. Өзектен кейінгі **өріс маңында** *ата*, *әже*, *әке*, *ана*, *ұл*, *іні*, *қыз*, *қарындас*, *аға*, *ана*, *бауыр*, яғни жақын туыстар орын алған. Жақын **периферияда** *ағайын*, *қандас*, *немере*, *шөбере*, *шөпшек*, *немене*, *жеңге*, *келін* орналасқан. Ал алыс периферияда алыс туыстар *құда*, *қадағи*, *құда бала*, *құдаша*, *қайын ата*, *қайын ене*, *қайын аға*, *қайын ана*, *қайын сіңілі*, *қайын іні*, *бөле*, *жиен*, *жиеншар*, *жезде*, *күйеу бала*, *бажа*, *абысын* сөздері тізбектелген. Кейін туыстық қатынас концептісінің мағынасын ашатын сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерді қарастырдық.

Ағылшын тілінде туыс немесе туыстық ұғымы *relatives* лексамасы арқылы берілген. Туыстық мағынаны білдіретін *relatives* сөзінің ағылшын тіліндегі анықтамасын қарастырайық. Ағылшын тілінің түсіндірме сөздігінде *relatives* келесідей анықтамаға ие: А

relative is a person who is part of your family. Parents, siblings, uncles, aunts, grandparents, cousins, nieces and nephews - they are all relatives. A relative can be connected to your family through blood or by marriage [9, 10].

Ал синонимдік сөздік негізгі лексемаға келесідей анықтама береді: *aunt, auntie, baby, daddy, birth mother, child, family, father, fatherhood, filial, first cousin, grandparents, grandchildren, kins, kinsman, kinswoman, kith and kin, kissing cousins, long-lost, loved one, maiden aunt, sib, sibling, sire, sister, sisterhood, son, relations, in-laws, blood, clans, folk, lineages, lines, races, stocks, tribes* [10, 11].

Relatives концептісін семантикалық тұрғыдан талдауда тілдегі фразеологизмдер айтарлықтай маңызды рөл атқарады. Ағылшын тілінде *relatives* концептісін семантикасын айқындау үшін концептуалды талдау әдісінің мағыналық типін қолдандық. Таңдалған әдіске сай *relatives* концептісін талдау негізінде Students' English dictionary [10], Oxford collocations dictionary for students of English [11], Oxford dictionary of English idioms [12], Oxford idioms Dictionary for learners of English [13], The penguin dictionary of English idioms [14], English-Russian dictionary of idioms [9] кеңінен қолданылды.

Relatives концептісінің концептуалды семантикасын зерттеу үшін *relatives* сөзінің синонимдерін өріс, өріс маңы, жақын және алыс периферияда, ал олармен тіркесіп келетін тұрақты сөз тіркестерін (фразеологизмдерді) алыс перифериядан соң орналастырып, бес сатыға бөліп қарастырдық.

Концептуалды талдаудың екінші сатысы – туыстық қатынас ұғымдарының қазақ және ағылшын тілдерінде мазмұн құрылымын сараптау.

З. Д. Попова мен И. А. Стернинге сүйене отырып, мазмұнның үш негізгі құрылымдық компоненттерін бөліп қарастырамыз: образ, ақпараттық мазмұн және интерпретациялық аймақ [4, б. 58-65].

Концептінің образкомпоненті сезім мүшелерінің көмегімен ақиқатты бейнелеудің нәтижесі болып табылатын перцептивті бейнеден және ақиқатты көркем түрде пайымдаудың нәтижесі болып табылатын когнитивті (метафорикалық) бейнеден тұрады.

Зерттеулер көрсеткендей, қазақ когнитивті сана-сезімі туыс концептісін *сыйластық, татулық, қолдау көрсету, мейірімділік таныту, әлеуметтік құндылық және ілтипаттылық* сияқты көптеген адами қасиеттермен (образдармен) байланыстырады.

Ақпараттық мазмұн заттың өзі немесе оны пайдалану үшін аса маңызды, оның маңызды дифференциялық ерекшеліктерін, міндетті құрамдас бөліктерін және негізгі функциясын сипаттайды.

Интерпретациялық өріс концептінің негізгі мазмұнын түсіндіретін когнитивті белгілерден құралады. З. Д. Попова мен И. А. Стернин [4, б. 78-81] бойынша 3-ші суретте көрсетілгендей төрт негізгі аймақты бөліп аламыз: *бағалау, энциклопедиялық, утилитарлық, мәдени-әлеуметтік және реттеуші*. Зерттеу барысында тағы бір аймақты – *идио-этникалық аймақты* қосуды қажет деп таптық (сур.3).

3-Сурет – Интерпретациялық өрістің аймақтары, З. Д. Попова мен И. А. Стернин [4, б. 78-81] бойынша құрастырылды

Бағалау аймағы – екі тілде жүзеге асатын бес қасиетті қамтиды: *жалпы (жаман/жақсы), эстетикалық (әдемі/жаман), эмоционалды (жағымды/жағымсыз), интеллектуалдық (ақылды/ақымақ), моральдық (мейірімді/жаман)* бағалау. Барлық бес белгінің сәйкес келуі, интерпретация өрісінің осы аймағында тілдердің толығымен аксиологиялық жақындасқандығын көрсетеді.

1. **Жалпы (жаман/жақсы)** *Жақсы келін – қызыңдай, жақсы күйеу – ұлыңдай* - келін мен күйеу (бала) өз туған балаң болмаса да, жақсы болса, өз балаңдай көруге болады.

2. **Эстетикалық (әдемі/жаман)** *Аға – еңбекпен көркем, бала – біліммен көркем* - ағаның еңбегі мен баланың білімі эстетикалық әдемілікке баланып тұр.

3. **Эмоционалды (жағымды/жағымсыз)** *Әзілің жарасса атаңмен ойна* - қазақ әулеттің үлкенін әрдайым сыйлап, құрметтеп, бетіне қарсы сөз айтпаған. Бұл жерде ретін келтіріп, сыпайы болсаң, атаңмен де ойнауға болатындығын жағымды қылып көрсетеді.

4. **Интеллектуалдық (ақылды/ақымақ)** *Ағасы ақылдының ауылы азбайды* - ауылдың ақылды даналары болса, ол жерде береке мен бірлік орнап, ол ауыл азбайды.

5. **Моральдық (мейірімді/жаман)** *Мейірімі мол ананың - жүрегі жылы, қолы кең, кең пейілді атаның жүзі жылы, жолы кең* - ата-ананың мейірім шапағаты туралы айтылса, *атаңа не қылсаң, алдыңа сол* келеді деген мысалда ата ана алдында жасаған жақсылығын да, жамандығын да өзіңе қайтады делінеді.

Энциклопедиялық аймақ концептінің міндетті емес белгілерін тәжірибе, оқыту, концептінің денотатымен және т. б. негізінде олармен танысуды талап ететін когнитивті белгілерді сипаттайды. Оған негізгі мәдени білім жатады.

Қазақ халқында қалыптасқан салт-дәстүрге сай туыс адамдар бір бірімен *жеті атаға дейін қыз алыспайды*. Бұл қанның тазалығын сақтау мақсатында қалыптасқан дәстүр. Дегенмен, жеті атадан асса *сүйек жаңғырту* дәстүрімен отбасын құруға рұқсат берген. Сондықтан, балаға кішкентай кезінен бастап жеті атасын үйреткен. Халық арасында *жеті атасын білмеген жетімдіктің белгісі* деген мақал бар.

Ағылшын тіліндегі *relatives* концептісінің **энциклопедиялық аймағына** тоқталу үшін ағылшын тілінің энциклопедиялары қолданылған болатын. Қайта өрлеу дәуірі кезеңінде туыс, отбасы түсініктері, әсіресе ақсүйектер қауымы арасында маңызды болған. Дегенмен, туыстықты анықтау әрдайым оңай болмаған. Рим-Католик шіркеуі соңғы төрт ұрпақ ішінде кем дегенде бір ортақ атасы болған адамдарды туыс деп анықтаған. Іс жүзінде адамдардың көпшілігі тек көрген және есімдерін білетін туған-туыстарын ғана туыс деп санаған. Қайта өрлеу дәуірінде туыстық

қатынасты ер адам жағынан анықтағандықтан, әйелдер ресми маңызды рөл ойнамаған. Дегенмен, адамдардың көбісі туыстық қатынасты анықтағанда әйел жағына да мән берген. Туыстық қатынастар кедей адамдарға қарағанда бай және құзіретті адамдар арасында құнды есептелген. Бай отбасылар алыс туыстарын атай алатын болса, қарапайым адамдар өздерінің алыс туыстарын мүлдем білмейтін болған. Туыстық белгілі бір міндеттемелерге жүктейді. Адамдар, әдетте, мамандықты және өмірлік серіктерін жеке өздері үшін емес, өздерінің отбасына, материалдық жағдайының жақсы болуы үшін таңдайтын болған [15].

Утилитарлық аймақ адамдардың концептіні тануға, білуге деген практикалық, прагматикалық қатынасын көрсететін және оны кез-келген қолданбалы мақсаттарда пайдалану мүмкіндігі мен ерекшеліктеріне байланысты когнитивті белгілерді сипаттайды. Мұнда біз мысал ретінде *туыс* концептісінің қолданымымен мақсатына, тәжірибелік маңызына тоқталайық: *ағайын жауға керек, мал дауға керек* - туыстың адам өміріндегі рөлі, қажеттілігі; *ағайын-туғанның қызығы* - алыс-беріс, *құдалықтың қызығы* - *барыс-келіс* - ағайын-туғанмен, құда-жекжатпен қатынасу, араласу қажеттігі сипатталған. Ал ағылшын тіліндегі *relatives* концептісінің қолданымы мен тәжірибелік маңызына тоқталсақ: *The most important thing in the world is family and love* – отбасы мен махаббат – әлемдегі ең маңызды нәрсе; *Family is not an important thing, it's everything* – отбасы ең маңызды емес, ол – барлығы; *In time of test, family is best* – қиындық кезінде отбасы ең керемет көмекші; *Children are poor man's riches* – кедейдің байлығы – баласы. Берілген мысалдарда *relatives* сөзінің синонимі *family* сөзі қолданылды. Мысалдарда байқалғандай, өмірдің қуанышы, қызығы – отбасында, балада. Сондықтан, ағылшын тілінде отбасының алатын өзіндік орыны бар.

Регулятивті аймақ *туыс* концептісі анықталатын салада не істеу керектігін және не істемеу керектігін белгілейтін когнитивті белгілерді қамтиды. Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың реттілігіне тоқталар болсақ, мысалы, жігіттің үш жұрты бар: өз жұрты, нағашы жұрты және қайын жұрты. Мұндағы реттіліктен байқайтынымыз жігіттің әкесі жағынан туыстары – өз жұрты, анасы жағынан туыстар – нағашы жұрт болса, әйелінің төркіні оған – қайын жұрт болады. *Өз жұртың-күңшіл, нағашы жұртың-сыншыл, қайын жұртың-міншіл келеді; жігіттің сағынсаң, қайыныңа бар, балалығыңды сағынсаң, нағашыңа бар; үйдің жақсы болуы-ағашынан, жігіттің жақсы болуы – нағашыдан; туыс-тау, қайын-қанат, нағашы-нар* сияқты тілдегі мақал-мәтелдерді мысал ретінде келтірсек болады.

Идио-этникалық аймақты біз өз зерттеу жұмысымыздың нәтижелеріне сүйене отырып, ұсынып отырмыз. Бұл - концептінің құрылымындағы ерекше аймақ, өйткені ол қазіргі заманғы емес, көбіне халықтың концептіге тарихи қалыптасқан көзқарасы туралы түсініктерді бейнелейді. Қазақ тілінде *туыс* концептісін талдағанда әменгерлік дәстүрі туралы тоқталған болатынбыз. Енді *бел құда* және *бесік құда* тіркестеріне тоқталсақ. Ерлі-зайыпты адамдардың ата-аналары, ересек туған-туыстары бір-біріне құда болып саналады. Болашақта құда болуды көздеген жақын достар, сыйлас адамдар әйелдері аяғы ауыр кезде біреуінде ұл, екіншісінде қыз бала дүниеге келсе құда болуға серттескен. Бала әлі белде, жатырда болған кез болғандықтан, мұндай құданы бел құда деп атаған. Бесік - нәрестені бөлеуге арналған ағаштан жасалатын төсек. Баланың бесікте жатуына байланысты мұндай кезде құдаласу бесік құда деп аталған. Ал бесік құда дегеніміз балалары бесікте жатқанда ақ өзара келісіп, балалары өскен соң құда болуға уәделесу.

Ағылшын тіліндегі идио-этникалық аймақта той алдында қалыңдықтың ас дайындауы, діни сенімге байланысты *зұлым рухтарды қорқыту* сияқты салт-дәстүрлерді атауға болады.

Кез келген халықтың өзінің діні, наным сенімі қай заманда болмасын оның өмірінде көрініс табатыны белгілі. Ағылшын мәдениетінде жалпы бұндай дәстүр бүгінгі күнге дейін бар. Оның мысалы ретінде хэллоуин мерекесін алайық. Бұл мерекеде адам мен рухтар арасында қандай да болсын бөгет жойылып, бәрі жерді кезіп жүреді деген түсінік бар. Мереке тойлаушылары әрбір рух өз отбасына, үйіне осы түні келеді деп сенеді. Демек, ағылшын мәдениетінде жалпы рухқа сену түсінігі бар екенін көреміз. Сондай сенімнің бірі біздің таңдалған

концептімізге сай, зұлым рухтарды қорқыту болып табылады. Әкесі қызының қолынан ұстап альтарға қарай келе жатқанда, қалыңдықтың алдында кішкентай қыз еденге қызғылт жапырақтар шашады. Осылайша, кішкентай қыз жас отбасының болашақ өмірлерінің жолын ашады деп түсіндірілген. Ал бүгінгі таңда бұл көрініс діни сенімге қарағанда, романтикалық мәнге ие.

Идио-этникалық аймақтағы екі тілде де кездесетін дәстүр – атастыру. Қазақ мәдениетіндегі жоғарыда атап өткен бел құда, бесік құда деп отырғанымыз осы атастыруға тікелей қатысы бар. Болашақ жұбайларды олардың ата-анасы таңдайтындықтан ағылшын қоғамында ер жеткен қыз немесе жас жігіт атастырылған адамымен отбасын құрғысы келмей, отбасынан қашып кететін де жағдайлар болған. Ал қазақ отбасында көбінесе ата-анаға қарсы шықпау ниетімен атастырылған адамымен бас қосатын болған. Қазіргі таңда бұл дәстүрдің ізі екі мәдениетте де толығымен жойылмағанымен, бүгінгінің жастары өздеріне өмірлік жарды көбіне өздері таңдайды.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу жұмысымызда концептуалды талдаумен қоса **ассоциативті эксперимент немесе ассоциативті өріс әдісін** қолданған болатынбыз.

Мақала көлемінің шектеулеріне байланысты бұл әдістің нәтижелеріне ғана тоқталуды жөн деп таптық.

Ассоциативті өріс әдісін қолдану барысында барлығы 260-қа жуық информант қатысты, оның 130-ы қазақ, ал қалған 130 информант - ағылшындар. Бұл жерде сауалнамаға қатысушылар қазақ және ағылшын тілдерінің тасымалдаушылары (*native speakers*) болуы міндетті болды. Себебі, осы **эксперименттің басты мақсаты** екі тілдің фразеологиялық бейнесіндігі ұлттық-мәдени ерекшелікті, мәдениеттің ұлт санасында көрініс табуын сипаттайтын нәтиже алу болды.

Ассоциативті экспериментке 18-60 жас аралығындағы информанттар жазбаша және анонимдік түрде жауап берді.

Сауалнамада ассоциативті эксперименттің *еркін, бағытталған және тізбектелген түрлерін таңдадық*.

Сауалнаманың қазақ тіліндегі сұрақтары төменде келтірілген:

1. Туыс сөзін естігенде ойыңызға келген бірінші сөзді айтыңыз.

2. Туыс концептісіне байланысты семантикалық (мағыналық) топқа жататын (синоним) сөздерді жазыңыз.

3. 1 минут ішінде туыс концептісіне байланысты 5 сөз немесе сөз тіркесін жазыңыз.

Сауалнаманың ағылшын тіліндегі сұрақтары төменде келтірілген:

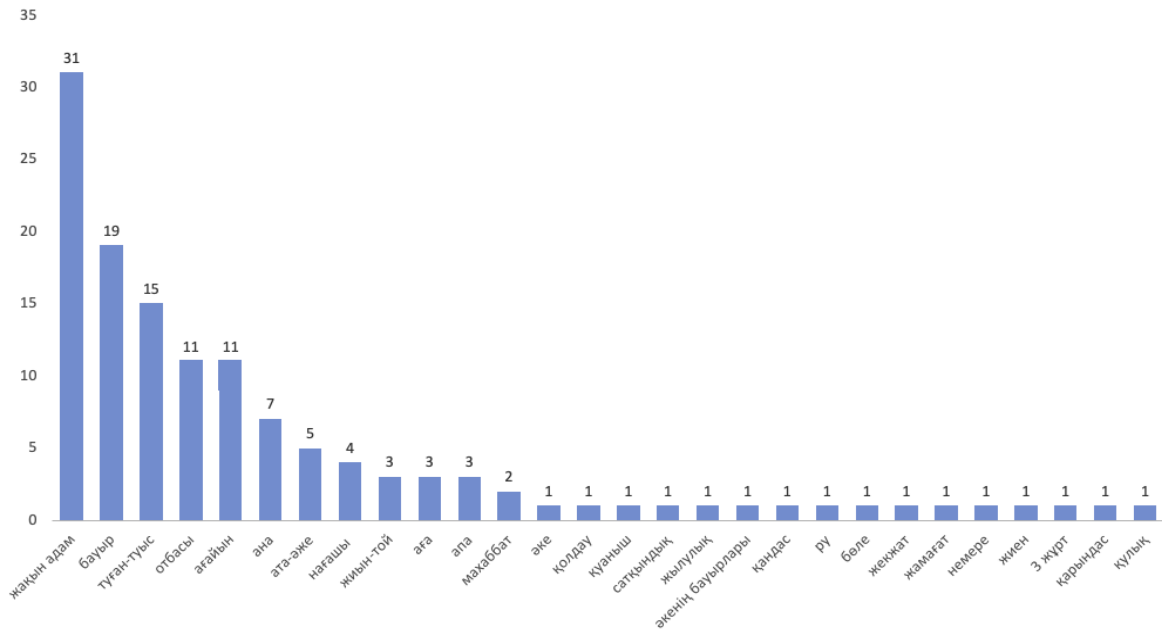
1. Please write down the first word that comes to mind when you hear the concept «relatives».

2. Please write down words that related to the semantic group (meaning) (synonyms) of the concept «relatives».

3. Please write 5 words or phrases within 1 minute about the concept «relatives».

Ассоциативті өріс әдісінің бірінші сұрағында біз *туыс* және *relatives* сөздерін түрткі сөз ретінде алып, экспериментке қатысушылардың сөздік реакциясын тексерген болатынбыз.

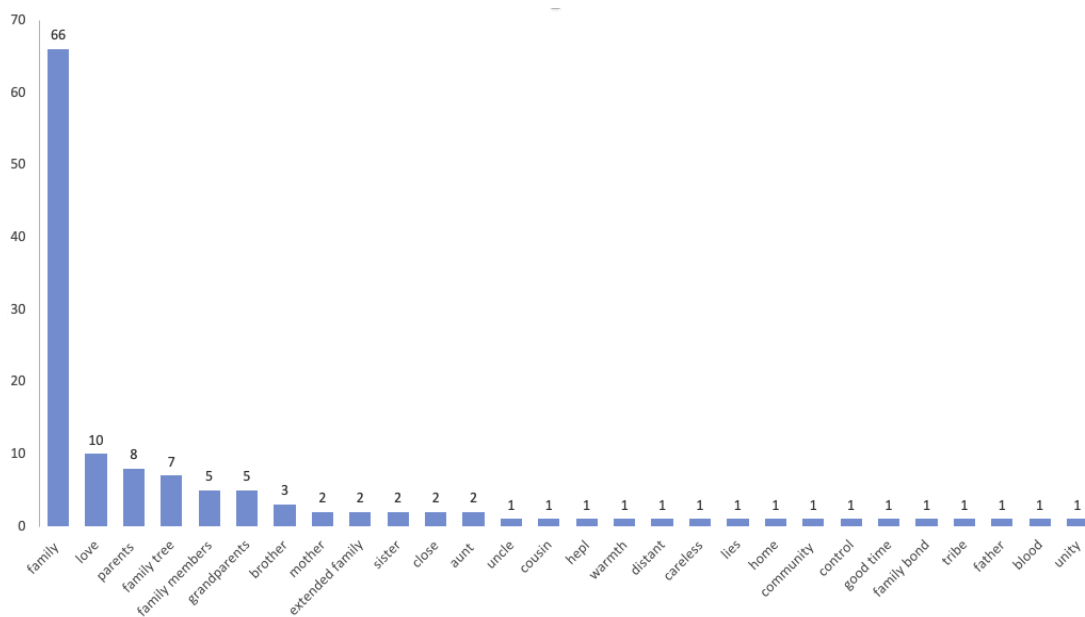
Алынған жауаптарға байланысты, қазақ тіліндегі ассоциат сөз-жауаптардың ара қатынасын төмендегі № 1 диаграммадан көруге болады.

1-Диаграмма – Қазақша ассоциат сөз-жауаптардың ара қатынасы, авторлармен зерттеу нәтижелері бойынша құрастырылды

1-диаграммада берілгендей қазақ тіліндегі *туыс* концептісінің алғашқы реакция сөзі *жақын адам*. Одан кейін *бауыр*, *туған-туыс*, *отбасы*, *ағайын* сөздері көзге түседі. Ал саны бойынша оннан төмен *ана*, *ата-әже*, *нағашы*, *жиын-той*, *аға*, *апа*, *махаббат*, *әке*, *қолдау*, *қуаныш*, *сатқындық*, *жылулық*, *әкенің бауырлары*, *қандас*, *ру*, *бөле*, *жекжат*, *жамағат*, *немере*, *жиен*, *үш жұрт*, *қарындас*, *құлық* сөздері реакция сандарына байланысты сәйкесінше реттілікпен көрсетілген.

Алынған жауаптарға байланысты, ағылшын тіліндегі ассоциат сөз-жауаптардың ара қатынасын төмендегі № 2 диаграммадан көруге болады.

2-диаграмма – Ағылшынша ассоциат сөз – жауаптардың ара қатынасы, авторлармен зерттеу нәтижелері бойынша құрастырылды

2-диаграммада берілгендей ағылшын тіліндегі «relatives» концептісінің алғашқы реакция сөзі *family - отбасы*. Одан кейін он реакция жинаған *love - махаббат* сөзі берілген. Сонымен қатар, *parents, family tree, family members, grandparents, brother, mother, extended family, sister, close, aunt* сөздері салыстырмалы түрде көбірек реакцияға ие болған. Ал *uncle, cousin, help, warmth, distant, careless, lies, home, community, control, good time, family bond, tribe, father, blood, unity* сөздері тек бір ғана реакциямен берілген.

Екі тілдегі реакция сөздерді салыстыратын болсақ, қазақ тілінде туыс дегеніміз – *туыстығы жақын адам* болса, ағылшын тіліндегі relatives дегеніміз – *family, отбасы*. Қазақ тілінде де *отбасы* реакция-сөзі кездеседі, дегенмен ағылшын тілінде саны бойынша 66 болса, қазақ тілінде 11 ғана. Бұл қазақ тілінде туыс жақын адамдардан құралатын көлемі бойынша үлкен топ құрса, ағылшын тілінде тек отбасы мүшелерімен шектеліп, ең жақын адамдарды ғана қарастырады. Сонымен қатар, ағылшын тіліндегі *family tree* реакциясы қазақ тіліндегі *ру* реакциясына мағынасымен сай келеді. Себебі, ағылшындардың *family tree*, яғни отбасы ағашы бойынша туыстық қарым-қатынас реттілігі көрсетілсе, қазақ тіліндегі *руға* бөліну арқылы 7 атаға дейінгі туыстық қатынас сақталынады.

Ал концептуалды талдаудың энциклопедиялық бөлімінде айтқанымыздай ағылшындарда төрт буынға дейін relatives, яғни, туыс деп санаған. Алынған реакция-сөздердің арасында қазақ тіліндегі *махаббат, қолдау, қуаныш, жылулық* – ағылшын тілінде *help, warmth, careless, unity* сөздерімен адамға өмірлік маңызды сезімдерді сипаттайды. Реакция-сөздердің арасында қазақ тілінде *құлық және сатқындық* сөздері *туыстық* концептісін негативті тұрғыдан сипаса, ағылшын тілінде *relatives* концептісі *distant-алыс, жат* және *lies-өтірік* сөздері арқылы өзінің бастапқы мағынасына қарсы мағынаға ие болып тұр.

Аталған әдістің екінші сұрағында сыналушыға берілген *туыс және relatives* түрткісөздеріне байланысты семантикалық топқа жататын сөздерді айту тапсырылды.

Сауалнаманың екінші сұрағына берілген жауаптарды сараптау барысында *туыс* концептісіне қазақ және ағылшын тілдерінде төмендегі кестеде көрсетілген (Кесте 1) синонимдер берілді.

1-Кесте – Екі тілдегі ассоциат сөз-жауаптардың салыстырмалы кестесі (%-бен)

№ Жауап түрі	Қазақ тілі	Ағылшын тілі
1. Ассоциат-сөз	52%	37%
	тектес, туыс-туыскандар, ата, әже, ағайын жұрт, бауыр, немере, шөбере, шөпшек, аға, іні, әпке, сіңілі, нағашы, жиен, ана, жора-жолдас, әке-шеше, жиен, нағашы, жамағат, жақындар, көршілер қандас, үш жұрт, қарындас, жекжат.	nucleus, loyalty, family, sister, cousins, uncles, aunts, grandparents, brother, holidays, support, childhood, help, genetics, visit, necessary, protection, bloodline, stepmother, dinner, siblings, Christmas, tradition, laugh, happiness, culture.
2. Ассоциат-сөз тіркестері	33%	37%
	Отан отбасынан басталады; Алыстағы ағайыннан жақындағы көршің артық; Ағайыны көпті жау алмайды; Туысы жаман туғанын жамандар; Пайғамбар да күйеу баласын сыйлаған; Туысы бірдің - уысы бір; Туыскандармен суыспандар; Тура биде туған жоқ; туыстық байланыс, жақын туыс, бір ұрпақтан тараған, ең жақын	Apple doesn't fall far from the tree; Time is relative; Flesh and blood; Blood is thicker than water; close people, nothing special, family tree, family bonds and connections, family union, being together in happy and sad moments, the same surname, Christmas time, nostalgic memories, good relationship, nucleus of society, kind and generous, rely on relatives, to share a familial lineage, the

	адам, менің отбасым, жақын туыс, бауырмал адамдар, алыс туыс.	same ancestors, family meetings, more general than your family, related people, the best thing that the destiny can bring to you; people who are currently living; biologically related to, similar DNA.
3. Ассоциат- сөйлемдер	15% «Ағайын туысқандар аман болсын»; «Өмірде жақсы туыстық қарым-қатынаста болу қажет»; «Туыс қонаққа келді»; Туыстығымыз ажырамасын», «Адам ата-анасын таңдамайды»; «Өмірдің қызығы туғаныңмен бір болуда»; «Туыстарымды көріп бір жасап қалдым»; «Ағайын-туысты жинап, той жасау».	26% «These are people who are connected to you by blood but outside of your every day life»; «They are people you see for holidays and sometimes feel a special connection with even though you don't know why»; «Social links and solidarity is based on relatives networks»; «My family is my relatives»; «These term used to exist somewhat somewhere but now no more and people don't care if they have relatives or not»; «All the people who are close to you»; «Not all my relatives but my family is everything for me»; «Relatives to me are family members, most commonly related by blood rather than marriage»; «The best thing that the destiny can bring to you»; «Relatives are people we don't choose but we cannot refuse»; «We are blessed to have great things in life - family, relatives and friends!»; «People you spend time with for holidays, weddings, funerals, graduations, and other life events»; «Family means everything, without family you are nothing».

1-Кесте авторлармен зерттеу нәтижелері бойынша құрастырылды

Туыс және relatives түрткі-сөздеріне қатысты ассоциат- жекелеген сөздермен қазақ тілді информанттардың 52%, ағылшын тілді информанттардың 37% жауап берді. Ал ассоциат-сөз тіркестері қазақ тілінде 33%, ағылшын тілінде 37% құрайды. Олардың кейбіріне тоқталайық. Қазақ тілінде халықтың өз күйеу баласын сыйлау деңгейін көрсететін *Пайғамбар да күйеу баласын сыйлаған* деген тіркес бар. Мұндағы пайғамбар сөзі халықтың ислам дінін ұстануымен, діндегі терминді күнделікті өмірде қолдануымен түсіндіріледі. Ал пайғамбардың іс-әрекеті дін ұстанушылар үшін сүннет. Бұл тіркес арқылы біз діннің халықтың өмір сүру ерекшелігіне әсер етіп, тілде көрініс табатынын байқаймыз. *Тура биде туган жоқ* деген тіркесті талдау үшін тарихқа жүгінеміз. Қазақ халқының тарихында елді билер басқару тәжірибесі болған. Билер ел басқарушы болғандықтан, адал, әділетті болуы керек. Сондықтан, дұрыс шешім қабылдау үшін билер тіпті туыстарына да болыспай, адалдық жағында болуы керек деген мағынаны білдіреді. Ағылшын тіліндегі *Christmas time* тіркесі арқылы ағылшындар үшін christmas сөзінің маңыздылығын көреміз. Жоғарыда атап өткендей, christmas кезінде отбасы мүшелері бірге жиналатындықтан, берілген тіркестің туыстар арасындағы қарым-қатынасқа тікелей қатысты екенін көреміз. Бұл – халық арасында қалыптасқан салт-дәстүрдің тілдегі көрінісінің куәсі. Түрткі сөздерге берілген қазақ тілінде синонимдердің 15%, ал ағылшын тілінде 26% ассоциат-сөйлемдер құрайды. Екі тілдегі «*Туыстарымды көріп бір жасап қалдым*»; «*Ағайын-туысты жинап, той*

жасау»; «*People you spend time with for holidays, weddings, funerals, graduations, and other life events*»; сияқты ассоциат-сөйлемдерден *туыстар* жиын-тойларда, демалыстарда және басқа да өмірдегі оқиғаларда бір бірінің жанында табылатын жандар екенін көреміз.

Сонымен, алынған жауаптарға байланысты, қазақ тіліндегі ассоциат сөз-жауаптар мен ағылшын тіліндегі ассоциат сөз-жауаптар бір-біріне жалпы ұқсас болғанымен, әр ұлттың мәдениетінің тілдегі көрінісі арқылы туыстығы алшақ қазақ және ағылшын тілдеріндегі айырмашылықтарды көруге болады. Жүргізген сауалнамамыздың нәтижесінде келесі тұжырымға келдік, *туыс, relatives* концептісінің мағынасы көп қабатты болып келеді. Қазақ тілінің фразеологиялық бейнесінде ол *жақын адамдар, ағайын-туған, құда-жекжат, ру, жемі атаға* дейінгі туыстарды қамтыса, ағылшын тілінің фразеологиялық бейнесінде *family, parents, family tree, family members, grandparents, brother, mother, sister* сөздері арқылы көбіне тек жақын туыстарды бейнелейді. Дегенмен, ағылшындарда отбасынан басқа туыс жоқ дей алмаймыз, себебі алыс туыстарды *distant relatives* деп, оларға *extended family, aunt, uncle, cousin, family bond, tribe, blood, unity* сияқты ассоциат-сөздер қолдану арқылы сипаттайды.

Қорытынды

Айта кететін жәйт діни наным-сенімдер, ұлттық рухани құндылықтар, экстралингвистикалық жағдаятқа байланысты негізгі мәдени тұжырымдамалардың қалыптасу тарихы, жалпы дүниетанымының қалыптасуы ағылшындар мен қазақтардың тілінде, олардың әлемінің фразеологиялық бейнесінде терең із қалдырғанын нақ.

Әлемнің фразеологиялық бейнесінің ұлттық-мәдени уағдаластығын интегративті түрде салыстыра-салғастыра зерттеу ақиқат әлемін қабылдаудың ұлттық-мәдени қырларын, оны түсіну және бағалаудың жаңа аспектілерін ашуға мүмкіндік берді.

Фразеологияны тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеудің жаңа объектісі ретінде, яғни, осыған дейінгі зерттелген фразеологиялық семантика, деривациялық, номинативті, семантикалық, функционалдық, стилистикалық, прагматикалық, мәтіндік және дискурстық талдау жүйесінде ғана емес, санаттар мен тұжырымдар жүйесінде, сондай-ақ, фразеологияны антропоэктілік және ұлттық-мәдени тұрғыдан жаңа әдістермен тереңірек зерттеу тіл білімінің алдында тұрған мәселе.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Пименова М.В. Языковая картина мира: учеб. пос. / М.В. Пименова. – 4-е изд., доп. – М.: ФЛИНТА, 2014. – 108 с.
- [2] Фаткуллина Ф.Г. Категория деструктивности в современном русском языке: дис. д-ра филол. наук: 10.02.01. / Г.Ф. Фаткуллина. – Уфа, 2002. – 323 с.
- [3] Дуйсекова К.К. Фразеологическая картина мира французского и казахского языков (концептуально-лингвокультурологический опыт исследования): дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 / Дуйсекова Куляш Керимбековна. – Алматы, 2006. – 272с.
- [4] Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж. – 314 с.
- [5] Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // И. А. Стернин. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: Воронеж.гос.ун-т, 2001. – С. 58-65.
- [6] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. - Алматы: Дайк - Пресс, 2008. – 968 б.
- [7] Қазақ тілінің синонимдер сөздігі / Құраст. Бизақов С., Болғанбаев Ә., Дәулетқұлов. Ш. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 720 б.
- [8] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
- [9] Толковый словарь английского языка Oxford- Oxford Concise School Dictionary: 40 000 слов и выражений / Дж. Хокинс, Э. Делахант, Ф. Макдональд. — М. Астрель, АСТ, 2008.-I-IV. – 556 с.
- [10] Geddes, D.J. & Grosset, D. (Eds.). (2003). Students' English dictionary. ML11 9 Scotland: Dale house, New Lanark.
- [11] McIntosh, C. (Eds.). (2009). Oxford collocations dictionary for students of English. 2-nd ed. Oxford: Oxford University Press.

- [12] Siefring, J. (Eds.). (2004). Oxford dictionary of English idioms. New York, Oxford: Oxford University Press Inc.
- [13] Oxford idioms Dictionary for learners of English. (2007). Oxford: Oxford University Press.
- [14] Gulland, D.M. & Hinds-Howel, D.G. (1986). The penguin dictionary of English idioms. London: Penguin books.
- [15] Почепцов Г.Г. Языковая ментальность: способы представления мира / Г.Г. Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.

REFERENCES

- [1] Pimenova, M.V. (2014). Jazykovaja kartina mira: ucheb. pos. [Linguistic worldview: study guide]. (4 ed.), M.: FLINTA [in Russian].
- [2] Fatkullina, F.G. (2002). Kategorija destruktivnosti v sovremennom rusском jazyke [The category of destructiveness in the modern Russian language]. Doctor's thesis. Ufa [in Russian].
- [3] Dujsekova, K.K. (2006). Frazeologicheskaja kartina mira francuzskogo i kazahskogo jazykov (konceptual'no-lingvokulturologicheskij opyt issledovanija [Phraseological worldview of the French and Kazakh languages (conceptual and linguistic-cultural experience of research)]. Doctor's thesis. Almaty [in Russian].
- [4] Popova Z.D. & Sternin I.A. (2006). Kognitivnaja lingvistika. [Cognitive linguistics]. Voronezh [in Russian].
- [5] Sternin, I.A. (2001). Metodika issledovanija struktury koncepta [Methodological issues of cognitive linguistics (collection)]. Voronezh: Voronezh.gos.un-t. [in Russian].
- [6] Zhanuzakov, T. (Eds.). (2008). Kazak tilinin tusindirme sozdigi. [Definition dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Dajk – Press [in Kazakh].
- [7] Kazak tilinin sinonimder sozdigi (2005). Kurast. Bizakov S., Bolganbaev A., Dauletkulov. Sh. [Dictionary of synonyms of the Kazakh language]. Almaty: «Arys». [in Kazakh].
- [8] Kenesbaev, I. (2007). Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі [phraseological dictionary of the Kazakh language of the Kazakh language]. – Almaty: Қазақпарат. [in Kazakh].
- [9] Hokins, Dzh., Delahanti, Je. & Makdonal', F. (Eds.). (2008). Tolkovjy slovar' anglijskogo jazyka Oxford- Oxford Concise School Dictionary: 40 000 slov i vyrazhenij [Definition dictionary of the English language Oxford- Oxford Concise School Dictionary: 40000 entries and collocations]. M. Astrel', ACT.-I-IV [in Russian / English].
- [10] Geddes, D.J. & Grosset, D. (Eds.) (2003). Students' English dictionary. ML11 9 Scotland: Dale house, New Lanark.
- [11] McIntosh, C. (Eds.) (2009). Oxford collocations dictionary for students of English. 2-nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- [12] Siefring, J. (Eds.) (2004). Oxford dictionary of English idioms. New York, Oxford: Oxford University Press Inc.
- [13] Oxford idioms Dictionary for learners of English. (2007). Oxford: Oxford University Press.
- [14] Gulland, D.M. & Hinds-Howel, D.G. (1986). The penguin dictionary of English idioms. London: Penguin books.
- [15] Почепцов, G.G. (1990). Jazykovajamental'nost': sposoby predstavlenija mira [Linguistic mentality: the ways of world representation]. Voprosy jazykoznanija. – Linguistics, 6, 110–122 [in Russian].

Дуйсекова К.К., Абилкасимова А.К.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация. Отличительной чертой современного языкознания является целостное синтетическое постижение языка как антропологического феномена. Введение в лингвистику человеческого фактора привело к появлению новой общенаучной категории – «картина мира». В настоящей статье это находит свое отражение с одной стороны, в изучении фразеологической системы казахского и английского языков в аспекте ее картообразующей роли, с другой - в выявлении идиоэтнической или их национально-культурной специфики, извлекаемой на фоне фразеологической картины мира.

Сравнительно-сопоставительное изучение с использованием концептуально-семантического, концептуально-структурного и когнитивного анализов, а также ассоциативного метода позволили определить национально-культурную обусловленность фразеологической картины мира. В работе изучена семантическая и концептуальная структура концепта родства казахского и английского языков с этнолингвистического, социального и когнитивного точки зрения.

Ключевые слова: картина мира; идиоэтническая специфика; национально-культурная обусловленность; фразеологическая картина мира; концептуальная структура.

Duisekova Kulyash, Abylkassymova Aizhan

METHODS OF RESEARCH PHRASEOLOGICAL PICTURE OF THE WORLD

Annotation. Modern linguistics is distinguished with cohesive and synthetic researching language as anthropological phenomenon. Introduction into linguistics of human factor has lead to emerging new research category – ‘worldview’. In the given article it finds its reflection, on the one hand, in studying phraseological system of the Kazakh and English languages in the aspect of its worldview role, on the other hand, in revealing idioethnic or their national-cultural specifics, drawn on against the backdrop of phraseological worldview. Comparative studying together with using conceptual-semantic, conceptual-structural and cognitive analyses, as well as associative method has allowed to determine national-cultural dependence of phraseological worldview. The article shows the result of studying semantic and conceptual structure of the concept of relationship between the Kazakh and English languages from ethnolinguistic, social and cognitive points of view.

Keywords: worldview; idioethnic specifics; national-cultural dependence; phraseological worldview; conceptual structure.

ӘОЖ 81-11.811`33

ҒТАХР 16.31.41

DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).5

Муратбаева И.С.

**Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақтар университеті Алматы филиалы,
Алматы, Қазақстан**

E-mail: lashin2030@mail.ru

ТҮС, РЕҢК АТАУЛАРЫНЫҢ ТЕРМИНДІК ТІРКЕСТЕР ҚҰРАМЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ ТОПТАСТЫРЫЛУЫ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада түс, реңк грамматикалық мағынасы бар сын есімдермен жасалған терминдік тіркестер тобы қарастырылады. Терең және күрделі ғылыми ұғымдарды белгілеуде ерекше орын алатын терминдік тіркестердегі түс, реңк атауларын білдіретін сын есімдердің терминжасамдық рөлі айқындалады. Күрделі терминдік тіркестердің туындауына себепші болатын түс, реңк атаулары көптеген жағдайда жаңа ұғымдарды белгілеуде, құбылыстар мен заңдылықтарды жаңа аталыммен атауға септігін тигізетіні белгілі, яғни осы лексикалық бірліктердің терминжасам үдерісіне қатысы қарастырылады. Сонымен бірге, мақалада түс, реңк грамматикалық мағынасы бар сын есімдер терминдік тіркестер құрамында екіншілік аталым қызметінде қолданылып, мағыналық өрісін кеңейтіп отырғаны туралы сөз болады. Түс, реңк грамматикалық

мағынасы бар сын есімдер екінші сөзбен бірлесе отырып, жаңа мазмұнда тұрақты сөз тіркестерін құрап, фразеологизм-терминдер қатарын толықтыратыны белгілі. Кейбір фразеологизм-терминдердің қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқаларын салыстыра отырып, оларға лингвистикалық талдау жүргізіледі, ерекшеліктері мен айырмашылықтары анықталады, ғылым метатіліндегі орны белгіленеді. Автор тарапынан белгіленген критерийлар бойынша аталған терминдік бірліктер жіктеліп, түс, реңк белгісі бойынша лексикалық-тақырыптық топтарға бөлінеді.

Кілт сөздер: терминологиялық тіркес; фразеологизм-термин; түс белгілеу; лингвистикалық талдау; лексикалық-тақырыптық топ; ғылыми түсінік.

Кіріспе

Терминология саласынында ерекше орын алатын фразеологизм-терминдер көптеген ғалымдардың назарында. Солардың ішінде Г.И.Голованова, В.П.Жуков, В.Н.Прохорова, В.П.Даниленко, М.Ф.Чернов, Л.А.Капаназде, Т.Л.Канделаки сияқты зеттеушілердің еңбектерін атап өтуге болады. Ғалымдар өз еңбектерінде бұл тақырыпқа жартылай немесе жанама тоқталып, өз ойларын білдірген. Сонымен қатар фразеологизм-терминдердің ғылыми-теориялық негіздемесіне терең зерттеу жүргізген ғалымдардың қатарында В.М.Лейчик, Е.И.Никулина, Е.Л.Молдатаев, И.А.Шуйцева, С.Г.Дудецкая, Н.А. Мишанкина, К.А.Мякшин және т.б. атауға болады. Тіл мамандары терминология саласындағы фразеологизм-терминдерге ғылыми талдау жүргізіп, теориялық аспектілерін анықтап, ғылым метатіліндегі орнын айқындап көрсеткен. Біздің жобамыз практика жүзінде жинақталған түс, реңк грамматикалық мағынасы бар сын есімдермен жасалған терминдік теркестерді талдауға арналған, яғни фразеологизм-терминдерді зерттеуді жалғастыруда өз үлесімізді қосуды мақсат қоямыз.

Зерттеу материалдары және әдістері

Әртүрлі ғылым салаларының терминологиялық жүйелеріне талдау жүргізе отырып, терминология саласында түс, реңк атауларынан тұратын сын есімдер күрделі терминдер құрамында жиі кездесетініне көз жеткіземіз. Терминдерді талдау барысында анықтағандай, түсті немесе реңкті білдіретін сын есімдердің терминология саласында атқаратын рөлдері әртүрлі. Құранды терминдердің мағыналық сипатын саралай отырып, нақты мысалдар арқылы түс, реңк анықтамаларын білдіретін лексемалардың терминжасамда алатын орын белгілеуді осы мақалада жоспарлаймыз. Сонымен қатар құрамында түс, реңк мағынасын білдіретін лексемалары орын алатын фразеологизм-терминдер зерттеу нысанына кіреді. Оларға лингвистикалық талдау жүргізу, топтарға жіктеу мақсатымыздың бірі болып былады. Практика жүзінде көптеген терминологиялық сөздіктерден жинақталған материалдарға көз жүгіртсек, терминология саласында түс гаммасының білдіретін біршама номинативтік бірліктердің кездесетінін анықтаймыз. Солардың ішінен негізгі жіктелген топтарға тоқталуды жөн көрдік.

Зерттеу нәтижелері

Терминология саласында көп кездесетін түстердің бірі – *жасыл түс*. Осы түске байланысты мысалдарға тоқтасақ, *зеленая книга (жасыл кітап)* – эк., *зеленая карта* (аударма берілмеген) – биол., *«зеленый шантаж» («жасыл бопса»)* – эк. және т.б. «қызықты» және әр алуан композицияларды құрайтын терминдік тіркестерді кездестіреміз. Жасыл түстің түпкі мағынасын анықтау үшін, терминдердің анықтамаларын айқындаған дұрыс деген пікірдеміз. Мысалы, *«зеленая книга»* термині сөздіктерде қазақ тіліне *жасыл кітап* тіркесімен аударылған, алайда құранды тіркестің ағылшын тіліндегі аудармасына назар аударсақ, бірде *green book*, бірде *green paper* деп берілген. Аудармалардың екі түрлі берілуі бір-бірінен алшақ келетін екі жағдаятқа байланысты, себебі әртүрлі ситуативтік жағдайды баяндайды. Бірде *зеленая книга (green book)* - «ежегодная публикация регистра Ллойда, содержащая подробную характеристику технических данных и конструктивных

особенностей морских судов, служит целям оценки риска в морском страховании» деп берілсе [1], екінші жағдайда «официальная публикация правительства Великобритании, призванная инициировать публичное обсуждение того или иного вопроса без каких-либо обязательств со стороны правительства принять по итогам обсуждения соответствующие законы» деп анықталған [2]. Терминдер бірінші жағдайда бизнес және техника салаларына қатысты болса, екінші жағдайда экономикалық сөздікте орын алған. Байқап отырғанымыздай, терминнің құрамындағы *книга // кітап* сөзі ғана уәжденген, ал *зеленая // жасыл* сын есімі абстракциялы мағынаны білдіреді, яғни ажыратушы рөлін атқарады. Біздің ойымызша, терминдер омонимдік қатарды құрап, мазмұндары бір-біріне сәйкес келмейді. Аталған тіркестің терминдік емес мағыналары да көпшілікке таныс. Мысалы, *жасыл кітап* тіркесі белгілі шығарманың және фильмнің атауы болған, сонымен қатар 1964 жылға дейін қолданыста болған жол көрсеткіштің атауы да осы тіркеспен аталған.

Экономика саласына қатысты терминдік тіркестерді талдасак, *зеленый // жасыл* сын есім компоненті бар терминдер біршама кездестіреміз. Солардың бірі – *зеленая экономика (жасыл экономика)*. Бұл жағдайда жасыл түстің уәжденуі анық байқалады. Дефиниция бойынша «*зеленая экономика* – это экономика, направленная на сохранение благополучия общества, за счет эффективного использования природных ресурсов, а также обеспечивающая возвращение продуктов конечного пользования в производственный цикл. В первую очередь, *зеленая экономика* направлена на экономное потребление тех ресурсов, которые в настоящее время подвержены истощению (полезные ископаемые – нефть, газ) и рациональное использование неисчерпаемых ресурсов» [3]. *Жасыл* сын есімі табиғатпен ассоциация құрайды, яғни сөздің мағыналық өрісі бір-бірімен жалғасатын қосымша семамен толығып отыр. Аталған терминдік тіркесте сөздер еркін байланыста біріккен деп тұжырымдаймыз, себебі тек *жасыл* компоненті ауыспалы мағынада қолданылып тұр. Экономикада *зеленая экономика* құранды терминімен қатар «*зеленая*» *революция* термині де бірге қолданылады. Аталған терминде де *жасыл* сын есімі табиғатпен байланысты айтылады. Дефиниция бойынша «*зеленая*» *революция* «значительный подъем сельского хозяйства за счет применения принципиально новых технологий» деп анықталған [3].

Экономика саласына қатысты тағы бір терминдік тіркесті жан-жақты қарастыру қажет, себебі компонентер арасындағы байланыс тығыз, біріге отырып, идиомалық тіркесті құрайды. «*Зеленый шантаж*» термині қазақ тіліне «*жасыл бопса*» деп аударылып берілген. Дефинициясы бойынша «*зеленый шантаж*» термині «действия владельца крупного пакета акций компаний, тербующего от последнего выкупа у него этих акций по выгодному для него курсу и угрожающему в противном случае осуществить враждебную аквизицию с последующим дроблением и распродажей имущества» деп анықталған [3]. *Жасыл* сын есімі терминде түс гаммасындағы мағынаны бере алмайды, яғни терминдегі екі компонент те бір-бірін толықтырып, терминдік мағынаға ие. *Шантаж* сөзі, яғни терминнің *бопсалау* компонентінің лексикалық өрісі кеңейтіліп берілсе, *жасыл* сын есімі, біздің ойымызша, теріс коннотациялық мағынаны көрсетеді.

Жасыл сөзінің мағыналық өрісінің кеңейгенін тағы бір терминдік тіркестен көруге болады. Мысалы, «*зеленая карта*» терминін алатын болсақ, анықтама бойынша бұл тіркес екі мағынаға ие: «1) соглашение о взаимном признании страхового покрытия гражданской ответственности владельцев средств автотранспорта и об оказании взаимной помощи по урегулированию убытков, возникающих в международном автотранспортном сообщении; 2) свидетельство, дающее вид на жительство в США при определенных условиях» [1]. Терминге берілген анықтамалар бірін-бірі қайталамайды және әртүрлі жағдайға қатысты қолданылады. *Жасыл* сын есімінің мағынасы түбегейлі өзгеріп, ассоциацияға негізделген деп қорытындылауға болады, себебі, біздің көзқарасымызға сәйкес, *жасыл* компоненті «жол ашу, рұқсат беру» сияқты мағыналық бөлшектермен толығып берілген. Дәл осы мағыналық компоненттер, біздің пікірімізше, «*зеленые*» *деньги* терминінде де сақталған.

Анықтамасында термин «казначейские билеты, впервые выпущенные в США в 1862 г. правительством Севера для финансирования военных расходов. С 1879 г. стали конвертируемыми. До сих пор существуют как денежная единица США» деген мазмұнға ие [3]. *Деньги* сөзі тура мағынасын сақтағанмен, *зеленые* анықтауышы «ерекше, арнайы» семаларын айқындайды, яғни қосымша жаңа концептуалдық мағынаны қосады.

Жасыл түс гаммасы жасырын түрде химия элементтерін атауда да орын алған. *Таллий* элементі латын тілінен аударғанда *зеленая ветвь* // *жасыл бұтақ* деген мағынаны береді. Химиялық атаудың шығу тегіне назар аударсақ, бұл күміс тәріздес темірдің атауы спектрдегі жасыл түске байланысты берілген. Әшекей бұйымдарды жасауға пайдаланатын ашық жасыл минерал орыс тілінде *медная зелень* деп аталады. Термин химия, минерология және зергерлік өнер салаларының терминологиялық жүйелерінде қолданылады. Бірінші жағдайда металдың түсі бұтақ, дәлірек айтқанда, бұтақ жапырақтарының түсі арқылы нақтыланады және түстерді айыруда ерекшеліктерді айқындайды. Екінші жағдайда *зелень* сөзі де *зеленый* сын есімімен салыстырғанда, бір түбірден таралып, денотаттық мағынасы бір болғанымен, мазмұндарында айырмашылық бар және *зелень* сөзі заттық мағынаны білдіреді [4]. Сонымен қатар метафоралы ауысу арқылы түс мағынасын сипаттайды. Екінші *медный* компоненті түс ерекшеліктерін нақтылап көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген мысалдарға сүйеніп, *жасыл* лексемасы гуманитарлық бағыттағы ғылым салаларымен бірге жаратылыстану және техникалық салаларының терминологиялық жүйелерінде де орын алатынын нақтылаймыз. Аталған сын есім терминдік қатарда еркін де қолданылады, сонымен бірге фразеологизм-терминдер қатарынан да көруге болады. *Жасыл* сөзінің мағыналық диапазоны кең, оң және теріс бағаланатын жағдаяттардың барлық деңгейлерінде қолданысқа ие.

Келесі топқа *голубой* / *көгілдір* түспен құралған терминдер жинағы кіреді. Экономика салысының терминологиялық жүйесінде орын алған фразеологизм-терминдер көп жағдайда экономика, қаржы саласындағы түрлі тұлғаларды, үрдістерді, жекелеген компанияларды белгілеуде қолданылады. Солардың бірі «*голубой щит*» (аударма берілмеген), «*голубой осколок*» (қазақ тілінде «*көгілдір жарықшақ*»), «*голубые корешки*» («*көгілдір түбіртектер*»), «*голубые фишки*» («*көгілдір фишкалар*») және т.б. терминдер осы қатарды толықтырады. Терминдердің анықтамаларына тоқталсақ, дефиниция арқылы түс атауының уәжденуін себептерін айқындай аламыз деген пікірдеміз. Мысалы, «*голубые корешки*» («*көгілдір түбіртектер*») термині: «компании, пользующиеся общенациональной известностью в связи с качеством их товаров или услуг, способностью получать прибыль, выплачивать дивиденды» деп анықталған [5]. Терминнің мазмұнына назар аударсақ, *корешки* / *түбіртектер* компоненті белгілі компанияны атап көрсетуде, яғни сөз ауыспалы мағынада қолданып, мағыналық өрісін жаңа семамен толықтырып тұр. *Голубой* / *көгілдір* сын есімі де түс грамматикалық мағынасының сырт қосымша мазмұнға ие, яғни «өте жоғары сапа, бағалы» семаларымен толығады. Қарастырылып отырған «*голубые корешки*» («*көгілдір түбіртектер*») терминіне қосымша синонимдік «*синие корешки*» терминдік тіркес қатар қолданылады.

«Бағалы, сапалы» қосымша мағына «*глубые фишки*» («*көгілдір фишкалар*») терминдік тіркесінде де сақталған деген ойдамыз. Дефиниция бойынша термин: «акции наиболее крупных, ликвидных и надёжных компаний со стабильными показателями доходности, а также сами эти компании» деп анықталған [5]. Терминдік бірлік ағылшын тіліндегі *Blue chips* сөз тіркесінен аударылған, яғни орыс тілі мен қазақ тіліне калька тәсілі арқылы берілген. Терминдік бірлік казино саласынан алынған, себебі көгілдір түстегі фишкалардың құны ең жоғары болып саналатын. Фразеологизм-терминнің мазмұнын салыстырсақ, астыртын салыстыру бірнеше деңгейде жүрген деп пайымдаймыз. Бір жағынан атау есімі нақтыдан нақтыға, яғни фишкадан акцияға көшуі, екінші жағынан *голубая* / *көгілдір* сөзінің бастапқы түс білдіру мағынасынан ауыспалы мағынада қолданылуы. Аталған терминдік тіркес мысалында ұғымдық концепттердің алмасуын

көреміз, яғни бір саладан екінші салаға ауысу абстракцияға негізделген, ассоциативтік бейнелеу орын алады. Қазақ тілінде көгілдір фишка терминімен қатар *асығы алышысынан түскен акциялар* тіркесі де қолданылады [6]. Бұл жағдайда алғашқы рет калькадан басқа қазақ тіл қорынан алынған мысал ұсынылған, яғни ауызекі тілде қолданылатын тұрақты сөз тіркесі терминология саласына еніп, терминдік мағынаны беріп тұр. *Асығы алышысынан түсті* деп түрлі жағдаяттардағы оң шешім қабылданған жағдайларды немесе сәтті шешілген істерді атайды. Сонымен қатар тіркес қазақ фразеологиялық сөздігінде «жолы болды» деген мағынасымен айқындалған. Фразеологиялық тіркес, біздің ойымызша, терминологияда ұтымды және сәтті қолданылған, терминдік дефиницияға мағыналық концепциясы жақын келеді.

Экономикалық сақтандыру саласында *«голубой щит»* (қазақ тілінде баламасы берілмеген) термині қолданылады. Терминнің мағынасын түсіну үшін дефинициясына назар аударған жөн: «ассоциации неприбыльного страхования здоровья страны» [5]. Терминдік тіркес фразеологизм сипатына ие, компоненттері біріге ауыспалы мағынада қолданылған. Көріп отырғанымыздай, термин құрамындағы *голубой* компоненті алдыңғы мысалмен салыстырғанда, қарама-қайшы мағынада қолданылады, яғни «пайдасыз, керексіз шығын» сияқты мағыналарды жинайды, сонымен *голубой* компонентінің мағыналық өрісі қосымша семамен толығады.

Сонымен, мысалға алынған және құрамында *«голубой / көгілдір»* лексемасы орын алған терминдік тіркестерді талдай отырып, көгілдір түс грамматикалық мағынасын білдіретін компонент әртүрлі жағдайда бастапқы мағынасынан айырылып, ауыспалы мағынада түрлі жағдаяттарды белгілеуде, баға беру, ажырату функцияларында қолданылады деп тұжырымдаймыз.

Экономика саласымен қатар химия, кибернетика, информатика ғылым салаларында кездесетін келесі есімдер тобы – қара түсті білдіретін лексемалар. Келесі мысалдар қара түстің бастапқы мағынадан әртүрлі жағдаяттарға байланысты өзгеріп отыратындығын баяндайды. *Эбонит* латын тілінен аударғанда *қара ағаш / черное дерево* мағынасын береді және бұл атау минерология саласында қолданылады [4]. Байқап отырғанымыздай, метафоралы ауысу түс арқылы жүзеге асады, яғни минералдың атауының уәжденуі айқын. Экономикада *«қара базар» / «черный рынок»* терминінің бір компоненті қара түспен байланысты және термин келесі анықтамамен айқындалады: «ведение нелегальной торговли определенными товарами или услугами по очень высоким ценам» [5]. Терминдік тіркестегі *қара / черный* сын есімі «заңсыз, заңға қайшы, жасырын» қосымша мағыналармен толығып, түс грамматикалық мағынасына қарама-қарсы прагматикалық қатар құрап тұр деген ойдамыз. Экономика саласындағы біздің елімізде пайда болған соңғы үдерістерге байланысты туындаған *черная пятница / қара жұма* деп аталатын үрдістерді де *қара* сын есімімен байланыстыруға болады. *Черная пятница* немесе соңғы уақытта қазақ тіліне *қара жұма* болып аударылып жүрген ұғым нарық талаптарына сәйкес экономикада пайда болған жаппай сату ұғымын білдіреді. Терминнің қалыптасу этимологиясын қарастырсақ, бұл құбылыс АҚШ-та өтетін Алғыс айту күнімен тікелей байланысты. Дәстүр бойынша Рождество мейрамынан кейін басталатын жаппай сатылым ХІХ ғасырдан бері жалғасын табуа. *«Черная пятница»* термин болып қалыптасуы 1966 жылдан бастау алады және 23-29 қараша аралығын қамтиды, яғни жұма күніне түсуі керек. Сонымен бірге бұл күні дүкендер ерте ашылып, сатып алушылардың назарын өзереіне қарату мақсатында бірінші сатып алушыларға жеңілдіктер жасалады. *«Черная пятница» / «қара жұма»* термині алғашқы рет Филадельфияда қолданылған, себебі бұл күні көшеде көліктер кептелісте тұрып қалатын. Терминнің қазіргі қолданыстағы нұсқасының мағынасы саудагерлер бұл күні жақсы пайдаға табуына байланысты өзгерген. ТМД елдерінің арасында бірінші болып Ресейде 2010 жылдардан бастап өткізілсе, бүгінгі күнде Қазақстан жерінде де бұл құбылыс көпшілікке таныс [5]. Терминнің мағыналарын салыстыра отырып,

жағымсыз жағынан позитивтік мағынаға ауысқанын көреміз. *Пятница / жұма* сөзінің мағынасы ашық және түсінікті болса, *черная / қара* сөзі бірнеше сатыдан өтіп, мағынасын өзгерткенін байқаймыз, яғни «ақша, қосымша пайда» сияқты ассоциативтік қатар құрайды.

Кибернетика саласында «*черный ящик*» (қазақша баламасы берілмеген) термині қолданылады және оған келесі анықтама берілген: «условное название системы, в который внешнему наблюдателю доступны лишь входные и выходные величины, а внутреннее устройство ее и процессы в ней протекающие, неизвестны. Ряд важных выводов о поведении системы можно сделать, наблюдая лишь реакции выходных величин на изменения входных» [7]. Терминнің мағыналық өрісін талдасақ, «*черный ящик*» белгісіз жүйені меңзейді. Кибернетика саласында қосымша «*белый ящик*» термині қатар жүреді. Терминдердің пайда болу тарихына көз жүгіртсек, бір жағынан жүйесі белгісіз болса, шығаратын қорытындылар да күмән туғызады деген пікірлерге қарама-қайшы жүйесі түсінікті, құрылымдары белгілі болатын жүйені атау мақсатында «*белый ящик*» термині туындаған. Көріп отырғанымыздай, *қара/ черный* сын есімі «белгісіз, танылмаған» семаларымен толығып тұр. Сонымен қатар «*черный ящик*» тіркесі авиация саласында ауызекі тілде де орын алған [8]. Бұқаралық ақпарат құралдарында қазақша «*қара жәшік*» баламасы жиі айтылады. Тіркестің терминдік мәртебесі жоқ, ұшу аппаратының түрлі параметрлерін, функционалдық көрсеткіштерін жазатын құрылғыға қатысты қолданылады. Терминдік мағынада орыс тілінде *бортовой самописец, бортовое устройство регистрации (БУР)* сияқты тіркестер орындалған. Тіркестің екі салада да қолданылған мағынасына назар аударсақ, күрделі абстракцияға негізделген, термин жасырын салыстыру арқылы туындаған деген қорытындыға келеміз.

Түс спектрінің тағы бір компоненті химия, минерология саласының элементінің атауының туындауына септігін тигізген. *Родий, родонит* сияқты элементтер *розовый* сөзінен бастау алады [4]. Орыс тілінде *розовый* сын есімі *роза* сөзінен жасалған, яғни гүлдің атауы болып табылады. Химия саласында *родий, родонит* лексемалық атаулар райхан гүлінің грек тіліндегі нұсқалары арқылы жасалған. *Родий* элементінің тұздарының ерітіндісі осы гүлдің түсіне ұқсас келеді. *Родонит* – қызғылтым түсті минерал, әшекей бұйымдарды жасауда қолданылатын аса қажетті материалдардың бірі. Екі атауды салыстыра келе, элементтердің атауының негізінде метафоралы ауысу жатқаны, яғни күрделі ассоциацияға құрылғаны айқын деп есептейміз.

Химия саласының келесі элементі де жасырын салыстыруға негізделген. *Платина* элементі испан тілінен аударғанда «күміске ұқсайды» деген мағынаны білдіреді, яғни аталған элементтің сырт пішінінің күміске ұқсауы терминдік атаудың қалыптасуына септігін тигізіп тұр [4].

Менделеев кестесінің тағы бір элементі өзінің атауына спектр қатарының барлық түстерін біріктіріп, химиялық атаудың туындауына септігін тигізеді. Элемент атауы *иридий* – тұзды ерітіндісінің бірнеше түске боялуына байланысты пайда болған. Ежелгі грек мифологиясы бойынша Ирида – кемпірқосақ құдайы, элементтің атауы бейнелілікке бағынып, образды ассоциацияға негізделген [4].

Терминдік тіркестердің келесі қатары *алтын* түспен тығыз байланысты. *Алтын* сын есімімен жасалған терминдер қатарын автор тарапынан бөлек қарастырылғанын атап өтуді жөн санаймыз [9]. Химия, минерология саласында *алтын* бағалы металдар қатарына жатқызылатыны белгілі. Алайда алтынның атауы латын тіліндегі *aurum* таң сәулесінің (шапағатының) құдайы Аврора атының ауыспалы мағанада қолдануынан туындаған, яғни алтынның сәулесі таң нұрының сәулесімен теңестіріліп, элемент атауының негізіне алынған [4]. Орыс тіліндегі *золотой* сын есімі көптеген терминдік тіркестердің компоненті ретінде кездеседі. Мысалы, *золотые наручники, золотое рукопожатие, золотая блокада, золотой жуук, золотое окно* және т.б. терминдерді осы қатарға жатқызуға болады. Аталған тізімді одан әрі әртүрлі ғылым салаларының терминологиялық жүйелерінен алынған мысалдармен

жалғастыруға болады. Жинақталған материалға жасалған шолу бойынша, *алтын* сын есімі компонентімен терминдік тіркестер көп жағдайда қаржы, экономика салаларында кездеседі. Біздің пікірімізше, аталған терминдердің артуы көптеген экстарлингвистикалық жағдайларға, соның ішінде бұл салалардың бүгінгі күнге жылдам және адымдап дамуы, коммуникативтік кеңістікке жаңа ұғымдарды білдіретін номинативтік бірліктердің енуі, терминдер саласының жаңа терминдермен толығыуы сияқты жағдаяттарға байланысты. Компоненттің мағынасын ашу үшін *алтын* сын есімімен жасалған терминдік тіркестерге талдау жүргізу қажет деп ұйғарамыз. *Золотые наручники* терминіне келесі дефиниция берілген: «*золотыми наручниками* называют тип контракта с руководящими работниками фирм, нацеленный на закрепление таких специалистов путем предоставления им крупных льгот (доля капитала и т.д.). В случае если работник захочет уволиться, он должен перед уходом «выплатить» значительную часть ранее полученных льгот такого рода» [3]. Көріп отырғанымыздай, *наручники* лексемасымен жұмыскердің өз бетінше жұмыс орнын тастау, жұмыстан шығу, өз бетінше іс-әрекетпен айналысуға тыйым салу сияқты келісім-шарт бойынша қойылатын талаптарды атайды. *Золотой* компоненті кез келген уақытта басқа адаммен ауыстыруға болатын қызметкермен емес, өз еңбек саласында жоғары дәрежелі маман, жоғары басшы қызмет орнында отырған басқарушылармен жасалатын келісім-шарт дегенді нақты айқындайды. Сонымен, *золотой* сын есімі «жоғары топтағы маман, эксклюзив, ерекше» сияқты мағыналармен толығып тұр деп тұжырымдаймыз. Мұндай қорытынды «*золотые парашюты*» фразеологизм-терминнің мағынасынан да байқаймыз. Терминнің анықтамасы бойынша: «компенсация, выплачиваемая руководителям акционерного общества в случае их увольнения либо ухода в отставку по собственной инициативе в результате поглощения этой компании другой или смены собственника. Используется в качестве противодействия враждебному поглощению. Вид, размер и порядок получения компенсации определяется договором о найме на работу, а также регламентирующими документами компании» [3]. Басқа сөзбен айтқанда, *золотой* компонентінің мағынасы метафоралық ауысу арқылы сөздің ассоциативтік қатарын толықтырып, концептуалдық мағынасын кеңейтіп тұр.

Кейбір жағдайларда алтынның «сатуға және алмасуға болатын бағалы металл» сияқты бастапқы денотативтік мағынасы толық сақталады. Мысалы, қарастырылып отырған экономика саласында *золотая блокада* термині орын алған. Терминнің мағынасы: «отказ от золота в качестве платежного средства» деп анықталған [5]. Терминнің қалыптасу тарихына назар аударсақ, келесі деректерді анықтаймыз. 1925-1932 ж.ж. аралығында Кеңес одағы сол кезеңдегі жаңа технологиялармен құрылғыларды алдымен ағашқа, кейіннен мұңай мен астыққа сатып алатын болған. 1930 ж.ж. бастап тек бидайға айырбас жүрген. Алайда капиталистік елдер КСРО-мен саудада төлем құралы ретінде қолданылатын алтыннан бас тартқан. «*Золотая блокада*» деген атаумен сақталған бұл сауда-саттықтағы тұсау салу кейінгі уақытта «*валютное эмбарго*» терминімен алмастырылған [5]. Терминдік тіркестегі *золотой* компонентінің мағынасы ауыстырылмай, тек қолдану аясын өзгерген.

Экономика, қаржы саласында қолданылатын тағы бір фразеологизм-термин – *золотой жук*. Терминдік тіркеске келесі дефиниция берілген: «« 1) аналитик, считающий золото самым надежным капиталовложением и средством защиты от инфляций и депрессий; 2) всякий, кто стремится вкладывать капитал в золото» [5]. Терминнің туындау тарихына көңіл аударсақ, бастапқыда терминдік тіркес америкалық жазушы Эдгар Поның «*Золотой жук*» шығармасының атауымен аталған. Шығарманың желісі бойынша, кейіпкерлер жасырылған қазынаны табу керек және оған апарар жол шифрлармен қорғалған. Кейіпкерлердің бірі ағылшын тілінің әріптерімен құрастырылған күрделі шифрлар жүйесін қолдана отырып, қазынаға апаратын кілтті табады. Байқап отырғанымыздай, фразеологизм-терминнің мағынасы күрделі ассоциацияға негізделген. Метафоралық қайта құру тәсілі шығарма атауының терминдік мағынаға ие болып

қалыптасуына ықпал жасайды. Сонымен қатар, біздің ойымызша, мысалға алынған номинативтік бірлік әдеби шығарма атауынан қалыптасқан бірегей терминдік тіркестердің бірі болып табылады.

Экономика, қаржы салаларында орын алған бұл терминдер қазақ тілінде берілмеген, яғни аудармалары жоқ.

Алтын сын есімі терминдік компонент ретінде қолданылатын мысалдар қатарындағы *золотой век* / *алтын ғасыр* терминдік тіркесіне де талдау жүргізуді ұйғардық, себебі аталған фразеологизм-термин философия, мәдениеттану, әдебиеттану салаларында да кездеседі. Философия саласында *золотой век* терминіне келесі дефиниция берілген: «представление, присутствующее в мифологии практически всех народов, блаженное состояние первобытного человека, жившего в гармонии с природой» [10]. Терминнің анықтамасын көңіл аударсақ, *золотой* компонентінің мағынасы «керемет, әдемі, шатшадыман» мағыналарын қамтып, семалық өрісін жаңа мағыналармен толықтырып тұр. Бүгінгі күнде де бұл тіркес әдеби тілде жиі қолданылады, сонымен қатар адамның мәдениеті, туған жері сияқты факторлардан тыс оның уайым-қайғысыз, жайбарақат, бейкам өмірін сипаттауда пайдаланылады.

Мифологиямен қатар *золотой век* терминдік тіркесі мәдениеттану мен әдебиеттануда қанатты сөздер қатарында қолданылады. Орыс әдебиетінде *алтын ғасыр* деп аталатын кезең ХХ ғасырды қамтиды. Тіркестің туындау тарихына көз салсақ, аталған номинативтік бірлік алғашқы рет 1863 жылы «Современник» журналында М.А. Антоновичтің «Литературный кризис» деп аталатын мақаласында қолданыс тапқан. Бұл кезеңде А.С. Пушкиннің, Н.В. Гогольдің, М.Ю. Лермонтовтың және т.б. көптеген белгілі жазушылар мен ақындардың шығармалары жазылғаны және жарық көргені белгілі [11]. Тіркестің мазмұнына назар аударсақ, *золотой век* / *алтын ғасыр* деп аталатын сөз тіркесі «өркендеу, даму, шыңға жету» сияқты мағыналарды жинақтап беретін ауыспалы тіркес болып табылады. Философия, әдебиеттану сияқты ғылым салаларында орын алған тіркесінің мағыналарын салыстырсақ, ұғымдық аппаратының ұқсастығын, ішкі мағыналық жақындығын байқаймыз. Мәдениеттануда *алтын ғасыр* деп мәдениет пен өнердің дамуы мен өркендеу кезеңін атайды, яғни ескі тәртіптен жаңаға ауысуы, ескі салттардың қирап, жаңа техногенді қоғамның қалыптасуы осы сөз тіркесімен бейнеленеді. Аталған номинативтік бірліктің ішкі мазмұны әдебиеттану саласында қолданылатын мағынамен жақындығы алдыңғы қатарға шығып, ортақ мәнмәтінде қолданылатынын тұжырымдаймыз.

Минерология, химия саласында *золотой* / *алтын* сын есімі тағы бір элементтің атауында жасырын түрде қолданылады. *Циркон* (немесе *цирконий*) парсы тілінен аударғанда *алтын тас* деген мағынаға ие, яғни атауды таңдауда түр-түс категориясы алдыңғы қатарға шығып, атау барысында сыртқы ұқсастығы таңдау уәждемесіне себеп болып тұр.

Терминология саласында *ақ* сын есімі де кең таралған бірліктердің бірі болып табылады [12]. Автор тарапынан аталған топ бөлек қарастырылғандықтан, бұл тақырыпқа тоқталуды жөн көрмедік.

Қорытынды

Терминология саласында түс, реңк грамматикалық мағынасы бар сын есімдерінің қолданылуы жайында ойларымызды қорытындылай келе, келесі тұжырымдарға тоқталамыз:

Біріншіден, түс, реңк спектріне көз салсақ, барлық түс атаулары терминдік тіркестерде қолданылмайды. Жинастырған практикалық материалымызды талдау барысында *жасыл*, *сары*, *күлгін*, *қоңыр* сияқты түс атауларын кездестірмедік, яғни терминжасамда бұл бірліктер қатыспаған. *Жасыл*, *қара*, *алтын*, *ақ* түстері кең таралған болса, *көгілдір*, *қызғылт* түс атаулары сирек кездеседі.

Екіншіден, түс атаулары әртүрлі жағдаяттарға байланысты мағыналары жаңа мазмұмен толығып отырады, яғни мағыналық өрісі кеңейіп, бастапқы түс атауын білдіру мағынасынан айырылып, фразеологизм-терминдер қатарында жаңа туындаған мағынаға ие болады. Көп

жағдайда түс, реңк атауларын білдіретін сын есімдер күрделі терминдік тіркестер құрамында басқа компоненттермен біріге отырып, идиомалық тіркестерді құрайды.

Үшіншіден, түс, реңк грамматикалық мағынасы бар сын есімдердің мазмұны көп жағдайда ассоциативтік ауысу арқылы өзгеріп отырады. Форма, түс, сырт келбет сияқты факторлар арқылы ауысу сирек кездесетін жағдай.

Төртіншіден, талдау барысында анықтағанымыздай, фразеологизм-терминдердің сандық құрамы ғылым салаларының барлық бағыттарында біркелкі емес. Оның себебі, біздің ойымызша, көп жағдайда экстралингвистикалық факторларға тікелей бағынышты. Мысалы, қоғамдық өзгерістермен тығыз байланысты келетін экономика сияқты тез дамиды ғылым салаларында фразеологизм-терминдер саны біршама артық.

Бесіншіден, терминдік тіркестердің қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқаларын салыстыра отырып, терминдер калька тәсілі арқылы аударылып берілгеніне көз жеткіземіз. Кейбір жағдайларда қазақша варианттары берілмеген, яғни қазақша баламасы жоқ. Бұл мәселені қазақ тіліндегі лексикографиялық деректердің тапшылығымен байланыстырамыз. Екінші жағынан, қазақша нұсқаларының сөздік дерек көздерінің шектеулі көлемде басылымға шұғылмен байланысты көлжетімді болмағандығымен байланыстырамыз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Ефимов С.Л. Экономика и страхование: Энциклопедический словарь / С.Л.Ефимов. – М.: Церих-ПЭЛ, 1996. – 528с.

[2] Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б.Борисов. – М.: Книжный мир, 2003. – 895с.

[3] Ковалев В.В. Экономический словарь: экономические термины и экономический сленг. 3000 слов / В.В.Ковалев. – М.: Феникс, 2009. – 283 с.

[4] Химический энциклопедический словарь / под ред. И.Л. Кнунянц. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 792 с.

[5] Райзберг, Б.А.. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М.: ИНФА-М, 2019. – 512 с.

[6] Тұрсынбай С.Р. Большой экономический русско-казахский словарь / С.Р.Тұрсынбай. – Алматы: «Сөздік-словарь», 1999. – 816 с.

[7] Научно-технический энциклопедический словарь. Режим доступа: [http:// www. rus-scientific-technical.slovaronline.com](http://www.rus-scientific-technical.slovaronline.com)

[8] Антонова Г.М. Эволюция терминов «черный ящик» и «серый ящик» / Г.М.Антонова / Вестник МФЮА, 2018, №4. с. 16 -19.

[9] Муратбаева И.С. Күрделі терминдік тіркестер құрамындағы сын есімнің терминжасамдық рөлі жайында («ақ» сын есімі мысалында) / И.С.Муратбаева // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми журнал. №3, 2019. 299-304 бб.

[10] Словарь философских терминов / под ред. В.Г. Кузнецова. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 731 с.

[11] Серов В. Золотой век русской литературы // Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. – М.: Локид-Пресс, 2003. с. 115-116.

[12] Муратбаева И.С. К вопросу об использовании лексемы «золотой» в сфере терминологии / И.С.Муратбаева// «Шокан оқулары - 23». Материалы традиционной Международной научно - практической конференции. – Кокшетау, КГУ, 2019. Т.3 с. 182-186

REFERENCES

[1] Efimov, S.L. (1996). Jekonomika i strahovanie: Jenciklopedicheskij slovar [Economics and insurance: an Encyclopedic dictionary]. Moscow: Cerih-PJeL6 [in Russian].

[2] Borisov, A.B. (2003). Bolshoj jekonomicheskij slovar [Large economic dictionary]. Moscow: Knizhnyj mir [in Russian].

[3] Kovalev, V.V. (2009). Jekonomicheskij slovar: jekonomicheskie terminy i jekonomicheskij sleng. 3000 slov [Economic dictionary: economic terms and economic slang. 3000 words]. Moscow: Feniks [in Russian].

- [4] Himicheskij jenciklopedicheskiy slovar / pod red. I.L. Knunjanc. – Knunjanc, I.L. (Eds). (1983). [Chemical encyclopedic dictionary] Moscow: Sovetskaja jenciklopedija [in Russian].
- [5] Raisberg B.A., Lozovskiy L.Sh., Starodubceva E.B. (2019). Slovar jekonomicheskikh terminov [Modern economic dictionary]. Moscow: INFА-M [in Russian].
- [6] Tyrsynbaj, S.R. (1999). Bolshoj jekonomicheskij russko-kazahskij slovar [Large economic Russian-Kazakh dictionary]. Almaty: «Sozdik-slovar» [in Russian-Kazakh].
- [7] Nauchno-tehnicheskij jenciklopedicheskiy slovar. [Scientific and technical encyclopedia] Retrieved from: <http://www.rus-scientific-technical.slovaronline.com> [in Russian].
- [8] Antonova, G.M. (2018). Jevoljucija terminov «chernyj jashhik» i «seryj jashhik» [Evolution of the terms "black box" and "grey box"]. Vestnik MFJuA - Bulletin of the MFUA, 4, 16 -19 [in Russian].
- [9] Muratbayeva, I.S. (2019). Kurdeli termindik tirkester kuramyndagy syn esimnin terminzhasamdyk roli zhajynda («ak» syn esimi mysalynda) [About the term-forming role of an adjective in the composition of complex terms (on the example of the adjective «white»)]. Gazakstannyn gylymy men omiri. Halykaralyk gylymy zhurnal. - Science and life of Kazakhstan. International scientific journal, 3, 299-304. [in Kazakh].
- [10] Slovar filosofskih terminov / pod red. V.G. Kuznecova. – Kuznecova, V.G. (Eds). (2005). [Dictionary of philosophical terms] Moscow: INFRA-M [in Russian].
- [11] Serov, V. (2003). Zolotoj vek russkoj literatury [Golden age of Russian literature] // Jenciklopedicheskiy slovar krylatyh slov i vyrazhenij - Encyclopedic dictionary of winged words and expressions. Moscow: Lokid-Press [in Russian].
- [12] Muratbayeva, I.S. (2019). K voprosu ob ispolzovanii leksemy «zolotoj» v sfere terminologii [On the use of the "Golden" lexeme in the field of terminology] // «Shokan okulary - 23». Materialy tradicionnoj Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii - // "The Shokan okulary - 23". Materials of the traditional International scientific and practical conference. Kokshetau, KGU, Vol. 3, 182-186 [in Russian].

Муратбаева И.С.

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В СОСТАВЕ ТЕРМИНОСОЧЕТАНИЙ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

(на материале казахского и русского языков)

Аннотация. В статье рассматривается группа терминосочетаний, составленных с прилагательными, имеющими цветное, тоновое грамматическое значение. Определяется терминообразовательная роль прилагательных, обозначающих названия цвета, оттенка в терминальных сочетаниях, занимающих особое место в определении глубоких и сложных научных понятий. Известно, что названия цветов, оттенков, которые способствуют зарождению сложных терминов, во многих случаях определяют новые понятия, способствуют наименованию явлений и закономерностей новым названием, иначе говоря, рассматриваются отношения этих лексических единиц к процессу терминообразования. Вместе с тем, в статье говорится о том, что прилагательные, имеющие грамматическое значение цвета, оттенка, употребляются в терминальных словосочетаниях в качестве вторичных имен, расширяют смысловое поле указанного прилагательного. Как известно, прилагательные, имеющие грамматическое значение цвета и оттенка, вместе со вторым словом образуют в новом содержании устойчивые словосочетания, дополняют ряд фразеологизмов-терминов. Для сравнения вариантов некоторых фразеологизмов-терминов на казахском и русском языках проводится лингвистический анализ, определяются их особенности и различия, обозначается место в метаязыке науке. По критериям, установленным автором, указанные терминологические единицы классифицируются и делятся на лексико-тематические группы по признаку цвета и оттенка.

Ключевые слова: терминологические сочетания; цветообозначение; лингвистический анализ; лексико-тематические группы; научное понятие.

Muratbayeva Indira**ON THE USE OF COLOR TERMS IN THE COMPOSITION OF TERM COMBINATIONS AND THEIR CLASSIFICATION***(by the material of kazakh and russian languages)*

Annotation. The article considers a group of terminology combinations composed with adjectives that have a color, tone grammatical meaning. The termino-educational role of adjectives denoting the names of color, shade in terminal combinations, which occupy a special place in the definition of deep and complex scientific concepts, is determined. It is known that the names of colors, shades, which contribute to the emergence of complex terms, in many cases define new concepts, contribute to the naming of phenomena and laws with a new name, in other words, the relationship of these lexical units to the process of terminology is considered. However, the article states that adjectives having a grammatical meaning of color, hue, are used in terminal phrases as secondary names, expand the semantic field of this adjective. As you know, adjectives having a grammatical meaning of color, hue, together with the second word form stable phrases in the new content, supplement a number of phraseological terms. To compare the variants of some phraseological terms in Kazakh and Russian, linguistic analysis is carried out, their features and differences are determined, a place in the meta-language to science is indicated. According to the criteria established by the author, these terminal units are classified and divided into vocabulary-thematic groups based on color and hue.

Keywords: terminological combinations; color designation; linguistic analysis; lexical-thematic groups; scientific concept.

УДК 81'221

МРНТИ 17.82.90

DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).6

Амангалиева А. Б., Утегенова К. Т.**Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова,
г. Уральск, Казахстан****E-mail:** ai-nura97@mail.ru, karlyga@bk.ru**ВЕРБАЛЬНЫЕ И НЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ КОМИКСОВ**

Аннотация. Статья посвящена изучению комиксов как жанра современной литературы, в котором сочетаются вербальные и невербальные средства коммуникации. Автор рассматривает каждый элемент комикса как отдельную составляющую, что и позволяет, в свою очередь, разделить компоненты комиксов на вербальные и невербальные. С помощью конкретных примеров из комиксов автору удается доказать, что все элементы комиксов используются авторами и художниками для придания эффектности, передачи наибольшей информации, наиболее точного восприятия читателя. Немало важную роль играют мысли и фантазия самого читателя при чтении комиксов, посредством которого автором достигается главная цель: передача информации в интересной и простой форме. Именно такие особенности, как использование вербальных и невербальных средств отличают комиксы от других жанров литературы.

Ключевые слова: комикс; вербальные и невербальные компоненты; речь персонажей; текст; рисунок; цветовая гамма; графика; сюжет; читательское восприятие; стиль.

Введение

В настоящее время становится явным пропадание интереса к чтению классической художественной литературы у подрастающего поколения. С чем же это связано? Прежде чем ответить на этот вопрос, необходимо выяснить, чем именно интересуются современные читатели.

Современный век технологий может воплотить в реальность на экране любое произведение. Подрастающее поколение чаще всего предпочитает посмотреть фильм, экранизацию того или иного произведения, нежели прочесть его и потратить на это значительно больше времени. У подростков появляется потребность в красочных иллюстрациях, в звучных выражениях. Таким образом, читатель может сравнить своё воображение с тем, что на экране, или убедиться в богатстве своих фантазий.

Общеизвестно, что с каждым днем появляются все новые средства массовой коммуникации. В начале XX века им удалось осуществить переход от вербальной культуры к визуальной и заполнить наше общество. В этой связи изменилась подача информации, ее усвоение и восприятие, а также влияние на аудиторию. Так, в настоящее время особую популярность приобрел визуально-текстовый способ общения, в котором, по нашему мнению, немаловажную роль сыграли комиксы.

Комиксы как жанр современной массовой культуры на сегодняшний день осмысливают практически все философско-психологические и общественно-политические проблемы, волновавшие человека на протяжении всей истории, начиная с героев древней мифологии и вплоть до актуальной глобальной политической ситуации.

Изучение места комиксов в современной литературе и отдельных частных аспектов его изучения востребовано в связи с актуализацией данного жанра литературы и ее популярностью в подростковой среде.

Несмотря на появление множества теоретических работ, посвященных исследованию влияния мифологии на современную литературу, до сих пор остается большой малоисследованный в этом плане художественный материал, в том числе и комиксы.

Методологической основой для исследования явились труды Е. В. Козлова, К. Г. Столяровой, К. А. Нагорны, В. Д. Старовойтовой и американского исследователя комиксов С. Маклауда. Так как исследование предполагает выделение вербальных и невербальных средств в комиксах, в теоретической части были отобраны именно те источники, в которых отмечаются вербальные и невербальные компоненты. С помощью таких методов, как анализ и синтез были исследованы основные вербальные и невербальные компоненты комиксов. Анализ теоретической литературы показал малую исследованность изучаемой проблемы.

В основу исследования положена гипотеза: поскольку комиксы объединяют в себе понятия повествования и визуального действия, вербальные и невербальные средства играют в них одинаково важную роль. Целью исследования является выявление и описание вербальных и невербальных компонентов комиксов.

Материалы и методы исследования

Современный человек не может представить свое существование без средств массовой коммуникации. Они заполнили общество в начале XX в. и осуществили переход от вербальной культуры к визуальной. Мир и его технологии продолжают развиваться и с каждым появляются все новые средства коммуникации. Изменяется подача информации, ее усвоение и восприятие, а также влияние на аудиторию. В связи с этим особую популярность в настоящее время приобрел комикс и визуально-текстовый способ общения.

Помимо названия «комикс» встречается и термин «графические романы» или «новеллы», от обычных комиксов их отличает масштабность и сквозной сюжет.

Противоположностью им являются стрипы. Данный термин произошел от английского слова *strip*, т.е. полоса или лента. Он характеризует особую технологию создания комиксов, когда 2-4 небольших рисунка выстраиваются в ряд. Они могут располагаться как горизонтально, так и вертикально. Впервые они начали печататься на последних страницах газет. Тот вид комиксов, что расположен в интернете, называется веб-комикс или же онлайн-комикс.

В странах, где превосходно развита индустрия литературы подобного жанра, имеется свое название. Так, к примеру, во Франции их принято называть *bande dessinée* в переводе «рисованная лента» или *BD*. В Японии их называют манга или манхва.

Современные исследователи дают разные определения понятию комикса. Они все подводят общий итог, что суть комикса сводится к тому, что это серия рисунков, которая повествует определенную историю. Он несет в себе объединенные понятия повествования и визуального действия. Но присутствие текста в комиксе необязательно. Существуют «немые комиксы». В них читателю предлагается понять сюжет текста на интуитивном уровне, однако такой вид комиксов встречается довольно редко. Как правило, герои в них общаются друг с другом, и речь автора передается через «облако». В него автор помещает непосредственно прямую речь персонажей или же их мысли. Слова самого автора обычно пишутся под рисунком.

В связи с нарастанием популярности комиксов, в настоящее время у подростков все больше появляется потребность в красочных иллюстрациях, в звучных выражениях. Они являются наиболее читаемыми подростками в силу того, что они были экранизированы и получили большую популярность в подростковой среде. В связи с этим особенно актуальным нам представляется исследование комиксов именно как современного жанра литературы, в котором гармонично сочетаются вербальные и невербальные средства коммуникации.

В России изучением комиксов занимался Е. В. Козлов. Он дает следующее определение: «комикс – это нарративная форма текста, сочетающая в себе письменный текст и изобразительные элементы» [1, с.39].

Исследователь комиксов К. Г. Столярова определяет их как «особый способ повествования, текст которого представляет собой последовательность кадров, содержащих, кроме рисунка, вербальное произведение, передающее преимущественно диалог персонажей и заключенное в особую рамку. При этом рисунок и заключенный в него вербальный текст образуют органическое смысловое единство» [2].

Ученый К. А. Нагорна в своем труде считает комикс перспективным видом медиа, которое служит упаковкой для передачи культурных ценностей широкой аудитории. Комикс ориентирован, в первую очередь, на массовую аудиторию. В систему знаков комикса отбираются лишь однозначно воспринимаемые символы, базирующиеся на работе конкретного мышления. [3, с. 89].

Известный американский исследователь комиксов, а также составитель учебников по ним С. Макклауд (*Scott McCloud*) считает, что комикс – это «вид последовательного искусства, в котором серия изображений и текст в определенной последовательности выполняют функцию передачи информации, развлечения или получения эстетического отклика у читателя» [4, с. 17].

Под языковыми элементами понимаются буквенные тексты, которые включают в себя непосредственную речь персонажей и авторские ремарки. Когда автор передает через персонаж определенную мысль, он преследует следующую цель: передать смысл происходящего действия сквозь бумагу. Хотя и комикс является письменным литературным жанром, в нем присутствуют определенные характеристики устного жанра. Это объясняет небольшое пространство в рисунке, которое отведено под реплики героев. Так как художнику в одном рисунке необходимо разместить персонаж, декорации и облако с текстом, сложность языка произведения сводится к минимуму. Его синтаксическая

структура создана для легкого восприятия читателя. Отсюда следует следующий вывод: комиксы как литературный жанр относятся к развлекательной литературе.

Особенность речи персонажей заключается в их диалогичности. Все реплики краткие и максимально емкие. Понять речь героев помогает рисунок, он является носителем невербальной информации. Вследствие этого речь в комиксе приближена к устной форме. Эмоциональная окрашенность, непринужденность и спонтанность высказываний составляет основную специфику речи комикса.

В. Д. Старовойтова отмечает, что несмотря на то, что комикс занимает определенное место среди письменных жанров, по ряду признаков он приближается к устной форме коммуникации. Это связано и с ограниченностью пространства кадра, внутри которого располагаются реплики персонажей. Необходимость разместить в одном кадре изображение героев, их окружение (декорации), а также филактер с текстом, накладывает ограничения на длину реплик, в результате чего в речи персонажей комикса исключаются громоздкие фразы и сложный синтаксис. И если в таких смежных типах дискурса, как мультфильм и кинофильм, ограничивающим фактором становится время, то в комиксе им является пространство. Синтаксическая структура текстов комиксов также обладает относительной простотой и максимально приближена к разговорному языку как наиболее легкому для восприятия в связи с тем, что комиксы являются развлекательным жанром. Речь героев диалогична, и автор стремится сделать их высказывания наиболее краткими и емкими. Рисунок также помогает достичь этого эффекта, т.к. в нем содержится большое количество информации, не выраженной словами.

Синтаксическая специфика разговорного языка, по ее мнению, определяется его эмоционально-окрашенным, непринужденным характером, ситуативностью, спонтанностью, а также тем, что он выступает в диалогической форме общения, при которой речь характеризуется сравнительно быстрым темпом. В устной речи уже самой ситуацией обуславливается содержание высказывания. Указанные стилевые черты ведут к экономии языковых черт, языковой компрессии, под которой понимается «сокращение количества языковых единиц (фонем, слов и т.п.) в разговорно-обиходной речи по сравнению с литературной речью в том же контексте» [5, с. 2].

Исследователи считают, что в комиксе читателю не остается места для домысливания, так как весь образ персонажей предстает перед ними уже цельным. Однако, с этим стоит не согласиться. В комиксе присутствует разделительная линия между кадрами, которая называется «gutter», и все, что происходит в пределах данной линии, читатель додумывает уже сам. У нее нет действительного размера, в фантазии читателей она может принимать любые размеры, но в большинстве случаев она несет в себе значение прошедшего времени. Благодаря этому, автор описывает действие, происходящее во времени, которое носит название событийности. Под ним понимается некое совместное образование пространства и времени. Она свойственна каждому рисунку комикса.

При анализе структуры комикса как литературного жанра американский художник, комиксист С. Макклауд (Scott McCloud) выявил, что взаимодействие вербальных и невербальных элементов позволяет сочетать в себе большой объем информации, которая воспринимается аудиторией максимально легко. Выше уже было сказано, что при передаче вербальной информации, автор использует «облако», которое исходит из губ или головы персонажа. Реплики автора помещаются собственно под самим рисунком.

Невербальные элементы комикса – это графика и параграфика, т.е. фоновые знания о действии, происходящем в кадре. Оба элемента играют важную роль в комиксе и занимают равнозначные по объему места [4, с. 45].

Такой компонент его структуры как цветопись также очень важна. Она воздействует прямо на эмоции читателя.

Графическая часть комиксов далека от реалистичности независимо от того, что на страницах графических новелл описываются фантастические технологии, существа и герои. Сама рисовка является схематичной и гиперболизированной, часто вплоть до гротесковых форм. Такое своеобразно художественное средство позволяет авторам расширить рамки выражения своих идей. При этом сформировался уникальный графический стиль комиксов, который отличает их от обычных иллюстрированных книг, журналов и другой литературы [6, с. 67].

Таким образом, анализ теоретической литературы позволяет сделать вывод о том, что комиксы были рассмотрены в качестве такого жанра литературы, в котором присутствуют и вербальные, и невербальные средства коммуникации. Именно это отличает его других жанров литературы.

Результаты исследования

Рассмотрим вербальные и невербальные компоненты комиксов на основе анализа эмпирического материала.

1) Вербальные компоненты

Как отмечалось выше, тексты персонажей в комиксах приближены к устной речи. Разговорной речи комиксов характерно частое использование простых коротких предложений и основную специфику речи составляет эмоциональная окрашенность, непринужденность и спонтанность высказываний. К примеру, в выпуске «Явление Мстителей» Могучий Халк выражается следующими предложениями:

Все целы.

Давай, в темпе!

Я не могу.

Спасибо, Док!

Он не летит [7].

Большинство предложений в комиксах являются восклицательными. Это объясняется тем, что с их помощью автору удастся передать те эмоции и чувства, что испытывает персонаж комикса:

Нас никогда не одолеют! Ибо мы Мстители! (Гордость)

Даже Локи не сможет сбежать из цистерны со свинцовым покрытием! (Уверенность)

Точно, нам же нужно название! (Побуждение)

Я такого не ожидал! Он проломил собой стену! (Удивление)

Это Локи! Мой злейший враг! Это он хотел устроить крушение поезда! (Утверждение) [7].

Отличительной чертой комиксов является частое употребление междометий и различных звукоподражаний, т.к. благодаря им автору удастся передать больший объем информации, а также выразить чувства героев. Приведем примеры использования междометий в выпуске «Битва с Космическим Фантомом»:

Ой, да ладно, Железный человек!

Эй, осторожнее!

Хм, я смотрю, Халк больше не выглядит напуганным!

Мамочки мои! Еще и в костюме! [8]

Примеры звукоподражаний:

Йи-ха! Чувствую себя автостоппицей!

БААМ! (Халк пнул машину)

ТЫЩ! (Железный человек молниеносно дергает рычажок на грудной панели, и его металлические ботинки тут же намертво примагнитиваются к полу)

Азыыыыынь... (Железный человек заряжает свой транзисторный активатор сердечной мышцы) [8].

Нельзя не отметить использование жирного шрифта в речи персонажей комиксов. Так автор делает акцент на том, что является важным в речи героя:

- *Человек-муравей и оса! Откуда вы появились?*
- *Нас **аист** принес, красавчик!*

...

- *Ну давай поглядим, как ты, такой суперсильный, справишься с моим механическим сокрушительным ударом!*

- *Ты слишком медлительный, Железный человек! Даже **попасть** по мне не можешь! [9].*

Часто используются в комиксах обращения к героям:

Железный человек? Видишь этот тягач впереди?

Боюсь, что нет, Кэн (Капитан Америка)!

Я запишу, Оса! А потом отправлюсь за ним!

Кэн! Великан! Он вернулся! [9].

Имена героев используются не только в качестве обращения, но и в качестве уточнения, так как читатель быстро переходит от одного события к другому:

Капитан Америка! Наконец-то!

*Вот повезло Рикку! Учится военным хитростям у самого **Капитана Америка!***

Бог Грома! Летит прямо на меня! [10].

Рисунок комикса передает действие персонажа, но читателю представляется необходимым постоянное уточнение героев, чтобы не запутаться. Это касается, в основном, тех выпусков комиксов, где задействовано несколько персонажей.

2) Невербальные компоненты

Если рассматривать невербальные составляющие комиксов, то основное содержание передают в них рисунки. На одной странице комиксов в среднем предоставляются 6-7 разных рисунков. Они разделены между собой разделительными линиями, и как мы уже отмечали, все, что происходит в пределах данной линии, читатель додумывает уже сам. От одного рисунка к другому меняется сюжет, и действие происходящее в нём уже зависит от фантазии самого читателя. Например, в выпуске «Явление Мстителей» нарисовано действие Бога Грома Тора (рисунок).

Рисунок – Перевоплощение Тора

На рисунке 1 изображен простой человек по имени Дон Блейк. Он услышал, что в городе опасность: «*Молодёжная бригада! Они живут где-то на Юго-Западе! Если тут замешан Халк, значит, все серьезно! И поэтому пришло время...*»

Далее на 2 рисунке Дон Блейк превращается в Тора: «*...Доктору Дону Блейку ударить об пол своей зачарованной тростью, сбросить личину смертного и стать...*»

На 3 рисунке он уже предстает перед нами в образе Тора: «...*Могучим Тором, Богом Грома!*» [11].

Все действия, которые происходят между этими рисунками (например, как Дону Блейку удалось мгновенно переодеться в экипировку Тора) зависят от читателя.

Как уже отмечалось, цветовая гамма играет важную роль в передаче информации. В ходе исследования цветовой гаммы в комиксах, было выявлено, что преобладание таких цветов как синий, зеленый и серый несут в себе значение тайны. Большое количество теплых, солнечных цветов читатели воспринимают как предвестников чего-то неприятного. Красный цвет или оранжевый означает гнев или ярость. В комиксах используется при ссорах или конфликтах между персонажами. Романтическое настроение авторы передают через пастельные тона.

Для придания эффектности при быстрых движениях персонажей, различных световых лучей, резкости и т.п. процессом художники комиксов используют штрихи, тени и т.д. Это помогает наиболее точному восприятию действия читателем.

Таким образом, в данной работе рассмотрены некоторые вербальные и невербальные компоненты комиксов. Главной особенностью комиксов являются изображения происходящих действий рисунками, что является невербальным компонентом комиксов. Характерной чертой вербальных средств является краткость и простота речи персонажей.

Заключение

При изучении темы данной работы было выявлено, что тема является недостаточно исследованной.

Изучение теоретической литературы даёт возможность сделать вывод о том, что комиксы рассматриваются авторами с различных аспектов. Однако, именно с точки зрения выявления и описания вербальных и невербальных компонентов отдельного исследования не проводилось. Результаты анализа эмпирического материала позволяют сделать вывод о том, что все вербальные и невербальные средства используются в комиксах для передачи наибольшей информации, которую автор не может описать словесно. Внутренний синтез и взаимодействие смысла от рисунка к тексту и обратно, сопровождается линейным развертыванием языкового и графического произведений, и приводит к тому, что в комиксе находят сочетание изобразительное и словесное искусство.

Комиксы являются уникальным жанром, в котором гармонично сочетаются вербальные и невербальные компоненты. Это даёт основание на изучение комиксов с коммуникативной точки зрения, так как в настоящее время особую популярность приобрел визуально-текстовый способ общения, в том числе большую роль сыграли комиксы.

Методологические основы исследования комиксов представляют малую изученность. Поэтому в дальнейшем предполагается изучение исследования комиксов с точки зрения литературного жанра, в котором соединены мифо-фэнтезийные и фантастические жанровые особенности комиксов.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Козлов Е. В. Комикс как явление лингвокультуры: знак–текст–миф / Е. В. Козлов. – Волгоград: ВФ МУПК, 2002. – 39 с.

[2] Столярова Л. Г. Анализ структурных элементов комикса [Электронный ресурс] / Л. Г. Столярова // Структурные элементы комикса. – 2017. – С. 10. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-strukturnyh-elementov-komiksa>.

[3] Свиридова В. В. Медиакоммуникационные особенности комикса в периодических изданиях для детей в России и Японии / В. В. Свиридова // Вестник РГГУ Серия «История. Филология. Культурология. Востоковедение». – 2018. - № 4. – С. 86-90.

[4] McCloud, Scott (1994) *Understanding Comics: The Invisible Art*. New York, NY: Harper Collins & Kitchen Sink Press.

- [5] Старовойтова В. Д. Специфика языка комиксов [Электронный ресурс] / В. Д. Старовойтова // Специфика языка комиксов. – 2015. – Режим доступа: http://ffl.msu.by/info/faculty/foreign/nauch_rab/konf/2018.12.03-17/doklady/24_starovoitova_vd
- [6] McCloud, Scott (1995) Making Comics. New York, NY: William Morrow.
- [7] Бакли Д. Классика Marvel. Мстители / Д. Бакли // Явление Мстителей (сентябрь, 1963) Сценарий: Стэн Ли; Художник: Джек Кирби. – СПб.: КОМИЛЬФО, 2018. – 248 с.
- [8] Бакли Д. Классика Marvel. Мстители / Д. Бакли // Битва с Космическим Фантомом (ноябрь, 1963) Сценарий: Стэн Ли; Художник: Джек Кирби. – СПб.: КОМИЛЬФО, 2018. – 248 с.
- [9] Бакли Д. Классика Marvel. Мстители / Д. Бакли // Могучие Мстители встречают Повелителей Зла (июль, 1963) Сценарий: Стэн Ли; Художник: Джек Кирби. – СПб.: КОМИЛЬФО, 2018. – 248 с.
- [10] Алонсо А. Классика Marvel. Мстители / А. Алонсо // Канг Завоеватель (сентябрь, 1965) Сценарий: Стэн Ли; Художник: Дон Хек. – СПб.: КОМИЛЬФО, 2018. – 125 с.
- [11] Алонсо А. Классика Marvel. Мстители / А. Алонсо // В рядах Мстителей раскол! (ноябрь, 1965) Сценарий: Стэн Ли; Художник: Дон Хек. – СПб.: КОМИЛЬФО, 2018. – 125 с.

REFERENCES

- [1] Kozlov, E. B. (2002). Komiks kak yavlenie lingvokul'tury: znak–tekst–mif [Comics as a phenomenon of linguistic culture: sign - text - myth]. – Volgograd: VF MUPK [in Russian].
- [2] Stolyarova, L. G. (2017). Analiz strukturnykh elementov komiksa [Analysis of the structural elements of a comic strip]. Strukturnye elementy komiksa – Structural elements of a comic strip, 10. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-strukturnykh-elementov-komiksa>.
- [3] Sviridova, V. V. (2018). Mediakommunikacionnye osobennosti komiksa v periodicheskikh izdaniyakh dlya detey v Rossii i Yaponii [Media communication features of the comic book in periodicals for children in Russia and Japan]. Vestnik RGGU Seriya «Istoriya. Filologiya. Kul'turologiya. Vostokovedenie» - Bulletin of the RSUH Series “History. Philology. Culturology. Oriental Studies, 4, 86-90 [in Russian].
- [4] Maklaud, S. Ponimanie komiksa [Understanding the comic book]. – N'yu-Jork: William Morrow [in English].
- [5] Starovoitova, V. D. (2015). Specifika yazyka komiksov [The specifics of the comic book language]. Specifika yazyka komiksov - The specifics of the comic book language. Retrieved from http://ffl.msu.by/info/faculty/foreign/nauch_rab/konf/2018.12.03-17/doklady/24_starovoitova_vd.
- [6] Maklaud, S. Sozдание komiksa [Comic book]. – N'yu-Jork: William Morrow [in English].
- [7] Bakli, D. (2018). Klassika Marvel. Mstiteli [Marvels' classic. Avengers]. YAvlenie Mstitelej (sentyabr', 1963) Scenarij: Sten Li; Hudozhnik: Dzhek Kirbi - The Avengers Phenomenon (September, 1963) Screenplay: Stan Lee; Artist: Jack Kirby, 248 [in English].
- [8] Bakli, D. (2018). Klassika Marvel. Mstiteli [Marvels' classic. Avengers]. Bitva s Kosmicheskim Fantomom (noyabr', 1963) Scenarij: Sten Li; Hudozhnik: Dzhek Kirbi - Battle with the Space Phantom (November, 1963) Scenario: Stan Lee; Artist: Jack Kirby, 248 [in English].
- [9] Bakli, D. (2018). Klassika Marvel. Mstiteli [Marvels' classic. Avengers]. Moguchie Mstiteli vstrechayut Povelitelej Zla (iyul', 1963) Scenarij: Sten Li; Hudozhnik: Dzhek Kirbi - Mighty Avengers Meet the Lords of Evil (July, 1963) Scenario: Stan Lee; Artist: Jack Kirby, 248 [in English].
- [10] Alonso, A. (2018). Klassika Marvel. Mstiteli [Marvels' classic. Avengers]. Kang Zavoevatel' (sentyabr', 1965) Scenarij: Sten Li; Hudozhnik: Don Hek - Kang the Conqueror (September, 1965) Screenplay: Stan Lee; Artist: Don Heck, 125 [in English].
- [11] Alonso, A. (2018). Klassika Marvel. Mstiteli [Marvels' classic. Avengers]. V ryadah Mstitelej raskol! (noyabr', 1965) Scenarij: Sten Li; Hudozhnik: Don Hek - There is a split in the ranks of the Avengers! (November, 1965) Screenplay: Stan Lee; Artist: Don Heck, 125 [in English].

Утегенова К. Т., Амангалиева А. Б.

КОМИКСТЕРДІҢ ВЕРБАЛДЫ ЖӘНЕ ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС КОМПОНЕНТТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада комикстер вербалды және вербалды емес компоненттер өзара үйлесім тапқан қазіргі әдебиеттің жанры ретінде қарастырылады. Автор комикстің әрбір

элементін жеке құрамдас бөлік ретінде қарастырады, бұл өз кезегінде комикстердің компоненттерін вербалды және вербалды емес деп бөлуге мүмкіндік береді. Комикстерден алынған нақты мысалдардың көмегімен комикстердің барлық элементтерін авторлар мен суретшілер оқырманға әсер ету, көп ақпаратты аз мәнгермен жеткізу, оқырманның керекті ақпаратты дәл қабылдауы үшін пайдаланатынын дәлелдейді. Комикстерді оқу кезінде оқырманның өз ойы мен ұшқыр қиялы маңызды рөл атқарады. Ол арқылы автордың басты мақсаты, яғни ақпаратты қызықты және қарапайым түрде жеткізу орындалады. Вербалды және вербалды емес құралдарды қолдану секілді ерекшеліктер комикстерді әдебиеттің басқа жанрларынан өзгешелейді.

Кілт сөздер: комикс; вербальды және вербальды емес компоненттер; кейіпкерлердің сөзі; мәтін; сурет; түсті гамма; графика; сюжет; оқырмандық қабылдау; стиль.

Utgenova Karlyga, Amangalieva Ainur
VERBAL AND NON-VERBAL COMPONENTS OF COMICS

Annotation. The article is devoted to the study of comics as a genre of modern literature that combines verbal and nonverbal means of communication. The author considers each element of the comic book as a separate component, which allows, in turn, to divide the components of comics into verbal and non-verbal. With the help of concrete examples from comics, the author manages to prove that all the elements of comics are used by authors and artists to give effect, convey the greatest information, and the most accurate perception of the reader. An important role is played by the thoughts and imagination of the reader when reading comics, through which the author achieves the main goal: the transfer of information in an interesting and simple form. It is such features as the use of verbal and non-verbal means that distinguish comics from other genres of literature.

Keywords: comics; verbal and nonverbal components; characters' speech; text; drawing; color scheme; graphics; plot; reader perception; style.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

UDC 94(574)
MONTI 03.20
DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).7

Abenova Bibigul, Abenov Daulet, Sagitzhan Makhabbat

Aktobe Regional State University after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: bibigul_aben@mail.ru, aben_60@mail.ru, liuka.996@mail.ru

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE AKTOBE REGION AT THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY

Annotation. This article discusses the history of educational institutions opened at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries in the Aktobe region. The first women's schools and gymnasiums, a men's Seminary, a school for teachers, pedagogical courses, technical schools, madrassas and religious schools, and boarding schools that were organized in order to improve the literacy of the population and train specialists are described. Along with Kazakhs, quantitative indicators of individual schools of other nationalities (Russian, Ukrainian, German and Tatar) were given. It is told about the merits of Ybyrai Altynsarin and Shakhmurat Kulybekov who initiated the opening of the schools in our region. Also, information on the level of literacy and socio-economic status of the population of the Aktobe province, on educational institutions open and operating at that time were collected from the journal "Aktobe City Gazette", edited by V. Moschensky since 1913. The authors, drawing on archival documents and the writings of scholars and researchers provide accurate information on schools in the region.

Keywords: school; province; seminary; gymnasium; boarding school; pedagogical course; secular schools; journal; class; mosque; madrassah.

Introduction

Until the 60s of the XIX century, before joining Russia, the Kazakh land was dominated by Muslim confessional schools-madrassas. All educational activities were purely religious and scholastic, and classes were conducted in Arabic. And in high school literature was conducted in religious and mystical content, in Arabic-Persian and Turkic languages. The madrasa school is mainly prepared by clerics.

After the complete annexation of Kazakhstan to Russia in the Kazakh steppe, it became necessary to train qualified Kazakh officials from the local nationality, who served the Empire, who help to carry out the policy of the tsarist government. Therefore, the tsarist government was forced to open Russian-Kazakh schools for Kazakh children from a rich family. For this purpose, the opening of schools in the city and steppe was started. In 1889, the "Asian School" was opened in Omsk, and in 1825 the Nepluev cadet school (later called the Cadet Corps in 1844) based on the Tatar school in Orenburg, and in 1846 the Omsk Cadet Corps was built on the basis of the Siberian Cossacks and Russian Military School [1, p. 157]. The first Kazakh intellectuals such as Shokan Valikhanov, Khaliolla Uskenbaev, Sadyk Babadjanov and many others studied in these institutions. In 1841 Zhangir Khan opened the Russian-Kazakh boarding school for Kazakh children in Bukey Horde [2, p. 105]. It was the first educational center in the country. Now, villagers began to engage in mosques, madrassas, and schools.

In 1850 a 7-year school was opened under the Orenburg Border Commission for Kazakh children. He worked until 1869. The school has finished 48 students in 19 years. In 1859 Chairman of the border commission V.G. Grigoryev proposed to open a school in the 4th fort. However, in 1862, the governor-general suggested to the regional administration not to wait for the school to be built, but to conduct classes in private homes [3, p. 124]. The governors of the region have assigned Ybrai Altynsarin to the Orenburg fortress (Turgay) and Shakhmurat Kulybekov to Uralsk fortress (Irgiz). Y. Altynsarin and Sh. Kulybekov were the first graduates of the Kazakh school of Orenburg. Thus, both teachers start teaching children in a private home.

All these educational institutions were organized on the basis of a strict class system. Children of nobles, officers and officials, rich Kazakh families who served only the tsarist government were accepted for training. The cadet corps works on the basis of funds collected from the Kazakh people, but children of ordinary Kazakh people could not enter it. However, in 1866-1868, the tsarist government prohibited the cadet corps from acquiring Kazakh children. Kazakh children studying in the Orenburg cadet corps are expelled or transferred to other ordinary schools.

In 1857, a school for Kazakh children to train translators was opened in Omsk. But in 1881, the school was converted into a boarding house for 10 Kazakh and 10 Russian students studying in the parish school, Omsk teachers' Seminary and district schools. Students of the boarding house had to work in schools, which will then be opened in the Kazakh steppe. In 1865, another school for Kazakh children was opened in Omsk. In 1869, the Orenburg gymnasium organized a Department for training translators of Eastern languages and transcribers of the military district (clerk).

In the 80's, there were male and female boarding schools for Kazakh children in Omsk. They worked on the basis of funds of the ordinary Kazakh people. However, in 1885, these boarding schools were converted into agricultural schools.

Thus, Kazakh children mostly studied in Russian educational institutions in Western Siberia and Orenburg province.

In the 60s of the XIX century, a social and pedagogical movement against class schools began in Russia. In the 70-80s, as a result of the activities of N.G. Chernyshevsky, N.A. Dobrolyubov, K.D. Ushinsky, L.N. Tolstoy and I.N. Ulyanov, the Russian school of the population developed. Representatives of the revolutionary democratic idea helped to form the views of scientists and educators, such as V.G. Belinsky, N.G. Chernyshevsky, N.A. Dobrolyubov and representative of the idea of Russian pedagogical classics K.D. Ushinsky and other Russian figures of the Kazakh intelligentsia, Chokan Valikhanov (1835-1865), Ybrai Altynsarin (1841-1889) and Abay Kunanbayev (1845-1904) [4, p. 95].

Russian enlighteners assisted in 1859 by the Chairman of the border Commission, the outspoken scientist V.V. Grigoriev, who proposed opening Russian-Kazakh schools in the Kazakh steppe. Ibrai Altynsarin became one of the first. However, the tsarist government did not allocate funds for the construction of the school. Nevertheless, in Torgai on the Orenburg fortress, Ibrai Altynsarin and in Yrgyz on the Ural fortress, Shakhmurat Kulybekov started teaching children for the first time in a private home. On January 8, 1864, Altynsarin inaugurated the first Russian-Kazakh primary school in Torgai. The school accepted 13 (in some cases 14) children, and at the end of the school year, the best students were given books.

And Shakhmurat Kulybekov for the first time in the Aktobe region on October 25, 1864, opened a primary Kazakh school on the Irgiz land. This event was attended by all the Shands and people of the fortress. Children from low-income Kazakh families aged 13-15 were admitted to the school. However, the school closed in 1879. The first students of Shakhmurat Kulibekov were Akhmet Tungashin, who graduated from the Warsaw University in Europe with a degree in veterinary medicine, Tolepbergen Sergaliev, one of the first Kazakh railway workers, military Commissar of the Kazakh SSR Tenizbay Baimurzin [5, p. 29].

Altynsarin acknowledged that the Turgay regional Commission of education should open a Russian-Kazakh school and a boarding school for Kazakh children with 50 places in each district. Thus, after the appointment of the Minister of public education of Russia in 1879, Ybray Altynsarin was appointed inspector of public schools in the Turgay region, and a two-class Russian-Kazakh school was opened in Irgiz by decree No. 4146 of April 14. 645 rubles from the Treasury, 800 rubles from the local budget of the city of Irgiz, and 1400 rubles from the district population were allocated annually to finance the school. There was also a boarding school at the school. Russian Russian-Kazakh school had 50 students in 1883, including 23 Kazakh, 25 Russian, and 2 Jewish children. Grigoriev and Spiridonov were assigned to teaching [6, p. 51]. In 1880, Turgay primary school and Kustanay primary school in Troitsk were transformed into a two-class school.

Ybray Altynsarin not only founded a Russian-Kazakh school in rural areas, but also created the Kazakh alphabet based on Russian graphics for the first time. With the new alphabet, he wrote the first book in the Kazakh language "Киргизская хрестоматия" in 1879. His books were used in school programs along with the books "Русско-Киргизская азбука", "К мудрости ступени", "Букварь для киргизов", "Әліппе және оқу құралы", "Балалар әлемі", "Грамматиканың қарапайым курсы". Had also used the textbooks of teachers-scholars such as, K.D.Ushinsky, V.I.Vodovozov, K.B.Bulgakov and L.N.Tolstoy. In addition to teaching the basics of general education, the school plans also included drawings, songs, labor and religious classes.

Materials and research methods

In 1913 the magazine "Aktubinskiy gorodskoe vestnik" was published. His editor was the first journalist and publisher in Aktobe, Vasily Ivanovich Moshchenskiy. This two-week literary-economic magazine published articles about the socio-economic situation of the city, the political and cultural life of the city. The first page of each issue of the magazine was devoted to the history of the city "The historical material city of Aktubinsk". For example, the magazines №14-19 of 1914 cover the city's educational institutions. One of the first educational institutions in the Aktobe district is the Russian-Kazakh two-class school opened on October 23, 1881. Ybray Altynsarin has made a great contribution to the opening of this school. Arseniy Mazhokin, a graduate of Kazan Teachers Seminary, was the first teacher of this school. However, the first two-class Russian-Kazakh school in the Aktobe district worked in Borty, until 1884. Because the schoolhouse in Aktobe was not ready. In 1884, 14 Russians, 29 Kazakh children and 54 in 1890 studied in the school, including 20 Russians and 30 Kazakh children [7].

By the middle of the XIX century Kazakh children often received religious education in mosques and madrassas. In the Muslim schools mostly boys have been trained. This was one of the main reasons for the high level of female illiteracy. And in the second half of the XIX century the desire to provide education for the Kazakh girls in the Kazakh steppe became stronger. In general, the low level of Kazakh children's literacy was a distinctive sign that they were lagging behind world civilization. The Kazakh intelligentsia has supported efforts to educate the population and has made efforts to create conditions for children's education. On September 15, 1887, the opening of the Irgiz City Classroom Girls School was regarded as a great event. 17 girls were enrolled in it. And in 1888 a 18-bed boarding school for Kazakh girls was opened at this school. Kazakh girls from Kostanay, Aktobe, Turgai counties came to the college. Ybray Altynsarin actively participated in the opening of this school. He repeatedly wrote to the governor's posts on these issues and fought for the Kazakh children to remain in their ranks. Along with Shakhmurat Kulybekov, other Kazakh intellectuals supported and sponsored the project. Sultan Almukhambet Serdarin and county supervisor's wife Gayzhevskaya have helped a lot of Kazakh girls learn their language skills, academic achievements, clothes, and intercourse with other nations. On October 17 of the same year Aktobe hosted a Russian-Kazakh girls' college, a boarding school for 20 girls. The number of rural schools opened with the help of open-minded intellectuals has grown every year. Also the school of girls with the offer of Ybray Altynsarin was opened in 1891 - Turgay, and in 1896 in Aktobe. In general, the opening of the

schools in Turgay region is a great contribution of the school inspector of the Turgay region, the honored educator Ybrai Altynsarin.

Andryukova's private school for girls was also included in the city. Here girls were trained in handicrafts. On September 26, 1895 the Russian-Kazakh girls' college was opened. Headed by Mojzhevisinova. The school has 70 students, of which 50 are Russian and 20 are Kazakh girls. This year it was opened in Karabutak together with a boarding school for Kazakh girls [8].

In the 1980s, Zhirenkopa, Kalmykkyrgan, Oiyl and Temir, one-class Russian-Kazakh schools were opened in the Temir district, where 275 students were trained. In these schools E.Vrachev, Koshkarbayev, Zhuldyzov, N.Shabanov, A.Romanov worked. On November 1, 1887, the opening of the Bolashak school in Karabutak was one of the joyful news in the Kazakh steppes. In the year of opening, 25 Kazakhs, 18 Russian children were enrolled in this school. Merukyev, who graduated from the Kazan Teachers Seminary, was the head of the school. It was this year that the 4th Russian-Kazakh school was born in Burte.

On January 8, 1893, Mendyhanov, a graduate of the Orenburg Teachers' School, was appointed as the first village school teacher in the village Karatogay #2 in the Aktobe district. The number of school networks and pupils who worked in 1898-1899 showed a high level of interest of rural youth to education. From 1893 to 1895 14 rural schools were opened in Aktobe and Irgiz districts. At the beginning of 1900 their number reached 37, where 532 Kazakh children were educated.

At the end of the XIX century in Aktobe district there were only 21 schools. 3 of them were in the city and 18 were in rural areas. The number of rural schools has increased as well. In 1907, there were five primary schools in Aktubinsk district, 12 Russian primary schools in 1908, 25 in 1909, 19 in 1910, 32 in 1911 and 15 in 1912 [9].

At the beginning of the twentieth century, we see a sharp increase in the number of educational institutions in the Aktobe region. It should be noted that in 1905 there were 60 educational institutions in Aktobe and Irgiz districts, and in 1910 their number reached 145. According to the report of January 18, 1911, there were 104 schools in the Aktobe district, where 4660 children were trained. There were 1,074 children in 37 schools in Irgiz district and 767 in 19 schools in Temir. In 1911 in Aktobe county 5468 people, in Irgiz district - 2286 people, in Temir district - 2,222 people received Russian education [10].

In 1905, due to the opening of the railway school, there was a need for new pedagogical staff. In 1907, the city's 4th class school was opened. The first educational building was located in the house of Abramova, but moved to Ustinova's home in 1909, the larger one. It was the highest educational institution at that time. Together with both boys and girls, she read. Later two years of pedagogical courses were opened at the same school where teachers for elementary schools/schools were trained. In 1908, a 2-class primary school was opened by a married couple Tarartins and LV Shilohvostov, and in 1910, the school moved to the 3rd class [11].

The issue of opening a female gymnasium was raised in 1908 to increase girls' literacy and increase the number of girls in schools. As a result, on Mar. 5, 1909, a resolution was adopted to open the Marinsk School. Instead, on January 12, 1911, a two-grade classroom program with 29 students was opened [12]. The head of the program was A.P. Skotnikova from the first girls' gymnasium in Orenburg. The newly opened school was unable to function for a long time. On July 11, 1911, the Marinsk Girls' School was opened and joined the School of Predatory Mathematics. In the academic year 1913-1914 schoolboys were trained 125 students [13].

In 1912 the second class primary school was built in the village of Novo-Cherkask. That same year, an elementary school was opened in Shibaev village. His first teacher was Vlasov. In the 1913-1914 school year, the school was renamed to Shulgina Village, 2 class [14]. 5 November this year, a teacher seminar, in 1913, four lower educational establishments, a peasant school, the opening of a private gymnasium and a male seminary in 1914, and the availability of two libraries contributed to the dynamic development of the city education system. Unfortunately,

in these institutions the children of Kazakh nationality were very small. For example, only 2 out of 30 students in men's seminary were Kazakh [15].

At the beginning of the twentieth century, general education schools could not meet the growing demands. The movement for reconstruction of religious schools has begun. In the 20th century, the number of Muslim schools in the region grew. One of the main reasons for this is the fact that the Tatars began to build a mosque in Aktobe since 1901. The Society of Tatars in Irgiz was founded in 1906 by a new method of education at the Irgiz mosque. This school was established in the home of a Tatar trader N.Gabbasov [16]. In addition, two Russian-Tatar colleges were opened in Aktobe. The first one for men was opened in 1908 and the second was a school for girls, established in 1909 by the foundation of the Muslim Charity Foundation. Main community leaders: Alyukov, mullah G.Abdulbaniev, benefactors: Khusainov, Gubaidullin brothers, F.Zabirov, G. Sagadeyev and many others [17].

Moslem schools were built especially at the mosques, thanks to the financial support of the Muslim charity fund. On February 7, 1925, a 4-year secular youth camp was opened at the mosque "Tatar town". The school did not have a long-term job [18, p.89], as the lesson passed through the law ranging from 1 am to 4 pm, as in other Soviet schools, from 7am to 10 pm. Later, on June 18, 1928, Decree no. 61 of the Supreme Executive Committee invalidated the laws of 1924 on the teaching of the Moslem religion. This decree prohibits minors from teaching religion at schools [19]. Parents can only teach their children at home. On December 18, 1926, a secular school for children was opened in Kaybakty and Burlin villages. Since the two villages were close to one another, the school was shared [20].

Research results

After the October Revolution, the Soviet government established a new system of education in the Soviet Union on October 16, 1918, the Decree "On the United Labor School", the Decree of the People's Commissariat of the RSFSR on October 31, 1918, "On Schools of the National Minorities", and on August 2, Decree "On rules of admission to higher educational institutions". Based on these documents, citizens aged up to 16 years have the right to receive free education in higher educational institutions irrespective of nationality, ethnicity or social group. It should be noted that the Law "On Schools of National Minorities" envisaged to increase the number of children of Kazakhs and other nationalities in Russian schools [21].

In the 1920s and 1930s the state policy was aimed at fighting illiteracy, and continued to work towards the creation of a unified education system. Particular attention was paid to the teaching staff. Because there are not enough specialists with pedagogical education. By opening special seminars and pedagogical courses, she started to improve the quality of work and education in educational institutions. Temporary and permanent pedagogical courses from two weeks to one year have begun to work. In November 1922 the pedagogical course was opened in Aktobe, the first registered public education institution in the Kazakh ASSR. 125 people have been trained and trained here. In 1923 pedagogical technical school was opened on the basis of pedagogical courses for two years. Its head is a graduate of the Kazan Teachers Seminary, and from 1910 to 1917 A.Afanasyev, the director of the Kazakh-Russian Academy of Education in Aktobe. The first elementary school enrollment trainer was 120 people. 36 of them are Kazakh and 84 are Russian. In January 1925, he was discontinued due to shortage of funds. However, in November of this year, it was re-opened due to a shortage of teaching staff. Pedtechnikum was the first specialized educational institution in the Kazakh language. 148 teachers of 45% of the teachers in the field of pedagogical courses were retrained [22].

In the 1925-1926 academic year, 290 out of 480 teachers in the province were Kazakh, 165 Russian, 25 Tatar and other nationalities. There are only 164 teachers with special pedagogical specialties. At the same time, in Aktobe region there were 324 educational institutions with 18,172 students. Looking at the table below, it can be seen that there are a considerable number of first-tier schools in our region [23].

Table 1 – The number of schools in 1925-1926

County name	1925-1926 academic year										
	1-level school	7 year school	2-level school	Community school	Orphanage	Agricultural community school	Pedtechnikum	Collective farm youth school	Soviet party school	Educational institution	Number of students
Aktobe	140	3	1	1	5	1	1	1	1	154	11,071
Temir	81	1	-	1	1	-	-	1	-	85	3,281
Turgay	32	1	-	1	1	-	-	-	-	35	1,701
Shalkar	48	-	-	1	1	-	-	-	-	50	2,119
Total	301	5	1	4	8	1	1	2	1	324	18,172

Compiled by the authors on: [17]

According to the 1926 census, 36 ethnic groups were living in the Aktobe Province apart from Russians and Kazakhs. Therefore, schools of other nationalities are widely spread not only in the city, but also in rural areas. Ukrainians were 18.9% of the population after the Kazakhs. In 1931, a pedagogical department was opened in the Ukrainian language. On March 18, 1932, in Aktyubinsk Pedagogical Department, which was studied in the Ukrainian language in connection with the formation of the Aktobe region and administrative and territorial structural changes. On the basis of the Kazakh part, Temir Pedagogical Technical College was established [24].

In schools, Ukrainians mostly studied in Russian schools. Apart from Kazakhs, there were private schools of Russian, Tatar and German nationalities. Their number is shown in the following table [25].

Table 2 – Indicator of nationality in schools

Educational institution	Kazakh school	Russian school	Tatar school	German school	Total
1-level school	197	101	5	1	304
7 year school	2	2	1	-	5
2-level school	-	1	-	-	1
Pedtechnikum	1	-	-	-	1
Soviet party school	1	-	-	-	1
Community school	4	-	-	-	4
Collective farm youth school	1	-	-	-	2
Agricultural community school	-	1	-	-	1
Orphanage	3	5	-	-	8
	209	111	6	1	327

Compiled by the authors on: [21]

In the middle of the 1930s the Aktobe Pedagogical College opened the Aktobe Russian-Kazakh Pedagogical College. Because of the lack of school vacancies, classes were conducted at schools № 6, 8, 14 of the city. In accordance with the Decree of the Aktobe Regional Executive Committee and the Regional Party Committee of 1936 on "Training and retraining of pedagogical staff" 3-month courses were organized in the region. At Kostanay Russian pedagogical college and Orenburg secondary school - 70, Temir Kazakh pedagogical college - 35 people. Due to the high demand for teachers' cadres, evening department of pedagogical college was opened. One of them, in January 1937, was the first teacher in the evening pedagogy at the Secondary School #7 [26].

Conclusion

With the establishment of the Soviet government, cultural reorganization measures have also been undertaken. At the end of the 19th and beginning of the twentieth century, the opening of schools and educational establishments in Kazakhstan led to the beginning of the educational period in the region. The Kazakh intellectuals worked creatively. Especially in our region there are works of Y. Altynsarin and Sh. Kulybekov. In the third quarter of the XIX century, city schools, professional gymnasiums, Russian-Kazakh schools, schools of different nationalities, rural schools and primary education schools, which started to be opened not only in Aktobe, but also in all regions, contributed to the discovery of the dark people's knowledge. This period was one of the first steps in the development of culture and the achievement of civilization.

Gratitudes

When writing this scientific article, we used the materials of the Aktobe regional state archive. Therefore, we are grateful to the research staff of the regional state archive (Director M. Toleubaev) for their help in collecting materials on this topic.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Алекторов А.А. Из истории развития образование среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской области / А.А. Алекторов // Журнал Министерства народного образования. 1905. – №12. – 542 с.
- [2] Гармс И. Я. Народное образование среди казахов дореволюционного Казахстана / Гармс И. Я. // Ученые записки (Петропавловского пед. училища). – 1957. – вып. 1. – 496 с.
- [3] Ақтөбе қаласының тарихы. – Ақтөбе, 1998. – 589 б.
- [4] Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы / А.И. Сембаев. – Алма-Ата: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1958. – 356 с.
- [5] Оразымбетов С. Ырғыз / С. Оразымбетов– Алматы: Өлке, 1995. – 298 б.
- [6] Тәжібаев М.К. Ақтөбе облысының тарихы (1864-1991) / М.К. Тәжібаев.– Ақтөбе: «Полиграфия», 1999. – 423 б.
- [7] Мощенский В.В. Исторический материал города Актюбинска. Народное образование/ В.В. Мощенский // Актюбинский городской вестник. 1914. - №17. – С. 6-8.
- [8] Мощенский В.В. Исторический материал города Актюбинска. Народное образование/ В.В. Мощенский // Актюбинский городской вестник. 1914. - №15. – 9 с.
- [9] Мощенский В.В. Исторический материал города Актюбинска. Народное образование/ В.В. Мощенский // Актюбинский городской вестник. 1914. - №18. – С. 11-16.
- [10] Ақтөбе облыстық мемлекеттік архив (АОМА), 155-қор, 1-тізбе, 15-іс, 10-п.
- [11] АОМА, 59-қор, 1-тізбе, 18-іс, 5-п.
- [12] Мощенский В.В. Исторический материал города Актюбинска. Народное образование/ В.В. Мощенский // Актюбинский городской вестник. 1914. - №19. – С. 5-6.
- [13] Carolyn K. Comparative Education / K. Carolyn // History Education in Transit: Where to for Kazakhstan? – 2005. – No. 1. – pp. 45-69
- [14] АОМА, 109-қор, 1-тізбе, 7-іс, 19-п.
- [15] АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 110-іс, 37-п.
- [16] АОМА, 4-қор, 1-тізбе, 16-іс, 11-п.
- [17] АОМА, 4-қор, 1-тізбе, 39-іс, 8-п.
- [18] Султанғалиева Г.С. История Актюбинского уезда (1869-1917). – Ақтөбе: Актюбинский ГПИ, 2005. – 329 с.

[19] Suleimenova E.D. School Textbooks with Updated Content in Kazakhstan in the Aspect of Education Reform / E.D. Suleimenova, G.E. Kozhamkulova, K.B. Urazaeva // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2018. – №6. – pp. 987-997.

[20] АОМА, 59-қор, 1-тізбе, 105-іс, 28-30-пп.

[21] АОМА, 1-қор, 1-тізбе, 11-іс, 9-п.

[22] АОМА, 152-қор, 1-тізбе, 50-іс, 15-п.

[23] АОМА, 59-қор, 1-тізбе, 106-іс, 21-п.

[24] АОМА, 151-қор, 1-тізбе, 2-іс, 11-13-пп.

[25] АОМА, 59-қор, 1-тізбе, 115-іс, 2-п.

[26] АОМА, 151-қор, 1-тізбе, 18-іс, 10-п.

REFERENCES

[1] Alektorov, A. (1905). Iz istoriy razvitiya obrazovaniya sredi kirgizov Akmolinskoy i Semipalatinskoy oblastey [From the history of education development among Kyrgyz people in Akmola and Semipalatinsk regions]. Journal of the Ministry of public education, 12, 157 [in Russian].

[2] Garms, I.Ya. (1957). Narodnoe obrazovanie sredi kazahov dorevolucionnoy Rossii. [Popular education among Kazakhs of pre-revolutionary Russia]. Petropavl: Scientific notes of the Petropavlovskstate pedagogical Institute, release I [in Russian].

[3] History of the city of Aktobe. (1998). Aktobe [in Kazakh].

[4] Sembaev, A.Y. (1958). Ocherki po istorii kazahskoy sovetskoy shkoly [Essays on the history of the Kazakh Soviet school]. Alma-Ata: Kazahskoe gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo [in Russian].

[5] Orazymbetov, S. (1995). Irgiz. [The Irgiz]. Almaty: Olke [in Kazakh].

[6] Tazhybaev, M.K. (1999). Aktobe oblysinin tarikhy (1864-1991) [The history of the Aktobe region (1864-1991)]. Aktobe: «Poligrafiya» [in Kazakh].

[7] Moshenskiy, V. (1914). Istoricheskiy material goroda Aktyubinska. Narodnoe obrazovanie [Historical material of the city of Aktobe. Public education]. Aktjubinskiy gorodskoy vestnik – Aktobe city bulletin, 17, 6-8 [in Russian].

[8] Moshenskiy, V. (1914). Istoricheskiy material goroda Aktyubinska. Narodnoe obrazovanie [Historical material of the city of Aktobe. Public education]. Aktjubinskiy gorodskoy vestnik – Aktobe city bulletin, 15, 9 [in Russian].

[9] Moshenskiy, V. (1914). Istoricheskiy material goroda Aktyubinska. Narodnoe obrazovanie [Historical material of the city of Aktobe. Public education]. Aktjubinskiy gorodskoy vestnik – Aktobe city bulletin, 18, 11-16 [in Russian].

[10] Aktobe Central State Archive (ACSA), F. 155. Op.1 D.15. L. 10.

[11] ACSA, F. 59. Op.1 D.18. L. 5.

[12] Moshenskiy, V. (1914). Istoricheskiy material goroda Aktyubinska. Narodnoe obrazovanie [Historical material of the city of Aktobe. Public education]. Aktyubinskiy gorodskoy vestnik – Aktobe city bulletin, 19, 5-6 [in Russian].

[13] Carolyn, K. (2005). Comparative Education. History Education in Transit: Where to for Kazakhstan?, 1, 45-69 [in English].

[14] ACSA, F. 109 Op.1. D.7. L. 19.

[15] ACSA, F. 3. Op.1. D.110.L. 37.

[16] ACSA, F. 4. Op.1. D.16. L. 11.

[17] ACSA, F. 4. Op.1. D.39. L. 8.

[18] Sultangalyeva, G.S. (2005). Istoriya Aktyubinskogo uezda (1869-1917) [The history of Aktobe county (1869-1917)]. Aktobe: Aktobe State Pedagogical University [in Russian].

[19] Suleimenova, E.D. (2018). School Textbooks with Updated Content in Kazakhstan in the Aspect of Education Reform. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, 6, 987-997 [in English].

[20] ACSA, F. 59. Op.1. D.105. L. 28-30.

[21] ACSA, F. 1. Op.1. D.11. L. 9.

[22] ACSA, F. 152. Op.1. D.50. L. 15.

- [23] ACSA, F. 59. Op.1. D.106. L. 21.
[24] ACSA, F. 151. Op.1. D.2. L. 11-13.
[25] ACSA, F. 59. Op.1. D.115. L. 2.
[26] ACSA, F. 151. Op.1. D.18.L. 10.

Абенова Б.С, Абенов Д.Қ, Сағитжан М.Қ.
XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ
ДАМУ ТАРИХЫ

Андатпа. Мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Ақтөбе өңіріндегі ашылған білім ошақтарының тарихы сипатталады. Халықты сауаттандыру мен мамандар даярлау мақсатында ашылған Ақтөбе уезіндегі тұңғыш қыздар мектебі мен гимназиясы, ерлер семинариясы, мұғалімдерге арналған училищелер, педагогикалық курстар, техникумдар, медреселер мен діни мектептер, сондай-ақ мектеп жанынан ашылған интернаттар туралы қарастырылады. Қазақтардан бөлек өзге ұлт өкілдерінің (орыс, украин, неміс және татар) жеке мектептерінің сандық көрсеткіші берілді. Өңірімізде мектептердің ашылуына бастама жасаған Ыбырай Алтынсарин мен Шахмұрат Құлыбековтардың сіңірген еңбектері туралы да баяндалады. Сонымен қатар В.Мощенскийдің редакторлығымен 1913 жылдан бастап шыққан «Актюбинский городской вестник» журналынан Ақтөбе губерниясындағы халықтың сауаттылық деңгейі мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы, сол кезеңде ашылған және жұмыс жасап жатқан оқу орындар жайында мағлұматтар алынды. Авторлар архив құжаттары мен зерттеуші-ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, өлкедегі мектептер туралы нақты мәлімет ұсынады.

Кілт сөздер: мектеп; училище; губерния; семинария; гимназия; интернат; педагогикалық курс; зайырлы; журнал; класс; мешіт; медресе.

Абенова Б.С., Абенов Д.Қ., Сағитжан М.Қ.
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В АКТЮБИНСКОМ РЕГИОНЕ В
НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются история образовательных учреждений, открытых в конце XIX – начале XX веков в Актюбинской области. Описываются первые женские школы и гимназии, мужская семинария, училище для учителей, педагогические курсы, техникумы, медресе и религиозные школы, школы-интернаты, которые были организованы в целях повышения грамотности населения и подготовки специалистов. Наряду с казахами, были даны количественные показатели отдельных школ представителей других национальностей (русской, украинской, немецкой и татарской). Рассказывается и о заслугах Ибрая Алтынсарина и Шахмурата Кулыбекова, инициировавших открытие школ в нашем регионе. Также с журнала «Актюбинского городского вестника», изданном под редакцией В. Мощенского с 1913 года, были собраны сведения об уровне грамотности и социально-экономическом положении населения Актюбинской губернии, об учебных заведениях, открытых и действующих в то время. Авторы, опираясь на архивные документы и труды ученых-исследователей, представляют точную информацию о школах региона. Авторы, опираясь на архивные документы и труды ученых-исследователей, представляют точную информацию о школах региона.

Ключевые слова: школа; училища; губерния; семинария; гимназия; интернат; педагогический курс; светские школы; журнал; класс; мечеть; медресе.

ӘОЖ 338. 12(574)

ҒТАХР 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).8

Рысбеков Т.З., Матыбаева Б.С.**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал, Қазақстан****E-mail:** tuyakbai.rysbekov@mail.ru, bayan_matybaeva@mail.ru**XIX ҒАСЫРДАҒЫ КАПИТАЛИСТІК ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЕНУІ ЖӘНЕ
ОНЫҢ ҚАЗАҚ АУЫЛЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНА ӘСЕРІ**

Аңдатпа. XIX ғасырда Қазақ жері Ресей өнеркәсібінің негізгі шикізат көзі болып келді. Осы жағдайға байланысты, Қазақ жерінде кен өндіру өнеркәсібі қарыштап дамыды. Оған қоса, игерілген кенді Ресейге тасымалдау үшін қарқынды түрде теміржолдар салына бастады. Қазақ жерінде жәрмеңкелер ұйымдастырылып, сауда дами бастады. Мақалада XIX ғасырдағы капиталистік қатынастардың енуі мен оның қазақ ауылының өміріне, әлеуметтік құрылымына тигізген әсері қарастырылған. Товар-ақша қатнастарының дамуы, шиеленіскен жер мәселесі, әлеуметтік жіктелу, ұлғайған мүлік теңсіздігі айтылған. Осы аталған капиталистік қатынастардың барлық себеп, салдарлары тарихи тұрғыда зерттеген тарихшы ғалымдардың мәліметтерін негізге ала отырып түсіндіріледі. Сонымен қатар, Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуына ықпал еткен тұлғалар жөнінде де мәлімет келтірілген. Қазақ жерінде сауданың дамуы мен жәрмеңкелердің ұйымдастырылуы туралы құнды ақпараттар беріледі.

Кілт сөздер: товар-ақша қатнасы; мүлік теңсіздігі; базар, сауда; жәрмеңке; аренда, капитализм; теміржол; сауда буржуазиясы.

Кіріспе

Қазақ қоғамы XIX ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік және экономикалық тұрғыда тез өзгерді, бұл тұрғыда ғылыми әдебиеттерде көрсетілген. Ол өзгерістер: товар - ақша қатынасының дамуы, жер мәселесінің шиеленісуі, әлеуметтік жіктелу және мүлік теңсіздігінің ұлғайуы.

Орал облысының қазақ ауылдарында бұрынғы көшпелі мал шаруашылығына тән емес жаңа рынок жағдайына бейімделген әлеуметтік түр пайда болды. XIX ғасырдың соңында қазақ байлары жер шаруашылығымен айналыса бастады. Қазақ даласының бүкілресейлік капиталистік рынокқа тартылуына байланысты алым-салыққа, астық шаруашылығы мен мал саудалау ісі басталды. Саудагерлерді қазақ арасында бай- саудагерлер, бай-көпестер деп атай бастады. Капиталистік өндірістік қатынаспен байланысқа түскен қазақ ауылының «жаңа қалыптасқан байлары» негізінен екі әлеуметтік ортадан шықты. Біріншісі, ауылдағы рулық аристократиялық топтар (сұлтандар, билер) жаңа экономикалық талаптарға сай өз шаруашылықтарын өзгертуге тырысты. Екіншісі, кеше мың-мыңдап жылқы айдаған қазақтың ірі байлары сауданың дамуы мен товар-ақша қатынасының өрістеуіне байланысты мал сататын байларға (скотопромышленника) айналды. Мысалы, «Шангерей Букеев, потомок первого хана Букеевской орды, владея большими имением и большим фруктовым садом, заседал около 600 дес. земли, пользовался сельскохозяйственными машинами, держал 20-25 постоянных работников в сезон занимал до 300–400 человек» - деп жазылған [1, б. 89].

Қазақтың мал сатумен кәсіптенген байлары өз малдарын жергілікті жердің базарларына қарағанда, Ресейдің тіпті шетел базарларының саудасына шығарып отырса керек. Сөйтіп, қазақтың мал шаруашылығы ресейлік өнеркәсіптердің мал және мал өнімдерін тұрақты түрде қамтамасыз етіп тұратын жабдықтаушы қызметін атқарды десек те болады. Ресей темір жолдары арқылы қазақ даласынан мал өнімі көптеп әкетілді. Мал шаруашылығының өніміне деген сұраныс товарлылықтың артуы сауданың дамуынан болған сұраныс еді. Бұл кезде сауда тікелей ақшалай сипат алды. Шаруашылықта товар-ақша қатынасының дамуы тұйық сауданың сипатын жойды. Ақшамен сауда жасап, мал сатумен кәсіптенген қазақ байларының товар айналымдары күн санап өсе түсті. Бұл қазақ даласындағы товар-ақша қатынасының дамуын, ұлттық капиталдың қорлануын арттыра түскенді. Дей тұрғанмен, әлі де орын алған рулық қатынастар үстемдігі, патша үкіметі тарапынан болған отаршылдық саясат, натуралды шаруашылық жағдайында қорлануға толық мүмкіндік бермей қойды. Сондықтан капиталистік жолға түсе бастаған қазақ байларының шаруашылығында шаруашылықтың ескі және жаңа формалары қатар өрбіді. Байлар өз табыстарын көбейту үшін ауыл шаруашылық машиналарын пайдаланды. Қаржысының біраз бөлігіне егістік жерлерді алып, арендаға беруге көшті. Мысалы, 1831 жылы Ордадағы саяси элиталардың бесеуі көлемді жайылыстарға ие болған сұлтандар: Жанбөбек Бегалиев, Дәуіт Қарымсақов, Қарауылқожа Бабажанов, старшын Қойбас Бекбаев және Жәңгір хан.

Қазақ байлары орыс өнеркәсібін шикізатпен ғана қамтамасыз етуші рөлде болды. Олар орыс капиталистерімен бәсекелесе алмауының себебі: Біріншіден, орыс капиталистерінің қолында ауылшаруашылық шикізатын өндіретін өндірісті біріктірген отаршылдық әкімшілік билік қолдаған еді. Екіншіден, қазақ байлары капиталдарын өнеркәсіп өндірісіне емес, сауда саласына ғана жұмсады. Үшіншіден, жаңа бейнедегі қазақ байларының өзіндік белгілері: үлкен жерге ие болу, ол жерді мал жайылымы үшін пайдалану, жер шаруашылығының товарлылығы жағдайында көп малдың қожасы болу, оны капиталдың қорлануы үшін базарларда саудалау, шаруашылықта жалдамалы еңбекті пайдалану, сөйтіп рынокпен тығыз байланыста болған әлеуметтік бейнені немесе әлеуметтік категорияны құрады деуге болады.

Қазақ даласында капиталистік қатынастың енуімен бірге мал өнімдері және жер де товарға айнала бастады. Егер XIX ғасырдың бірінші жартысында мал өнімдері көбінесе қазақтардың жеке отбасылық қажеттілігін өтеуге ғана пайдаланылса, XIX – ғасырдың екінші жартысынан бастап капиталистік қатынастардың, товарлы - ақша қатынастарының дамуына орай қазақтардың арасында мал өндірісімен және мал сатумен айналысып, өз шаруашылығын капитал жинақтау үшін жүргізілетін белгілі бір топ пайда болып қалыптасты. Товар өндірісінің дамуы, сауданың кең өріс алуы, жергілікті рыноктың Ресейлік рынок жүйесіне қосылуы, өндірістік мекемелердің өсуі қазақ жерінде сауда буржуазиясының қалыптасуына өз әсерін тигізді. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейдің капиталистік өнеркәсібі мен Қазақстанның ауылшаруашылық өндірісінің арасында қатынас артты. Сауда, өсімқорлық капиталы Ресейдің орталық губерниялары мен Қазақстан арасында, және өлкенің өз ішінде өсуін тездетті. Қазақ шаруашылығының рынокпен байланысының ұлғайтқан патша өкіметінің салық саясаты. Қазақтарға ақшалай көптеген салықтар салынды, олардың өнімдерінің бір бөлігін рыноктар арқылы саудаға салуға итермеледі. Мал мен астық біртіндеп тауарға айналды.

XIX ғасырдың 70-80 ші жылдарында Ресейде фабрикалық тоқыма өндірісі шапшаң өсіп, Қазақстан базарларына Ресейден мата келе бастады. Сонымен бірге, күнделікті тұрмыста қолданылатын бұйымдар: самаурын, қазан, орақ пен шалғы, кетпен мен күрек, ошақ, балта, пышақ қазақ даласында жоғары бағамен сатылды. Ал, Қазақстан бұл тауарларды мал мен мал шаруашылығында өндірілетін шикізатқа айырбастады. Бірақ, қазақ

халқы айырбас шартының қайсы түріне де келісуге мәжбүр еді. Себебі, өзіне қажетті тауарларды еш жерден сатып ала алмайтын еді, әрі артық өнімдерін де тиімді өткізе алмады. Дәл осы тұста, Қазақстанда Ресей сауданың жаңа түрін, яғни жәрмеңкелік сауданы енгізді. Қазақстандағы тұңғыш жәрмеңке 1832 жылы Бөкей ордасында Хан ордасы жанынан ашылды. Ойыл, Темір (Орал облысы) жәрмеңкелері жұмыс істеді. Оған қоса дүкендер, көтерме сауда қоймалары да жұмыс жасай бастады. XIX ғасырдың 80–90 жылдарында Қазақстанда өсімқорлық сауда жаппай тарады. Өлкеде тауар айналымы өскен сайын өсімқорлықпен қатар, банктер мен басқа да кредит мекемелері беретін қарыздардың капиталистік формалары орын ала бастады. Оған дәлел мемлекеттік және ірі коммерциялық банк бөлімшелері XIX ғасырдың 70-80 жж. Оралда да банктер ашылды.

Қазіргі Орал қаласында Батыс Қазақстан облысының әкімдігінің үйінде бір кездері 1904 жылы орыс сауда-өнеркәсіптік банкі орналасқан. Бұл ғимарат әлі күнге дейін бар. Оның бірінші қабатында жертөле, екінші қабатында дүкендер, үшінші қабатында банк және биржа болған.

Капиталистік сауда-саттықтың күшеюі жергілікті сауда буржуазиясын қалыптастырып, қалалар мен казак-орыс поселкалары пайда болды. Қалаларда әскери адамдар, құрметті азаматтар мен саудагерлер, қазақ ұлықтары тұрды. Қала халқының көпшілігі кедейленген шаруалар мен майда кәсіпорындарының жұмысшылары болатын. Ресей капиталистері Қазақстанда өнеркәсіп өндірісін ұйымдастырып, қаржыларын әкеле бастады. Өйткені, Қазақстанда жер мен шикізат арзан, жұмысшылардың жалақысы төмен, арзан жұмысшы көзі бар еді.

Табиғи қазба байлықтарға өте бай Қазақстанда кен өндіру өнеркәсібі қарыштады. Жайық өзені мен Каспий теңізі жағалауында балық аулау кәсіпшіліктері капиталистік кәсіпорындарға айналды. Орал облысы Басқұншақ кәсіпшілігінде тұз кен орындары ашылды.

XIX ғасырдың 70-ші жылдары ішкі Ресейден Қазақстанға темір жол тартыла бастады. 1874–1876 жылдары Орынбор темір жолы салынып, ол Торғай облысы мен Орынборды Орталық Ресеймен жалғастырды. Батыс Қазақстанның темір жолы бұл Қазақстан жеріндегі алғашқы темір жол тармағы болып саналады. Аталған жолдың түп тамырын зерделесек – 1892 жылы 11 қаңтарда Ресей патшасының шешімімен Покровскдан Еділ өзенінің сол жақ жағалауымен тар табанды теміржол салуға рұқсат берілген. Ол жолдар 1913 ж дейін қызмет көрсеткен. Кейін кең табанды теміржолдар құрылысы жалғасын тапқан.

Орал облысы шеңберінде Орал қаласынан 38 шақырымда – Переметный стансасы 51 шақырымда – Зеленый разъезі, 78 шақырымда – Шипов стансасы, 100 шақырымда – Семиглавый Мар стансалары орналасқан. Барлығы 396 шақырымға созылған Покров-Орал желісі бойында 18 станса мен 3 резъезд болды. Тартабанды жолдың соңғы рельсі Шаған өзенінен үш шақырым жерде (Белая Казарма) төселді. Пойыздардың ресми түрдегі жүрісі 1894 жылдың 1 қазанынан басталды. Сондай-ақ, теміржолшы жұмысшыларға арналған алғашқы барақ үйлер бой көтерді. Сол кездердегі жүк тасымалында негізгі тауар түрі болған балық өнімдерін тасымалдау ісі елеулі өсті. Мысалы қызыл және ақ балықтар 1895 жылы 125651 пұт көлемінде шетке шығарса, 1896 жылы қара балықты 1659654 пұт, қызыл және қара уылдырықты 5276 пұт шамасында тасымалданды. Бұған қоса, мал азығы, мүйізді ірі қара, мұзға қатырылған шикі ет, ерітілген қой майы, тері-жүн сияқты таурлар тасымалданды [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері

XIX ғасырдың 20 шы жылдарында орын алған әкімшілік-аумақтық реформалар Ресей бодандығының ықпалын арттырып, қазақ қоғамының дәстүрлі саяси институттарын жойып, көшпелі халыққа салық салып, отарлау жүйесін тереңдетудің өзі құқықтық және мүлктік жағдайға зор әсерін тигізді. XIX ғасырдағы реформалар қазақ халқының саяси мәртебесін өзгертіп қана қоймай, қоғамның көшпелі тұрмыс салтын, ерекшеліктерін, отырықшылық элементтерін өзгертіп, егіншілік кәсіптің енуін, шөп шабу дағдыларын, жәрмеңке түрін,

сауда орталықтарын қалыптастырып шаруашылық келбетіне біраз өзгеріс алып келді. Округтер ұйымдастырылған кезде қазақтардың қысқы қоныстары айқындалып, әрбір округтың өз шекарасы белгіленді [3, б. 92].

1867-1868 жж. «Уақытша Ереженің» 210-тармағына сәйкес Қазақ жері Ресей империясының меншігі болып жариялануы, сұлтандардың барлық әлеуметтік-саяси және мұрагерлік құқықтарын жойды, ел билігі орыс шенеуніктерінің қолына шоғырланды. Бұл шаруашылық жағынан алып қарағанда жаңа еніп жатырған экономикалық қатынастарда көшпелі «еркіндікті» біртіндеп жоя бастады. Үйір-үйір жылқы ұстаған қазақы шаруашылыққа біріншіден салықтар, екіншіден сұлтандар мен басқарушылардың орыс шенеуніктеріне жағыну үшін жергілікті халықтан асығыс түрде алған пайыздық міндеткерліктер, жазалаушы әскер мен көтерілісшілер арасындағы қақтығыстар көшпелі шаруашылықтың дәстүрлі экономикасына өзгеріс әкелді [4].

Бұл тұрғыда, Е. Бекмаханов өз зерттеулерінде қазақ қоғамындағы рулық қатынастың рәсімдері қонақасын беру, соғым беру, сүйінші беру, сыбаға беру сияқты міндеткерліктерді XIX ғасырда билеушілер тобы өз мүдделеріне тиімді пайдаланды деп көрсетеді.

XIX ғасырдағы қабылдаған реформалар барысында жазғы және қысқы жайылымдар, көші-қон жолдарды бөлу аяқталып, қазақтардың жерлері приказ, почта, бекет, бекініс, шептерге алынудың өзі де қазақ шаруашылығына елеулі өзгеріс әкелгендігін тағы да дәлелдей түседі [5, б. 274].

Қазақтардың бір бөлігін отырықшылыққа көшіру туралы орыс үкіметінің әрекетінде саяси мақсаттар жатқанды. Яғни, орасан зор қазақтың кең даласында көшіп-қонып жүрген халықты әскери шептер мен округтік әкімшілік бақылап отыруы қиындау болғандықтан отырықшылық деген салтты енгізуінің саяси астары осы болса керек. Ал отырықшылықтың өзі көшпелі шаруашылыққа өзіндік өзгеріс әкелді.

Қазақ шаруаларының қатарында жаңа бір ұғым «жатақтар» деген де пайа болды. Жатақтар тек егіншілікпен ғана емес, біртіндеп Орынбор магистралы құрылысына, маусымдық жұмыстарға тартыла бастады. Кейбір табиғат апаттарынан шаруашылығы күйзеліске ұшыраған қазақ шаруалары орыс селоларына, станцияларға барып, жалднып табыс табуға көшті. Олар жұмыстың ең ауыр, әртүрлі тасымал жұмыстарын атқара бастады. Жер қазу, алғашқы темір жол салу секілді жұмыстарға тартылып, бұрынғы қазақы натуралды шаруашылықты тағы да өзгертті.

Қазақ халқының шаруашылығының өзгеріске ұшырауына әсер еткен факторлардың қатарында орыс патша үкіметінің қоныс аудару саясаты жатыр. 1870-1880 жылдары Ережеде қоныстанушылардың аудандары нақты Томск және Тобыл губерниялары, Жетісу, Ақмола және Семей облыстары деп көрсетілсе де 1891–1892 жылдары заң Торғай және Орал облыстарына да тарады. Шаруалардың қоныс аударуы қазақ көшпелілерінің жерлерін тартып алу есебінен жүрді. Қазақ жерін Ресейдің ішкі аудандарымен темір жол арқылы жалғастырылуы, Қазақстанға орыс қоныс аударушыларына қолайлы жол ашып берді. Соның салдарынан орыс шаруалары құнарлы жерлерге қоныстанып, қазақтар сусыз, нашар жерлерге көшірілді. Яғни, қоныс аударушылар стратегиялық маңызды деген аудандарға көшірілді, ол бір. Екіншіден, қоныстанушыларға белгілі –бір мөлшерлермен десятиналап жер беру, қожалықтар құру, құнарсыз жерге көшкен қазақ шаруаларының бұл жағдайда тұрмысының ауырлауы, кәсібінің тұралап қалуы ықтимал жағдай еді. Бұл қазақ өлкесінің демографиялық жағдайына өзгеріс әкелді. 1897 жылғы жалпы санақ бойынша өз жерінде қазақтардың жалпы мөлшері 87,1%-ға кеміді. 1897 жыл [6]. Үшіншіден, қоныстанушылардың келуіне орай егіншіліктің де артуы байқалды.

Зерттеу нәтижелері

Әлеуметтік жіктелудің белгісі: Қазақ хандарының сұлтандар қатарына жататын балалары, туыстары князьдермен теңестірілді. Оған дәлел Бөкей Ордасының соңғы ханы, Әбілхайыр ханның шөбересі, Нұралы ханның немересі, Бөкей ханның ұлы Генерал-майор Жәңгірхан 1815 жылы әкесі мұрагерлік салтқа сәйкес хандық тақты Жәңгірге берген. Алайда, Жәңгір 1823 жылдан бастап билік хан тағының заңды мұрагеріне айналды.

Қазақ даласында патша әкімшілігінің орнығуы мен жаңа өкілдер - старшындар мен байлардың күшеюі барысында біртіндеп сұлтандар, билер отаршыл үкіметке қажетсіз болып қалды. Тек қана патшаға адал қызмет еткен Бөкей, Уали және Айшуақ ұрпақтары салықтан босатылды, дворяндық атақтарын сақтап қалды, сұлтан өкілдерінің қалғаны құқығы жағынан «ауыл кәсіпкерлерін» - шаруаларға теңестірілді. Қоғамдабұрынғыдай шыққан тегіне қарап емес, байлығына қарай жіктеліс басталды. Ол аса бай болса, соғұрлымқызметіжоғарлай түсті. Бұл тұрғыда П.П. Румянцев: «Эксплуатация не привилегия султанов, а влиятельных и богатых казахов, в этой конкуренции решающим было богатство, и влияние и победа не всегда принадлежит потомкам султанов» - деп жазған еді [4].

XIX ғасырдың соңына қарай капиталистік қатынастардың енуіне орай көптеген қазақтың ірі байлары тек малға және жайылымдық жерлерге ие болып қана қоймай, сонымен қатар, егістік жерлерді де өз қолдарына алған. Сөйтіп, қазақ ауылдарындағы әлеуметтік жіктелудің болуы тек малмен емес, егістік жерлердің көлемімен де сипатталды. Мал шаруашылығы ірі байлардың басты кәсібі, шаруашылықтың басым түрі болса да, жер шаруашылығы бай адамдардың шаруашылық істерінде көрнекті орын алды.

Қазақ байларының әлеуметтік жағдайының өзгеріске ұшырауы Қазақстан мен Россияның сауда қатынасының күшеюінен болса керек. Олар өзіндік және делдалдық саудамен айналысып, Ресейге Орта Азияның товарын апарды. Орта Азия базарларына тасып сауда жасады. Сөйтіп жүріп сатудың қазақы тәжірбесін жинақтады. Бұл процесс Қазақстан Ресейдің құрамына түгелдей қосылған кезде күшейе түсті. Ол кезде қазақ даласындағы Орта Азиялық көпестердің ролі төмендеді, ал, орыс көпестері шешуші рольді атқарды. Қазақ даласында малды және мал өнімдерін шикізат саудасына салу арта түсті. Мысалы, I - дүниежүзілік соғысқа дейін сауда орындарына жыл сайын 300 мың бас ірі қара мен 2 млн аса қой әкелініп саудаға түсіп отырған [7, б. 60].

Революцияға дейінгі қазақ ауылының тарихын зерттеуші П.П. Румянцевтің айтуынша қазақ байларының байлығы малының санымен есептелсе керек. Кейбір байлардың үйір-үйір жылқыларының саны тіпті мыңдап саналған. П.П. Румянцев: «Мал сату, бай шаруашылықтарына ондаған мың сом қаржы әкеліп, табысының негізгі көзін құрады. Мұндай табыс қайтадан айналымға түскен кезде ол жүздеген сомдарға жетті»-деп жазды [4]. 1891 жылдың 25 наурызындағы Далалық облыстарды басқару туралы ережеге сай өңдеуші өнеркәсіптің ұлғаюы, кен өндіретін өнеркәсіптің дамуы, темір жолдардың салынуы, урбанизацияның өрістеуі, жұмысшы табының қалыптасуы – бәрі-бәрі әлеуметтік-экономикалық факторлардың тұтастай жүйесінің өзгеруіне әкеп соқты.

Ресейдің бірінші жалпы санағы бойынша 1897 жылы Орал облысында ресми түрде тіркелген 304 көпес болыпты. Батыс Қазақстан жәрмеңкелеріне архив деректеріне қарағанда шамамен 400-ден астам қазақ саудагерлері қатысқан. Солардың ішінде И. Досов, М. Баймағамбетов, Әлімжанов, Жандәулетов т.б. 48-ге жуық атақты байлар Орынбор губерниясында жұмыс істеген жәрмеңкелерге тұрақты қатысқан. Батыс Қазақстан қазақтары арасынан шыққан саудагерлер Орынбор, Ақтөбе, Орал, Ырғыз т.б. қалалардағы көпестердің қазақ ауылдарындағы ақша-товар айырбас жөніндегі сенімді өкілдері болыпты. Батыс Қазақстанда жаңадан қалыптасқан сауда буржуазиясының қатарында ірі және ұсақ саудагерлер, айырбас сауда өкілдері басым болса керек. Ірі мал иелері-байлардың арасынан

өмір ағымына байланысты мал шаруашылығын саудамен ұштастырып капитал жинастырған қазақ ұлттық буржуазиясының баяу болса да қалыптаса бастағаны тарихи шындық [8, б. 274]. Сауданың тұрақты және маусымдық түрлерінің кең дамуы бұқараны нарықтық қатынастар талабына бейімделуге әбден икемдеді. XIX ғасырдың соңында Бөкей Ордасында 4 жәрмеңке болса, XX ғасыр басында жәрмеңке мен сауда нүктелерінің саны арта түскен [9, б. 53].

Қорытынды

Біріншіден, капиталистік товар – ақша қатынастарының енуі, жерлерімізді тартып алушылық, өзге де жағдайлар шаруашылығымызды дағдарысқа ұрындырып, көшпелі қазақ халқының тұрмыс деңгейін құлдыратып жіберді. Яғни, отаршылдық саясаттың экстенсивті мал шаруашылығына араласуы, қазақтың әлеуметтік дамуына әсер ете отырып, әлеуметтік өміріне ірі өзгерістер әкеліп, экстенсивті мал шаруашылығын дағдарысқа ұшыратты. XIX ғасырда басталған Ресеймен сауда-экономикалық қатынастарының үдеуі қазақ халқының шаруашылық өміріне, шаруашылық дәстүрлі құрылымы мен құндылығына кері әсерін тигізді. Екіншіден, Ешқандай толастамаған жер үшін тартыстардың басталуы. Каспий теңізі жағалауындағы жерлерді тегін иеленген помещиктердің балық кәсіпшілігі өнімінің төмендеуіне байланысты, ол жерлерді өзгелерге жалға көптеп беруі орын алды. Хандыққа тиесілі жерлерді иеленген помещиктер арендатор болып, қосымша табыс көзіне айналдырып, қазақтың мал шаруашылығына зор нұқсан келтірді. Үшіншіден, Орал казак-орыстарының келіп орнығуы жер үшін тартысты ушықтырды. Орал казактары қосымша табыс табуға құлшына ұмтылды. Жердің казактардың мал шаруашылығы үшін қажет екендігін көріп, әрі ол жердің қазына меншігіне жататындығын пайдаланып, ол жерді казактардан жырымдап алып қалуға, жалға беріп, қосымша табыс көзіне айналдыруға тырысты. Бұл хандық казактарының шаруашылығына үлкен кері әсерін тигізді [10, б. 17]. Төртіншіден, капиталистік қатынастардың қазақ жеріне енуі өлкемізде мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі және жартылай көшпелі патриархалдық-феодалдық қатынастарды ыдыратып жіберді. Өнеркәсіптің жаңа салалары қалыптасып, қоғамдық еңбек бөлінісі мен жұмысшы табы пайда болды, темір жолдар, банктер, рыноктар, жәрмеңкелер пайда болып, казактардың мүлктік жікке бөлінуіне әкелді. Бесіншіден, Қазақстан отарлық шет аймаққа айналды, қалыптасып келе жатқан рыноктық кәсіпкерлік заң арқылы қамтамасыз етіле бастады. Алтыншы, сауда капиталының пәрменді түрде енуі өлкемізде сауданың тұрақты формалары: көтерме сауда, дүкен, өсімқорлықтың артуына әкелді [10, б. 179].

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тогжанов Г. Казахский колониальный аул: монография. / Г. Тогжанов. – М.: Издатель, 1934. – 227 с.
- [2] The international history of rural development since 1950. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ruraldevelopment.user.jacobs-university.de/kazakhstan>
- [3] Бекмаханов Е.Б. К вопросу о социальном строе казахов второй половине XIX в. / Е.Б. Бекмаханов // Вестник АН Каз ССР. – 1960. – № 3. – С. 15-22.
- [4] Румянцов П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем: монография. [Электронный ресурс] / П.П. Румянцов. – СПб: б.и., 1910. - 66 с. Режим доступа: <http://www.foto.kg/books/285-rumyancev-pp-kirgizskiy-narod-v-proshlom-i-nastoyaschem.html>
- [5] Құрманбеков Б.Ж. Батыс Қазақстанда сауданың дамуы: монография. / Б.Ж. Құрманбеков. – Ақтөбе: Принт, 2008. – 196 с.
- [6] Ахметұлы Б. 1897-2018. Қазақ халқының саны қалай өзгерді? [Электронный ресурс] / Б. Ахметұлы // informburo.kz сайты. – Режим доступа: <https://informburo.kz/kaz/1897-2018-aza-halyny-sany-alay-zgerd-.html>
- [7] Рысбеков Т.З. Бөкейорда тарихы: монография. / Т.З. Рысбеков. – Орал: Дастан, 2001. – 196 б.
- [8] Сундетов С.А. О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана: монография. / С.А. Сундетов. – Алма-Ата: Жалын, 1970. – 243 с.

- [9] Нарын құмы – тарихтың шежіресі: Таңдамалы шығармалар: 5 томдық. Т.2 / Т.3. Рысбеков. – Орал: Полиграфсервис, 2017. – 360 б.
- [10] Әминов Т.М. Қазақстан тарихы: оқу құралы. / Т.М. Аминов. – Алматы: Атамұра, 2016. – 278 б.

REFERENCES

- [1] Togzhanov, G. (1934). Kazakhskii kolonialnyi aul [Kazakh colonial village]. M: Izdatel [in Russian].
- [2] The international history of rural development since (1950). [Site of journal «Marketing and Management»]. jacobs-university.de/kazakhstan Retrieved from <http://ruraldevelopment.user.jacobs-university.de/kazakhstan> [in English].
- [3] Bekmahanov, E.B. (1960). K voprosu o socialnom stroe kazakhov vtoroi polovine XIX v. [To the question of the social structure of the Kazakhs in the second half of the XIX century]. Vestnic AN Kaz SSR - Bulletin of the AN Kazakh SSR, 3, 15-22 [in Russian].
- [4] Rumiancev, P.P. (1910). Kirgizskii narod v proshlom I nostoiashem [Kirgiz people in the past and your real best]. SP: bi. www.foto.kg/books Retrieved from: <http://www.foto.kg/books/285-rumyancevpp-kirgizskiy-narod-v-proshlom-i-nastoyaschem.html>
- [5] Kurmanbekov, B.Zh. (2008). Batys Kazakhstanda saudanyn damuy [The development of trade in Western Kazakhstan]. Aktobe: Print [in Kazakh].
- [6] Akhmetuly, B. 1897-2018. Kazakh khalkynyn sany kalai ozgerdi? [1897-2018. how has the number of Kazakh people changed?] – informburo.kz Retrieved from <https://informburo.kz/kaz/1897-2018-aza-halyny-sany-alay-zgerd-.html> [in Russia].
- [7] Rysbekov, T.Z. (2001). Bokeiorda tarikhly [The History Of Bokeyorda]. Oral: Dastan [in Kazakh].
- [8] Sundedov, S.A. O genezise kapitalizma v selskom khoziaistve Kazakhstana [On the Genesis of capitalism in agriculture in Kazakhstan]. Alma-Ata: Zhalyn [in Russian].
- [9] Rysbekov, T.Z. (2017). Naryn kumy – tarikhtyn shezhiresi [Naryn Sands-chronicle of history]. T.Z. Rysbekov (Vols. 2). Uralsk: Poligrafserve [in Kazakh].
- [10] Aminov, T.M. (2016). Kazakhstan tarikhly [History of Kazakhstan]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

Рысбеков Т.З., Матыбаева Б.С.

ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНУЮ СТРУКТУРУ КАЗАХСКОГО АУЛА КАПИТАЛИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИИ В XIX ВЕКЕ

Аннотация. В XIX веке казахская земля стала основным сырьевым источником российской промышленности. В связи с этим, на казахской земле стремительно развивалась горнодобывающая промышленность. Кроме того, началось строительство железных дорог для транспортировки освоенной руды в Россию. На казахской земле были организованы ярмарки и развиваются торговля. В статье рассматривается внедрение капиталистических отношений в XIX веке, его влияние на жизнь и социальную структуру казахских аулов. Здесь описываются развитие товарно-денежных отношений, напряженная земельная проблема, социальное спржение, возрастающее имущественное неравенство. Все причины и последствия этих капиталистических отношений поясняются на основании материалов, исследованных с исторической точкой зрения учеными-историками. Также, представлены сведения о лицах, способствовавших развитию капиталистических отношений в Казахстане. Представлена ценная информация о развитии торговли и организации ярмарок на казахской земле.

Ключевые слова: Товарно-денежное отношение; имущественное неравенство; рынок; торговля; ярмарка аренда; капитализм; железная дорога; торговая буржуазия.

Rysbekov Tuyakbai, Matybayeva Bayan

THE INTRODUCTION OF CAPITALIST RELATIONS IN THE 19th CENTURY AND ITS IMPACT ON THE SOCIAL STRUCTURE OF KAZAKH VILLAGES

Annotation. In the XIX century, the Kazakh land became the main source of raw materials for Russian industry. In this regard, the mining industry developed rapidly in the Kazakh land. In

addition, the construction of Railways to transport the developed ore to Russia has begun. Fairs were organized on the Kazakh land and trade is developing. The article considers the introduction of capitalist relations in the XIXs century and its impact on the economic and social structure of Kazakh villages. It describes the development of commodity-money relations, the tense land problem, social separation, and growing property inequality. All the causes and consequences of these capitalist relations are explained on the basis of materials investigated by historians from a historical point of view. It also provides information about individuals who contributed to the development of capitalist relations in Kazakhstan. Valuable information about the development of trade and organization of fairs in the Kazakh land is presented.

Keywords: Commodity-money relations; property inequality; market, trade; gain; rent, capitalism; rail road; trade bourgeoisie.

УДК 339.929:061.1ЕС(470)(574)

МРНТИ 44.01.17

DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).9

Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т., Тогузбаева А.К., Юрлова Д.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: gmovkebaewa@mail.ru, bimzhibek@gmail.com, alia_8783@mail.ru,
yurlova-diana@mail.ru

РАЗВИТИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО ВЕКТОРА СОТРУДНИЧЕСТВА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Аннотация. В настоящей статье рассматривается развитие отношений между двумя региональными группами – Европейским союзом (ЕС) и Евразийским экономическим союзом (ЕАЭС) в энергетической сфере. Охват сложных вопросов и потенциалов энергетического сотрудничества между ЕС и Евразийским ЕАЭС обусловлен асимметрией распределения энергетических ресурсов: изначально обладающий незначительными запасами газа и нефти ЕС выступает в качестве нетто-импортера энергоресурсов, в то время как энергетически независимый ЕАЭС располагает широкими возможностями играть роль нетто-экспортера в торговых энергетических отношениях.

На сегодняшний день вопросы энергетики относятся к числу важнейших направлений экономического сотрудничества. Несмотря на усилия по повышению значимости и увеличению количества возобновляемых источников энергии, в мировом энергетическом балансе по-прежнему будут преобладать топливно-энергетические ресурсы, особенно газ, необходимый для производства электроэнергии, и нефть – для наземного, воздушного и морского транспорта. Зависимость от истощения традиционных запасов нефти и природного газа и неравномерное географическое распределение этих запасов могут иметь геополитические и геоэкономические последствия для импортеров и экспортеров энергоресурсов, что становится принципиально важным для двух крупнейших интеграционных систем – как для ЕС, так и для ЕАЭС.

Ключевые слова: Европейский союз (ЕС); Евразийский экономический союз (ЕАЭС); энергетическое сотрудничество, энергетическая безопасность, энергоресурсы, нефть, энергетическая политика, газ, интеграция, Организация стран экспортеров нефти (ОПЕК).

Введение

На современном этапе энергетическая политика ЕС, отвечая вызовам и угрозам в сфере энергообеспечения, стремится найти правильное решение по трем основным измерениям политическому, экономическому и экологическому. Приоритетными задачами в обеспечения энергетической безопасности в ЕС остается кардинальное снижение зависимости от российских энергопоставок, т.е. диверсификация энергетических маршрутов и векторов поиска энергетических источников, с учетом экологической обстановки. В свою очередь, это находит отражение в новой энергетической стратегии ЕС, закрепленной в нормативно-правовых актах последних лет, направленной на развитие возобновляемых источников энергии, которые задают основные направления современной энергетической политики ЕС [1].

Доля ЕС в потреблении энергоресурсов в мире составляет около 22%, до 80% нефти и газа Европейскому Союзу до последнего времени приходилось импортировать преимущественно из России, Норвегии, Северной Африки, а также, в меньшей степени, из Западной Африки и Ближнего Востока. Бывший Глава Еврокомиссии Жозе-Мануэл Баррозу назвал единую энергетическую политику жизненно необходимой для ЕС. По его словам, ЕС столкнулся с новой реальностью, поскольку спрос на энергоносители растет, а их запасы в Европе истощаются. «Энергетика должна стать составной частью всех внешних отношений ЕС», утверждает в Зеленой книге [2].

В мировой структуре запасов энергоресурсов на долю ЕАЭС приходится: 20% - природного газа, 20% - угля, 8% - нефти, 21% - урана. Поэтому перед странами ЕАЭС стоит проблема - найти оптимальные пути для сопряжения различных геоэкономических проектов на евразийском пространстве в сфере обеспечения энергетической безопасности и совместных выгодных энергетических проектов.

Целью написания настоящей статьи является анализ возможностей формирования европейского вектора энергетического сотрудничества и перспектив энергетического диалога между Европейским союзом и Евразийским экономическим союзом.

Методы и материалы исследования

В статье использован широкий круг материалов и применены различные концептуальные разработки по вопросам энергетической политики. Среди основных материалов исследования следует указать «Энергетическую Хартию ЕС», «Зеленую книгу», ряд Директив ЕС, концепции энергетических рынков ЕАЭС и др. Изучение теоретических положений развития европейского вектора осуществлено с использованием следующих методов: метод сравнительного анализа, прогностический метод, статистический метод, синтез, контент-анализ, структурный подход и др. Данные общенаучные методы позволили в целом рассмотреть энергетическую политику двух интеграционных союзов, а также выявить возможности и проблемы сотрудничества ЕС и ЕАЭС в энергетической сфере.

Результаты исследования

Потенциальное сотрудничество Евразийского экономического союза и Европейского союза обусловлено созданием единого экономического пространства от Атлантического до Тихого океана - зоны свободной торговли (ЗСТ). Идею формирования общего торгово-экономического и гуманитарного пространства еще в 2014 г. предложил Владимир Путин, в феврале этого же года данное предложение поддержал и президент Казахстана Нурсултан Назарбаев [3].

Но после существенного ухудшения отношений России с ЕС из-за аннексии Крыма и введения санкций против России, введение ЗСТ откладывается на неопределенный срок.

Энергетика является базовым фактором экономических отношений по оси ЕС–ЕАЭС. Для стран ЕАЭС, особенно России и Казахстана, энергетика выступает ключевым источником экспорта, валютных поступлений и доходов бюджета. С другой стороны, для ЕС, который сильно зависит от импорта ископаемого топлива, сокращение поставок и рыночная неопределенность последнего периода вместе с политической напряженностью в отношениях с Россией и спорами о транзите энергоносителей через Украину привели к переосмыслению межрегиональных энергетических отношений. Этот опыт привел к появлению новых программ, направленных на снижение зависимости от поставок из стран Евразии, к географической диверсификации источников и увеличению доли и состава возобновляемых источников энергии, как правило, поступающих из внутренних источников. Решение ряда европейских стран о поэтапном отказе от атомной энергетики и сокращении зависимости от угольных электростанций, а также постепенная электрификация транспортного сектора и отсутствие других, экологически чистых технологий для обеспечения базовой нагрузки по доступным ценам привели к увеличению спроса на природный газ. Недавние политические события, подрывающие доверие, в частности, между ЕС и Россией, также оказали негативное влияние на обе стороны в энергетическом секторе; таким образом, в общих интересах было бы создать условия для восстановления прежнего уровня сотрудничества.

Европейско-евразийское энергетическое сотрудничество может быть значительно расширено на основе Договора об Энергетической Хартии (1998 г.), однако только в том случае, если Россия решит пересмотреть свое ранее принятое решение о выходе из Договора. Государства-члены ЕС-ЕАЭС плучат большую выгоду от создания общего рынка электроэнергии и энергии, как со стороны предложения, так и со стороны спроса. Общий энергетический рынок мог бы также расширить возможности Беларуси продавать электроэнергию Польше и странам Балтии; Армении продавать электроэнергию Турции и Грузии; России и Казахстану экспортировать в целом больше энергоносителей в Европейский Союз. Кроме того, повторяющиеся энергетические кризисы способствуют усилению мер по поддержанию сотрудничества и диалога между двумя интеграциями.

Еще одним фактором, объединяющим два региональных объединения, является стремление создать общие энергетические рынки. ЕАЭС перенимает у Европейского союза опыт формирования и функционирования энергетических рынков, в частности рынка электроэнергии, что позволяет найти общие точки соприкосновения.

Так, с 1 июля 2004 года основным нормативно-правовым актом ЕС, регулирующим функционирование европейского газового рынка, стала принятая 26 июня 2003 года директива 2003\55\ЕС (вторая газовая директива), направленная на замену Первой Директивы ЕС\30\ЕС от 22 июня 1998 года [4].

В 2019 году должен был заработать общий рынок электроэнергии стран ЕАЭС, но этого не произошло, пока этот вопрос отодвинулся на неопределенное время. На 2025 год запланировано создание рынка нефти и газа, но, видимо, и эта дата, скорее всего, тоже будет сдвинута.

Евразийский экономический союз как интеграционное объединение начал действовать в 2015 г. с официальным вступлением в силу договора о его создании. В то же время ЕС до сих пор не признает ЕАЭС в качестве независимого института с равной ему структурой [5].

С самого начала ЕС воздерживался от какого-либо официального взаимодействия с ЕАЭС. Сотрудничество в энергетической сфере в основном происходило в двустороннем формате. На общую динамику торговых энергетических отношений ЕС-ЕАЭС в 2015–2018 гг. оказывал определенное влияние украинский фактор. Тем не менее, после украинского

кризиса напряженные отношения между Россией и ЕС начали смягчаться после того, как Германия согласилась сотрудничать с Россией в энергетической сфере. В этой связи проект газопровода «Северный поток-2» можно рассматривать как важнейший шаг в построении стратегического партнерства.

В сфере экспорта и импорта энергоресурсов функциональные роли ЕАЭС и Европейского Союза как отмечалось ранее различны, однако это обуславливает потенциальную потребность в сотрудничестве: ЕАЭС нацелен на расширение рынка сбыта энергоресурсов, тогда как Европейский Союз – нетто-импортер энергоресурсов – в минимизации энергетической зависимости от нетто-экспортеров и поддержании устойчивых долгосрочных поставок нефти и газа по справедливым ценам [6].

Здесь уместно упомянуть о Соглашении о расширенном партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Казахстаном, которое было подписано на встрече на высшем уровне в Астане 21 декабря 2015 года. Данное Соглашение до сих пор регулирует отношения между Европейским Союзом и Казахстаном, как в сфере традиционных энергоресурсов, так и в сфере возобновляемых источников энергии. Соглашение об усиленном партнерстве и сотрудничестве между Европейским Союзом и Республикой Казахстан признает необходимость расширения, устойчивого и эффективного сотрудничества в области энергетики для обеспечения энергетической безопасности на основе принципов взаимной заинтересованности, взаимности, прозрачности и предсказуемости.

Текущим нерешенным вопросом для ЕС является сильная зависимость от поставок энергетических ресурсов как из стран-участниц ОПЕК (около 51%), так и из государств-членов Евразийского экономического союза, которые проводят скоординированную политику поставок нефти на мировой рынок с целью поддержания высоких тарифов на нефть [7].

Важность данного вопроса для ЕС значительно увеличивается в связи с прогнозируемым возрастанием доли импорта нефти и нефтепродуктов к концу 2020 г. [8].

С другой стороны, ЕАЭС в долгосрочной перспективе планирует расширить географию энергетических поставок. При условии благоприятных внутренних и внешних факторов большая часть добываемой продукции будет экспортироваться в страны Европы, следовательно ЕС сохранит статус крупнейшего нетто-импортера в ближайшее десятилетие. Для Европейского союза крайне важна помощь в разработке нефтяных месторождений в государствах, не входящих в ОПЕК, прежде всего в России и Казахстане.

Другим не менее важным вопросом остается для Европейского союза энергетический рынок газа, доля импорта которого должна увеличиться до 70% к 2020 – 2030 годам [9].

Таким образом, ЕАЭС, в частности Россия, остается важнейшим поставщиком газа для Европейского союза. Диверсификация маршрутов поставок из России в различные государства-члены ЕС, в частности инициативы по недопущению поставок через Украину и/или ближайшие к России страны ЕС, привели, однако, к внутренним дискуссиям. Вовлеченные страны ЕС решительно выступают за то, чтобы в рамках общей энергетической политики ЕС свернуть или даже отказаться от транспортных проектов, которые негативно влияют на их политические/экономические интересы (лучше всего это видно на дебатах вокруг газопровода «Северный поток-2»). Хотя все эти меры, несомненно, привели к значительным издержкам для многих государств-членов ЕС, негативные последствия для России, в частности для ее энергетического окружения (т.е. стран ЕАЭС), были более ощутимыми.

В Российской энергетической стратегии отмечается, что основным сырьевым рынком для российского природного газа является Западная и Центральная Европа, где российский газ занимает лидирующие позиции. Природный газ экспортируется в европейские страны в основном по долгосрочным контрактам (на 25 лет) и на условиях «take or pay» [10].

В целях поддержания благоприятного экономического сотрудничества странам ЕАСЭ и ЕС необходимо продолжать направленный на расширение энергетических рынков диалог. В перспективе потенциальное энергетическое сотрудничество может осуществляться не только в рамках диверсификации энергетических поставок, регулирования транспортно-энергетической инфраструктуры и поставок, а включать крупные межрегиональные энергетические проекты; обмен опытом в области инновационных научно-технических разработок, в области развития альтернативных источников энергии; концентрация усилий в области энергоэффективности и энергосбережения и др.

Заключение

Энергетика – это стратегически важный ресурс международных экономических отношений, будь то торговля товарами, услугами или иностранные инвестиции. Без надежного и эффективного энергоснабжения устойчивое развитие также невозможно. Энергетический сектор является весьма капиталоемким от разведки до добычи, переработки и распределения энергетических ресурсов. В то же время исторически высокая волатильность цен на энергоносители, ограничения и картельные действия, влияющие на поставки, время от времени вызывали огромные потрясения в странах-импортерах. В последнее время новые технологии производства и стремительное повышение роли возобновляемых источников энергии в определенной степени снизили эту неустойчивость на региональном уровне и на мировом рынке.

В Евразийском регионе энергетический сектор составляет значительную долю ВВП, особенно в таких крупных странах-производителях энергии, как Россия и Казахстан. Россия и Казахстан в основном экспортируют сырую нефть, переработанные нефтепродукты, и газ. Европа становится все более важным импортером нефти и особенно природного газа евразийского происхождения.

Любые изменения в структуре отношений ЕАЭС и ЕС в сфере энергетики влекут за собой повышение отраслевых и макроэкономических рисков. Ухудшение условий торговли в сфере энергетики не приведет к катастрофическим последствиям ни для одной из сторон, однако поставит под угрозу механизмы сотрудничества, которые стороны выстраивали десятилетиями, затрачивая огромные материальные и финансовые ресурсы. Так или иначе, ЕАЭС все равно останется ключевым энергетическим партнером ЕС, и от уровня этого партнерства будет зависеть, насколько обе стороны будут успешны в глобальной экономической конкуренции.

Вышеизложенные соображения позволили найти ряд выводов и рекомендаций:

1) Энергетическое сотрудничество может стать фундаментом формирования региона «Большой Евразии» с общими энергетическими рынками.

2) Для потенциального энергетического сотрудничества между ЕС и ЕАЭС потребуются дополнительные инвестиции в технологическое перевооружение нефтеперерабатывающих заводов и увеличения расходов на транспортно-логистические объекты.

3) Совместные евразийско-европейские энергетические проекты могут способствовать расширению рыночного пространства, а также поднимут уровень межрегионального сотрудничества.

4) ЕАЭС и ЕС являются естественными партнерами в области энергетики. Их сотрудничество способно принести дополнительные доходы обеим сторонам. Однако, любые возможности использования этого потенциала зависят от политических решений.

В целом стоит отметить, что будущее энергетических отношений в евразийском контексте – это прежде всего энергетическая безопасность, рост взаимной торговли и региональное развитие. Общий энергетический рынок ЕС-ЕАЭС повысит стабильность в

евразийском регионе и приведет к устойчивому росту развития энергетики. Однако, современная идея интеграции ЕС – ЕАЭС в большей степени находится на стадии теоретического исследования. Несмотря на ожидания, необходимо признать, что такое партнерство является не столько механизмом межрегиональной интеграции, сколько инструментом сотрудничества в разных областях. Тем не менее, на наш взгляд, энергетическое сотрудничество ЕС-ЕАЭС имеет большие перспективы.

Благодарность

Данная статья была написана в рамках гранта Министерства образования и науки РК №АР05135081 «Проблема энергетической безопасности и формирование энергетической политики ЕАЭС» под руководством профессора Г.Мовкебаевой (Казахский национальный университет им. Аль-Фараби).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Мовкебаева Г.А. Проблема энергетической безопасности в Европейском Союзе/ Г.А. Мовкебаева // Вестник КазНУ. – Серия Международные отношения и международное право.- 2013.- № 2. -С. 98.
- [2] Green Paper «Towards a European strategy for the security of energy supply». – [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.europa.eu.int>.
- [3] ЕС и ЕАЭС. Особенности экономических отношений. – [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки>.
- [4] Никитин О. Энергетическая политика ЕС: энергобезопасность на базе партнерства [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://energyland.info/analytic-show-27988>.
- [5] Энергетическая политика для Европы [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://www.ceps.eu/ceps-task-forces/energy-policy-for-europe/>
- [6] Russia and Europe: Energy Union or Energy Conflict?. - [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://ecfor.ru/wp-content/uploads/pub/shirov05.pdf>
- [7] Долгосрочная стратегия ОПЕК [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/OPECLTS.pdf.
- [8] Энергетика - 2020: о расстановке сил на мировом рынке.-[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tass.ru/ekonomika/3717212>.
- [9] Материалы британской энергетической группы BP. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bp.com/>.
- [10] Энергетическая стратегия России на период до 2020 года. – [Электронный ресурс].- Режим доступа: https://www.star.nesdis.noaa.gov/star/documents/meetings/Ice2013/dayOne/Sokolov_Russian.pdf.
- [11] Лапенко М. В. Развитие евразийской интеграции: движение от «евразийской тройки» к континентальному Евразийскому партнерству / М. В.Лапенко. Постсоветские исследования. - 2018. - №8. –749с.

REFERENCES

- [1] Movkebaeva, G.A. (2013). Problema energeticheskoy bezopasnosti v Evropejskom Soyuze. [The problem of energy security in the European Union] // Vestnik KazNU– Seriya Mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo, 2, 98[in Russian]
- [2] Green Paper «Towards a European strategy for the security of energy supply». (n.d.) - europa.eu.int Retrieved from: // <http:www.europa.eu.int>. Data obrashcheniya: 15.03.2020
- [3] ES i EAES. Osobennostie ekonomicheskikh otnoshenij. [Features of economic relations].tass.ru Retrieved from: <https://tass.ru/info/3337239>. [in Russian]
- [4] Nikitin, O. Energeticheskaya politika ES: energobezopasnost' na baze partnerstva. [Energy policy of the EU: energy security based on partnership]. energyland.info Retrieved from: <http://energyland.info/analytic-show-27988>. [in Russian]
- [5] Energeticheskaya politika dlya Evropy. [Energy policy for Europe]. cepe.eu Retrieved from: www.ceps.eu/ceps-task-forces/energy-policy-for-europe. [in Russian]

- [6] Russia and Europe: Energy Union or Energy Conflict? - ecfor.ru Retrieved from: // <https://ecfor.ru/wp-content/uploads/pub/shirov05.pdf>
- [7] Dolgosrochnaya strategiya OPEK. [OPEC's long-Term strategy]. (n.d.). - opec.org Retrieved from: www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/OPECLTS.pdf. [in Russian]
- [8] Energetika - 2020: o rasstanovke sil na mirovom rynke. [Energy-2020: about the balance of power in the world market]. tass.ru Retrieved from: tass.ru/ekonomika/3717212. [in Russian].
- [9] Materialy britanskoj energeticheskoj grupy BP. [Materials of the British energy group BP]. bp.com Retrieved from: www.bp.com/. [in Russian].
- [10] Energeticheskaya strategiya Rossii na period do 2020 goda. [Energy strategy of Russia for the period up to 2020]. star.nesdis.noaa.gov Retrieved from: www.star.nesdis.noaa.gov/star/documents/meetings/Ice2013/dayOne/Sokolov_Russian.pdf. [in Russian].
- [11] Lapenko, M. V. (2018) Razvitie evrazijskoj integracii: dvizhenie ot «evrazijskoj trojki» k kontinental'nomu Evrazijskomu partnerstvu/ [Development of Eurasian integration: movement from the "Eurasian Troika" to the continental Eurasian partnership] // Postsovetskie issledovaniya, 8, 749. [in Russian].

Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т, Тогузбаева Ә.К., Юрлова Д.А.

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ПЕН ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ АРАСЫНДАҒЫ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҒЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ВЕКТОРЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақалада екі аймақтық топтың – Еуропалық Одақ (ЕО) пен Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) энергетикалық саладағы өзара қарым – қатынас тарихы қарастырылады. Энергетикалық сектордағы Еуразиялық аймаққа энергия тасымалдаушыларға әлемдік сұраныстың жартысынан астамы келеді деп-болжануда, сондықтан ЕО-ЕАЭО ынтымақтастығы жаһанды қауқымда энергетикалық саясатқа әсерете алатынын түсіну маңызды. Энергетика экономикалық даму ресурстарымен қамтамасы етудін және экономикалардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда шешуші рөл атқарады, өйткені қатысушы мемлекеттердің ұлттық нарықтарына энергия көздерін тұрақты жеткізуді қамтамасыз ету, олардың энергетикалық қауіпсіздігін арттыру (сұраныста, ұсыныста, әлемдік энергетикалық нарықтардағы елдердің ұстанымын нығайтуға әсеретеді.

Еуразиялық экономикалық одақ пен Еуропалық Одақ өзінің географиялық орналасуы мен ерекше энергетикалық әлеуетіне байланысты серіктес болуға ниетті.

Кілт сөздер: Еуропалық Одақ (ЕО); Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО); ЕАЭО; энергетикалық ынтымақтастық; энергетикалық қауіпсіздік; энергетикалық ресурстар; мұнай; энергетикалық саясат; газ; интеграция; ОПЕК.

Movkebayeva Galiya, Bimagambetova Zhibek, Toguzbayeva Aliya, Yurlova Diana DEVELOPMENT OF THE ENERGY VECTOR OF COOPERATION BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Abstract. The article examines the history of relations between two regional groups - the European Union (EU) and the Eurasian economic Union (EEU) in the energy sector. It is assumed that the Eurasian region in the energy sector will account for more than half of the world's energy demand, so it is important to understand that the EU-EEU cooperation will be able to influence energy policy on a global scale. Energy plays a key role in providing resources for economic development and improving the competitiveness of economies, since ensuring stable energy supplies to the national markets of the participating States, improving their energy security (both demand and supply) affects the strengthening of countries' positions in the world energy markets. The Eurasian economic Union and the European Union are destined to become partners due to their geographical location and specific energy potential.

Keywords: European Union (EU); Eurasian economic Union (EEU); energy cooperation; energy security; energy resources; oil; energy policy; gas; integration; OPEC.

УДК 94 (574.1)
МРНТИ 07.00.03
DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).10

Боранбаева Б.С.

**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал,
Қазақстан**

E-mail: bbaktyly@bk.ru

ҒҰМАР ҚАРАШТЫҢ ҰЛТТЫҚ РУХТЫ ЖАҢҒЫРТУ ИДЕЯСЫ

Аңдатпа. ХХ ғасыр басындағы ұлттық интеллигенцияны ойландырған мәселелер: ұлттың рухын ояту, елдің елдігін, ұлт бірлігін, жердің тұтастығын сақтау және қазақ халқын өркениетті елдердің қатарына қосу арқылы, ұлттық дербестікке қол жеткізу болды. Алайда ұзақ жылдар бойы ұлтының жарқын болашағын ойлаған қазақ зиялыларының аты аталмай, шығармалары жарияланбай келді. Еліміз тәуелсіздігінің арқасында ғана олар халқымен қайта табысты. Сондай алаш қайраткерлерінің бірі, ағартушы, ойшыл ақын Ғұмар Қараш. Халқымыздың көкейтесті мәселелерін, Қазақстанның тәуелсіз, мәдениетті де іргелі ел болуын армандаған надандық, жалқаулық, тоғышарлық сияқты қазақ ұлтының бойындағы теріс мінез-құлықтарды өткір сынаған оның шығармалары бүгінгі күн үшін аса маңызды. Мақала авторы Ғұмар Қараштың «Ойға келген пікірлерім», «Тумыш», «Өрнек», «Қарылғаш», «Бала тұлпар» т.б. артына қалдырған әдеби, пәлсапалық, педагогикалық шығармаларының бүгінгі тәуелсіз қазақ қоғамындағы ұлттық рухты жаңғырту үдерісіндегі өзектілігін ғылыми негізде дәлелдеп көрсетеді.

Кілт сөздер: Ғұмар Қараш; Бөкей Орда; ағартушы; ойшыл ақын; өркениет; қазақ халқы; ұлттың тілі; «Мұғалім» журналы; «Педагогика»; мұсылман діні; надандық; жалқаулық.

Kipicne

ХХ ғасыр басында ұлттық рух, сана мәселесін көтерген Алаш қайраткері Ғұмар Қараш ағартушы ақын, ойшыл-философ. Ғұмардың өмір жолдарын барлап, байыптап қарағанда көз жеткізетін бір шындық оның сол кезеңдегі әлеуметтік маңызды мәселелерді көтере білгендігі. Ол қазақ елін өркениетті елдердің қатарына қосып, мәдениетін көтеру, рухын ояту үшін халық ағарту жұмысынан басқа жол жоқ екенін түсініп, бар ғұмырын надандықпен, жалқаулықпен күресу жолына арнаған тұлға. Ол «Қаның таза, сен олардан кем емес, Сен артықсын, олар саған тең емес», – деп халқына рух бере отырып, «Қай елдің ұлы қызы болса надан. Сол елдің ырысы қайтып бағы сөнген. Қаруы бұл заманның ғылым өнер. Еш құрал екеуіне қарсы келмес», – деп қазақ халқына ғылым мен өнердің мәнін тереңірек ұғындыруды мақсат етті. «Бұ күнде елдің тұрмысы өзгерді. Сол себепті ол заманда лайықты болған заттардың көбі бұ заманға жарай бермейді», – деп ХХ ғасыр басындағы жаңа заманға лайықты өзгеріс қажет екенін айтты. Айтып қана қоймады өзінің «Ойға келген пікірлерім», «Тумыш», «Өрнек», «Қарылғаш», «Бала тұлпар», «Аға тұлпар», «Тұрымтай» атты шығармалары, өлеңдері немесе шағын жазған мақалалары арқылы қазақ қоғамында орын алған надандық, жалқаулық, мақтаншақтық, даңғазалық сияқты қазақ ұлтының бойындағы теріс мінез - қылықтарын сынап жазған ой-пікірлері бүгінгі күні де өзекті. Мәселен, «Қарылғаш» атты еңбегіндегі «Жомарттық», «Батырлық», «Жігер», «Әдеп», «Надандық», «Өтірік», «Ұят», «Тәкаббарлық» сияқты өлеңдерінің мазмұнына байыппен қарасақ, ұлт

тәрбиесін қалыптастыруды ойлаған ақынның ішкі жан тебіренісі анық аңғарылады. Демек, біз қазақ халқының рухани мәдениетін көтеріп, ұлттың рухын жаңғыртуды ойлаған Ғұмар Қараштың артына қалдырған мол әдеби, пәлсапалық, педагогикалық шығармалары бүгінгі тәуелсіз қазақ қоғамында ұлттық рухты жаңғырту үдерісіндегі құндылығын жоймаған өзекті ой-пікірлер екеніне көз жеткіземіз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Кеңестік тоталитарлық жүйе өзінің «қанды шеңгеліне» түсіріп, есімдерін халық жадынан шығарып, тарих бетінен біржола өшіруге тырысқанына қарамастан, алаш көсемдерінің ұлттық мүдде тұрғысында айтылған негізгі ой-пікірлерінің бүгінгі таңда қайта жаңғыруының тарихи маңызы айырықша. Демек, қазақ елінің азаттығы жолында жанкешті қызмет еткен ұлт зиялыларының өмірі мен қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметін архив деректері негізінде зерттеу табиғи түрде күн тәртібіне қойылған-ды. Сөйтіп тәуелсіздікпен бірге келген тарихи мүмкіндіктің нәтижесінде алаш қозғалысы қайраткерлерінің бірі және бірегейі Ғұмар Қараштың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін, шығармаларын ғылыми зерттеуге арналған іргелі еңбектер жарық көрді. Мәселен, әдебиеттанушы Қ.Сыдиықов «Замана» деген атпен Ғұмар Қараштың шығармалары мен өлеңдері топтастырылған жеке кітабын, өлке тарихын зерттеуге үлес қосқан ғалымдар И.Кенжалиев «Ғұмар Қараш», М.Тәжмұрат «Ғұмар Қараш», сондай-ақ осы жолдардың авторы Б.Боранбаеваның «Ғұмар Қараш. Қоғамдық-саяси қызметі» атты монографиялық зерттеу еңбектері жарыққа шықты. Бұл әрине, кейінгі ғұмартанушылар үшін игілікті іс болды.

XX ғасыр басында көшпелі қазақ халқының ауыр халін көрген ойшыл ақын: «Көшпе халінде жүріп қазақ жұрты ешбір уақытта, өнерлі, білімді ел болмайды, білімсіз ел теңдік таппайды. Неге десең, ол ел надан болған соң пайдалы мен зиянды айырмайды. Өз халқын өзі сақтай алмайды - оған итте жау, құста жау, оның еншісіне душар өзара бөлінгендік, бәсеке, аралас отырған білімді жұртқа қол болу - жұтылу, ақыры діні, күнінен бірдей айырылып, сымпыып, құру, жоқ болудан басқа нәрсе тимейді», – деп күйінді. Ұлтының келешегі үшін халық ағартудан басқа жол жоқ екенін, надандықпен, қараңғылықпен күресу керектігін түсініп, қысқа ғұмырын осы жолға арнады. Осылайша ұлттық сананы оятып, рухты жаңғыртуға күш салған, надандық, жалқаулық, тоғышарлық сияқты қазақ ұлтының бойындағы теріс мінез-құлықтарды өткір сынаған ойшыл ақын Ғ.Қараштың өлеңдері, шығармалары бүгінгі күні де рухты жаңғыртудың биік парадигмасы ретінде танылып, ғылыми зерттеу жұмысының арқауына айналдырылып отыр. Зерттеу мақалада Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив, Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы тарихи деректер, жоғарыда айтылған монографиялық зерттеулер сондай-ақ Ғұмар Қараштың артына қалдырған «Ойға келген пікірлерім», «Тумыш», «Өрнек», «Қарылғаш», «Бала тұлпар» атты әдеби, пәлсапалық шығармалары мен «Қазақстан», «Ұран», «Қазақ дұрыстығы», «Дұрыстық жолы» мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалары мен 1919 жылы «Мұғалім» журналында басылған «Педагогика» еңбегі құндылығы жоғары дерек ретінде тартылды.

Зерттеу жұмысында тарихи жүйелілік, тарихи - салыстырмалы, жазба деректерді зерттеу, талдау, тарихи құжаттарды саралау сияқты тарихи зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

XX ғасыр басында қазақ халқын өнер мен ғылымға, берекелі ел болуға үндеген қайраткер ағартушы Ғұмар Қараш: «Қазіргі уақытта кітаптардың аздығынан білім ала алмай, істеріміз дамымай, ұлттық тәлім-тәрбиеміз тығырыққа тірелуде. ...Демек, қазіргі заманның байлары мен мырзалары мешіт, медресе имамдары ғылым мен ағартуды дамыту үшін өздерінің қаражаттарын аямай жұмсайтын болсын. Әсіресе, мұғалімдер бұл іске қатты кірісіп, ғылым кітаптарын ана тілімізге аудару және кітаптар сатып алып бастыру,

баспаларды көбейту, газет, журнал шығару істеріне атсалысуы керек. Ал қазір бұдан артық маңызды іс жоқ» [1, б. 171], – деп өткен ғасыр басындағы күрделі кезеңде жазылған «Алашқа», «Алаш азаматтарын», «Қазақтың атқа мінген азаматтарына», «Мұғалімдерге» деген өлеңдерінде ақын замандастарын ұлт мүддесі үшін қызмет етуге үндейді.

«Адамдар жақсылықты сауап үшін, атақ үшін яки басқа мақсат үшін істеуі керек емес» деген қайраткер ұлт мүддесі үшін қызмет етудің биік феноменіне айналды. 1919 жылғы 3-17 қаңтар аралығында Ғұмар Қараш Бөкей Ордасында өткізілген мұғалімдердің Екінші толық сиезін ұйымдастырып, өткізуге белсене араласады. Сиезде қазақ мектептері үшін оқу құралдарын шығарып, кітап жазу мәселесі айтылып «Кітап жазу комиссиясы қазақ емлесін бастан аяқ меңгеріп, тиіс тапқан жерлерін өзгертуге ерікті болсын» деген қаулы қабылдайды. Ал «Оқу құралдарын жетілдіріп, кітаптар тәржіме ету һәм ұсыл тағылым журналын шығару үшін» арнайы комиссия құрылып, құрамына 7 адам Ғұмар Қараш, Ғабдолғазиз Мұсағалиев, Мұстафа Көкебаев, Ғали Бегалиев, Халиолла Есенбаев, Ғабдол Бөкейханов және Ғабдолла Мұқашев кіргізілді. Комиссия мүшелерінің алаңсыз кітап жазуына жағдай жасау үшін, «Осы кісілердің қызметте тұрғандары шығып, тек қана кітап жазу қызметімен шұғылданын», - деп олардың жауапкершілігін айқындап береді. Сондай-ақ сиезге қатысушылар бірауыздан «Мұғалім» атты тағылым журналын шығаруды ұйғарды [2. п.18].

Алаш қайраткері Ғ.Қараш XX ғасыр басында алғашқылардың бірі болып, «Педагогика» еңбегін жазғаны белгілі. Ғұмар Қараштың педагогикалық көзқарастары өз алдына жеке зерттеуді күтіп тұрған тың тақырыптардың бірі. Бүгінгі күнге шейін Ғұмардың педагогикалық ойлары көбінесе тұңғыш әдістемелік «Мұғалім» журналына байланысты айтылып келеді. Осы журнал туралы М.Ысмағұлов: «Бұл журналдың редакциялық коллегиясын Ғұмар Қарашев басқарған. Журналдың 10-нан аса сандары жарық көрген. Солардың қазіргі табылғаны 2 және 7- сандары» [3], – деген құнды мәлімет бере отырып, автор «Демек, 1919 жылғы Қарашта ағартушылық ыңғай қай кездегіден де күшті, пәрмендірек. Бұл сөзге «Мұғалімнің» бірнеше нөмірінде шыққан, ал қолда бар екі санда ортасынан соңына дейін жарияланған күйінде жеткен «Педагогика» атты еңбегі бір дәлел. Шын мәнісінде педагогика теориясын (қағидасын) ана тілімізде жазған тұңғыш автор Ғұмар Қарашев», – деген ой түйеді.

«Педагогика» Ғұмардың халқын білім мен ғылымға, мектеп ашып балаларды оқытуға, адамгершілікке шақырудағы көп жылдық ұстаздық қызметінің, жан-жақты ізденісінің жемісі деуге толық негіз бар. Сонымен қатар аталмыш туындыны педагогика ғылымы бойынша қазақ тілінде тұңғыш жазылған еңбек деп пайымдаймыз.

«Бұл күнде бар халықтар өнер білген,

Өнердің арқасында өрге жүзген.

Ол елдің әйелі де надан емес» [1, б. 71], – деп

XX ғасыр басында ғылым, білімді меңгерудің арқасында озық өмір сүріп отырған елдерді өнеге тұтқан ағартушы Ғ. Қараштың «Педагогика» еңбегіндегі бала тәрбиесіне қатысты айтылған тұжырымдары бүгінгі күнге дейін өзінің тәрбиелік мәнін жоғалтпаған құнды пікірлер. Мәселен ол «Балаларға тәрбие берушілер мүмкін болғанша жастардан болу керек, осылай болғанда тәрбие беруші өзінің шәкіртіне ең жақсы жолдас, ең сенімді сырлас болып, оның түрлі жұбаныш халдерін ортақтасар, бөлісер еді. Бойға жеткен кісі мен баланың арасында ортақтық, бірлік шын аз, мұндай аралары шалғай жатқан екі жанның байланысы берік бола алмақ емес. Балалар әр уақыт үлкендерге қызмет етіп, қызмет көрсетуі мүмкін. Бірақ жаны сәйкесіп, шын көңілден сүю – ол бір уақытта да болмайтын жұмыс» [4, б. 12], – деп тәрбиешінің бала жанына жақын болғанын қалайды. Ғұмар Қараш бұл жерде тәрбиешінің бүкіл саналы өмірін бала тәрбиесіне арнауы керектігін меңзейді.

Ғұмардың педагогикалық ой-пікірлеріне зерделеп қарайтын болсақ, ол тәрбиенің кешенді (комплексті) жүргізілуіне ерекше мән береді. Тәрбие берудегі үш принципті яғни ақыл тәрбиесі, ой тәрбиесі, дене тәрбиесін бір-бірімен ажыратпай байланыстыра қарастыру қажет екендігін атап көрсетеді.

Сонымен бірге Ғұмар Қараш баланың ақыл-ой тәрбиесіндегі еңбектің рөліне аса мән береді. Ол «Кімде-кім өзінің мінезі мен атқаратын қызметі туралы ойланбай тұра алмайды, адам іс-әрекет үстінде өсіп жетіледі» [5, б. 21], – деп дәйекті ой айтады. Ғұмар педагогикасында баланың мінез-құлқын қалыптастырудағы ата-ананың рөлінің маңыздылығына аса мән береді. Ол «Ата-ана бала мінезін жақсы жолға салуда, кей нәрсенің себебін түсіндіріп, ерте бастан мынау жақсы, мынау жаман, мынаны істеуге болмайды деп үйретуі тиіс. Баланың ақылы бірте-бірте өспекші», – дейді. Міне, осы мезгілде оған жолбасшылық ету тәрбиенің басты шарты екенін әрдайым ескертіп отырады.

Балаға орынсыз жекіру, жазалау опа бермейтіндігін ескертіп «Оларды еште жазаламаңыз, олар айыпты болудың не екенін білмейді. Оларды еш уақытта кешірім сұрарлық қалға түсірмеңіз. Олар сізді жәбірлей алмайды...», – дейді. Бұл ретте Ғұмар француз ағартушысы Руссоның: «Бала өзіне жаза күтіп тұрған кезінде, болмаса жаза тартып болысымен үгіттеуден сақтану керек» [6], – деген қағидасын алға тартады.

«Педагогика» еңбегінің бүгінгі жас ұрпақ тәрбиесі үшін де маңызын жоймаған әдістемелік құрал екенін ағартушы қайраткердің мына тұжырымды ойлары дәлелдей түседі. Мәселен, «Балалардың істемеуі тиіс болған нәрселерді күн ілгері мынаны былай етпе деп тыймай, тек істеулеріне жол бермеу керек. Істеуге болатын нәрселерді сұраусыз, шартсыз алдарына бос қою керек. Бір нәрсеге рұқсат ету яки тыю шарасыз болғанда рұқсатсыз ашық жүзбен, тыйымыңыз көңілісіздікпен болсын. Бірақ қалай болғанда да тыйымыңыз өзгермейтін, айнымайтын болуы жол. «Жоқ, болмайды» деген сөз берік салынған стена болса, оны аударуға бала 5-6 кіре ұмтылып тауы шағылған соң, ондай жолдан тізгінін тарта бастайды» [6].

Зерделеп қарасақ, Ғұмар Қараштың «Педагогикасы» 12 жасқа дейінгі жас жеткіншек тәрбиесіне ыждағаттылықпен аса мән береді. Ал бұл мән беруінің себебін ол былайша түсіндіреді «Егер сіз тәрбиеніңдегі балаларға сапалы ешбір нәрсе бермей, оларды ақыл жұмсалатын жұмыстар турасында оң менен солды да айыра алмастық етіп, дені сау, мүшелері күшті күйінше 12 жасына жеткізе алмасаңыз, ол уақытта сіздің басқы берген сабақтарыңыздан-ақ олардың көңіл көздері ақыл жолына қарай ашылар еді, жаңылыс жаман әдеттен таза тұрған олардың зейіндері, жүректері сіз беретін адамшылық жобаларын қарсылықсыз қабылдар еді. Сөйтіп, сіздің қолдарыңызда олар ақылды жосық кісілерден болып жетер еді», - деген кеңес береді де одан әрі: «Баланың мінез - құлқы түрліше болады, ұялшақ, жуас, қыз мінезді балалар болады. Оларды қауіп-қатерсіз-ақ көп уақыт міндетсіздікте сақтауға болады. Кейбір балалар жастан-ақ сойқан, ұрыншақ келеді, һәм бұл мінездері тез өседі, мұндайларды ертерек ахлықи қағидалармен таныстырылмаса, ұядан ұзап шықпай-ақ шынжырға байланады» [7, б. 77], – деп ескертеді.

Оқу-білім, тәлім-тәрбиенің түп қазығы үлгі берер ұстазда дейміз. Ғұмардың «Педагогика» еңбегінде жас ұрпаққа тәрбие беретін мұғалім тұлға ретінде танылады. Мұғалімге оқыту, үйрету, тәрбиелеу ісіне жеңіл – желпі қарамай жауаптылық пен тиянақтылық керек екенін ескертеді. «Жансыз түсіндіру, - дейді ол, тыңдауға тартымсыз және де естуге ауыр болудың үстіне тез ұмытылатын болады», – деп сабақтағы көрнекіліктің маңыздылығын атап көрсетеді. Мұғалім болған адамның шәкірттері риза боларлықтай мінезі, оларды толық қанағаттанарлықтай білімі болу керек. Ондай білімі жоқ ұстаздан шәкірт тәлім көре алмайды. Мұны мықтап есте ұстау керек. Шәкірт өзі жан-тәнімен сүйген мұғалімінен ғана тиянақты білім ала алады», – деді. «Мұғалімдерге» деген өлеңінде:

«...Жарық таң атты
Жарғанат жатты.
Енді бауырым қарышта.
Аяқ бас ілгері,
Адымда жүр бері,
Қатарыңнан қалыспа.
Күшті құрал қолында

Кеселдер жоқ қолында!» [1, б. 147], – деп халықты жарқын өмірге бастар жолда мұғалімдерге үлкен үміт артты.

Ғұмар Қараштың «Педагогикасы» ұлттық тәрбиені жүзеге асыруға бағытталған, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу мақсатында мектеп мұғалімдері, тәрбиешілер мен ата-аналарға арналып жазылған тұңғыш этнопедагогикалық еңбек деп толық айтуға болады. Өйткені Ғұмардың «Педагогикасының» басты ерекшелігі – оның қазақ топырағымен, салт-дәстүрлерімен және мінез-құлқымен тығыз байланыстылығында, өзі айтқандай қабысып жатқанында. Еңбектің басынан аяғына дейін ұлттық тәрбие беру басшылыққа алынып, соған сүйеніп, оқу, тәрбие беру ісіне мұғалімдерді даярлау туралы ой-пікірлері айтылған. Бұл қазіргі қазақ мектептерінде оқу-тәрбие процесіне ұлттық мазмұн беру қажеттігімен үндесіп, сабақтасып жатыр. Міне бұл тұжырымдар – қазіргі ұлттық педагогика үшін де, жалпы қоғам үшін де маңыздылығын жоймаған бағалы пікірлер.

Бала тәрбиесіне мектеп мұғалімі мен бірге ата-ананың да жауаптылығын:
«Баланы жаста үйтеру – жақсы үйрету

Әркімнің өз басына міндет шырақ» [1, б. 68], – деп ескерте отырып:
«Ел өсер, халық құралар ұл мен қыздан.

Оқытсаң үлес алар ғылымдықтан

Оқытпай ұлың қызың бос қалдырсаң

Болуы халықтың надан сол себебтен» [1, б. 71], – деп ұғындырды.

Қазақ даласындағы қалыптасқан күрделі қоғамдық-саяси жағдайда «Ұлтымызды болашаққа бастау үшін қолдан келген барлық жақсылығымызды аямайық», – деп жар салған ұлт қайраткерінің «Игілік және жақсылық» деген мақаласында: «Жақсылық адамның өзіне байланысты. Мұны өзгермейтін қағида десе де болады. Тереңірек ой жүгіртіп қарасақ, әлемде болып жатқан оқиғалардың бәрі осыны дәлелдейді. Жақсылық екі түрлі болады. Бірі – рухани, бірі – материалдық. Материалдық жақсылық әркімге мәлім. Мәселен, біреудің мұқтажына қарай (мал, киім кешек, тамақ т.б.) моральдық қажеттерінің өтелуі. Рухани жағынан бірін-бірі қолдап отыру – адамның ең жақсы қасиеті. Адам абыройының артуы, сөзінің өтімді болуы оның істеген жақсылық істеріне байланысты. Жақсылық адамдардың өз қолында дейтініміз осыдан», – дей отырып:

«Бақ, дәреже тап болса,

Ел не керек деменіз.

Халық деген қауымың,

Қаны бірге бауырың,

Бір туып, бір кететін

Жаны бірге денеңіз.

Жаны бірге денеңді

Сүйенер күндер туғанда

Сүйеу беріп деменіз» [8], – деп жаңа буын жастарды да ұлт үшін қызмет етуге, жақсылық жасауға шақырды. Бұл «Жаңа шыққан жастарға» атты өлеңі бүгінгі біздің тәуелсіз Қазақ елінің жастарына да айтылғандай. Ұлы бабамыз қазақ елін өркениетке жеткізер жолда жастарға үмітпен қарап, оларға сенім арта отырып, жастар үшін пайдалы

ақыл кеңестерін де ұсынады. Мәселен, ойшыл ақын «Әр істің мезгілі мен мақсаты бар» деген шағын мақаласында: «Адам денесіне хал-қуат, денсаулығы үшін азық-түлік қандай қажет болса, рухани байлық үшін де тиісті мағұлұматтар керек. Ақылдың дұрыстығына негіз болатын пайдалы мағұлұматтар еңбекпен келеді. Сондай-ақ мағұлұматтарды өз мезгілінде, өз уақытында, кезінде алса ғана пайдалы болмақ. Тамақты өз уақытында қабылдағанымыз сияқты, рухани қажетті мағұлұматтарды да өз уақытында ғана алып үлгеру қажет», – деп бүгінгі жастар үшін құндылығын жоймаған кеңес береді. Әрине, бұл келешегіне жауапкершілікпен қарайтын бүгінгі жастар үшін өзіне өзі кеңес. Демек, адам өмірінің кезеңдері, әр мезгілі болатынын, әр кезеңде әрекет қылмасаң кешігіп қалатыныңды, яғни, данышпан Абайдың: «Мезгілінен қолымды кеш сермедім...», – деген өкініші текке айтылмағанын ұғындырады.

Ғұмар Қараш жас ұрпақ бойына ар, ұят сезімін қалыптастыру – алдымен ата-аналар мен мұғалімдердің мәртебелі міндеті екенін айтып, былайша тұжырым жасайды «Ата - аналар бәрінен бұрын балалардың ахлақ – мінездерін жақсы жолға салуға бейім келеді. Олар балалардың кішкене уағынан – ақ бұл жолда керегінен артық тәрбие беруге кіріседі. Балаға неғұрлым өзінің балалық намысына тиместен орынды тексерілсе соғұрлым жұғымдырақ келеді. Үйретудің екі түрлі жолында да бірі көрсетіп, бірі жаттай түсіндіріп, ақыл шегінің өсу шамасына қарай тұрмыстың мінез туралы жарыққа шыққан әсерін де түптен тексеруді қосу керек» [4], – деп кеңес береді.

Міне, жоғарыда келтірілген деректер алаш қайраткерінің ұрпақ тәрбиесіне аса маңыз бергенін аңғартады. Ал еліміз тәуелсіздігінің арқасында дербестік, еркіндік орнаған бүгінгі қазақ қоғамында еркін ойлы жастарымыздың ұлттық тәрбиесін босаңсытып алғанымыз жасырын емес. Әсіресе, қыз бала тәрбиесіне ұлттық мүдде тұрғысынан жауапкершілік таныта алмағанымыз, ұлттың маңдайына таяқ болып тиіп жатқаны соңғы кезде ашық айтыла бастады.

Жалпы Орта Азия халықтарының ішінде қазақ халқы қыз баланың бетін тұмашалап ұстамаған. Қыз баланы «Өмірдің гүлі», қонақ, өріс деп еркелетіп, төріне шығарып, аялап өсірген. Алайда «Қыз тәрбиесі – ұлт тәрбиесі», «Қызға қырық үйден тию» деп қарап, қыз бала тәрбиесіне бүкіл ел жұрт, ру болып жауапкершілікпен қараған. Демек, ибалы қыз тәрбиесіне алдымен әйел, ананың жауаптылығын Ғұмар Қараш:

«Ажары, тазалығы, құлық әдебі
Әйелдер бұл үш затты әдеттенсін
Қолданып бұл үш затты әйел адам,
Әуелі өз бастары әдеттенсін.
Қыз бала анасынан үлгі алады.
Әйелдің көркі ұят, зейнеті қылық,
Қыз бала ұяттыдан үлгі көрсін
... Ұл өсер ата көріп, ананы қыз

Бұл сөзді әйел адам жақсы білсін» [4], – деп ашық айтып береді.

Жалпы ұрпақ тәрбиесін «үлкенге құрмет, кішіге ізет» қағидасы негізінде жүргізген қазақ халқы өз орталарындағы қандай да бір тәртіп бұзған тентектерін «Ата-Анаңды жерге қаратпа», «Көргенсіздің баласы атандырма», «Ұят болады», «Ұят қайда?», деген ұлық сөздерімен-ақ тиып, ақылға тоқтам жасайтын еді. Осы тұста ойшыл ақын: «Заманымыздың бір оқымыстысы: «кісіні әрбір осалдығынан ұяты ғана тияды. Кісі өлтірмек, шіркеу бұзбақ, ойнас қылмақ және басқа әртүрлі жаман істерді істеу жеңіл, ол әркімнің қолынан келеді. Егер бұл істерге ұяты ара тұрмаса» деген еді. Бұл өте бір дұрыс сөз. ...ислам халқы Россиядағы түркі халықтары өзінің қатын, қыздарын мықты ұстайды. Бірақ мықты ұстаған сайын бұзықтық өсіп бара жатыр. Оларды ақыл-ұят арқылы ғана ұстауға болар» деп ұялу, қымсынып қысылу сезімінің маңызына мән береді. Ал «Ұят» атты өлеңінде адам бойындағы

адамгершілік, ар-ұят, имандылық қасиеттерді біртұтас гармония ретінде қарастырады. Мәселен:

«Тұрады ұят тұрған жерде, тұрады иман.

Әртүрлі бұзықтықтан адамзатты

Тек жалғыз бұ дүниеде ұят тиған.

Ұрлық, кісі өлтіру, мәтке басу

Ұятсыз деп біліңіз бәрін қылған

Дүниеден ұятсыздық көтерілсе

Тазарар еді сонда бүтін жиһан» [9, б. 3], – деп адами қасиеттердің ұят, имандылық категориялары өзара үндестік тапса, бүкіл әлемді жамандық атаулыдан құтқарушы күш ретінде көрсетеді. Міне, бұл бүгінгі нарықтық қоғамда материалдық ақша құндылығы алға шығып, адамзат баласының ар ұят, адамгершілік, имандылық қасиеттері сынға түскен заманда өзекті пікір.

Биылғы жылы ел Президентінің жарлығымен 175 жылдығы аталып өтіп жатқан ағартушы ұлы ақын Абай оның шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы, алаш қайраткерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов т.б. ұлт зиялылары қатарында Ғұмар Қараш та надандық, жалқаулық құрсауында отырған қазақ халқын:

Жалқау жұрт кейін қалған қазақ халқы,

Өнер жоқ білігі жоқ қазақ жарты

Қолданған өнерлері осы күнгі

Ойын ойнап, ішкі ішіп жасы қарты

Білмейді әдеп-әркін, дінін, күнін

Жоқ шығар хайуаннан ешбір парқы

Қор қазақ, жалқау қазақ, надан қазақ», – деп өткір сынады. Немесе:

«Кәсіп жоқ, харекет жоқ, көзін сүзіп,

Келемеж қарлығашқа болған заман.

Кідіріп біздің қазақ қалып соңға

Басқалар асқан оң мен солдан заман» [10, б. 25], – деп күйінеді. Солай десекте, ұлт жанашыры халқының келешегіне зор үмтпен қарайды. Оны мына «Келешегіміз және үміт» атты қолжазбасынан анық көреміз: «Келешек дегеніміз үміт, сенім екенінде дау жоқ. Әр адам, әр ұлт, әр халық өз келешегіне қожа болу үшін ең алдымен өздеріне сену керек. Бір ұлттың адамдарында үміт, қайрат жігер сияқты ерекшеліктер мықты болса, ол ұлт ғажайып сенімділіктен тез дамып кетер еді. Керісінше ұлт адамдарында қорқақтық, үмітсіздік қасиеттер жол алса, дамымақ былай тұрсын, өмір сүре алмау қаупіне душар болады. ...біздің ұлтымыздың болашағына сенімі мол. ... Рас, біз Россия түріктері сияқты мәдениетіміздің даму деңгейіне қарағанда үш-төрт жастағы бала сияқтымыз. Бірақ, біз кемшіліктерімізді біліп, алға ұмтылып, талпыныс жасасақ сәбилік деңгейінен бір адым ілгері аттаған болар едік... оқыған адамдарымыз халықты дұрыс жолға бастаса, ұлт басшылығы үшін жақсы іс болары сөзсіз... Қайталап айтамын, келешекке үмітпен қарауымыз керек» [1, б. 177], – деп ел ішіндегі көзі ашық сауатты адамдарға сенім артады.

Жоғарыда айтылғандай, ойшыл ақынның 1911 жылы шыққан «Қарлығаш» атты жинағында өнер-білімге ұмтылмай енжар жүрген халықтың қырсыздық жалқаулығына ашына тіл қатады. Жомарттық, әділдік, батырлық, жігер, әдеп, надандық, өтірік, ұят, тәкәббарлық жайлы айтып толғанады.

Патша өкіметінің отарланған халықтың мәдениеті, тілі, ділі мен дінін, әдет ғұрып, сал-дәстүрін жоғалтуға бағытталған озбырлық саясатының мәнін түсінген ағартушы ақынды ұлтының туған тілі де ерекше толғандырды. «Қазіргі басты міндет қазақ балаларын бастауыш мектептерде ана тілінде оқыту, соған оқулық, жабдық жасау қажет. Өнер-білім ана

тілінде болу керек. Ана тілін білмей тұрып, ұлт білімін ала алмайсың. Ұлт білімі болмаса, онда әдебиеттің болмайтындығы өзі-ақ белгілі. Әдебиеті жоқ ұлттың өнері де өршімейді» [11, б. 76], – деді. Бұдан біз Ғұмардың бала, алдымен, ана тілінде білім алып, ана тілінің ықпалымен азамат болып қалыптасуы қажеттілігін көрсеткенін, ғылыми-педагогикалық, психологиялық тұрғыдан дұрыс деп тапқан ойлы тұжырымын ұғамыз. Сондай-ақ ол: «Бір халықтың өз тілінде білім-өнері болмаса, ол халықтың тілі бұзылып өзгереді, һәм көршілес күшті халықтың тілімен әсірелеп, соған қол болады, оның ішінде жаңалықтар көбейеді. Ол кішкене ұлттардың жаңартып, жандандырылмаған ескі тілі өзінің барлық маңызын жояды һәм жылдам ұмытылады. Мұның мысалын тарих бетінде көп ұшыратамыз, бұрын да бірнеше халықтар болған, қазір біз олардың бірін де көре алмаймыз, һәм олар жоқ. Міне, бұлар-сол тілдері жойылып кеткендер. Тіл болмаса, ұлт та болмайды. Яғни ол ұлт бүтіндей өлген, жоғалған ұлт болады» [12], – деп кесіп айтады. Осылайша қоғам қайраткері қазақтың ұлттық болмысын ана тілімен байланыстырады. Тіл – ұлт болудың бірінші белгісі, әрі оны тіршілік құралы, білім, өнер мен мәдениеттің тұтқасы деп түсіндірді.

Ғұмар Қараш мұсылман дініне құрметпен қараған терең білімді діни ағартушы. Ол ислам дінінің тәрбиелік және әлеуметтік маңызын: «Біздің халқымыз ахирет дінді ұстаса, біз надан, жалқау боп қараңғылықта қалмаған болар едік, ұрлық, қиянат, арақ ішу, карта ойнау сияқты халықты бұзатын қылықтардан ада болар едік. Демек, шын дінді тұтсақ, әлем алдында масқара болмаймыз. Жоғарыда айтылғандай жаман мінез-құлықтардан аулақ болған болар едік. Ақиқат дін жолымен жүріп тапқан киім-кешек, тамақ, үй-жай сияқты игіліктеріміз адал болады да, өзге жолмен тапқан нәрселеріміз арам болады. Қайталап айтамын, ақиқат дін еш адамның желеп - жебеуіне мұқтаж емес, ал діннің өзі адамдарды дұрыс сақтай алады, дұрыс жолға бағыштайды деп дәлелденген шындық. Құранда осылай айтылған», – деп бағалайды. Сондай-ақ ол «...надандық, қараңғылық жалқаулық кесірінен дініміз де құлдырап кетті. Дінімізді де дұрыс ұстай алмай, дүниеде діннен айырылып қалу қауіпіне жеттік. ... Қорыта айтқанда, ежелгі ислам діні жолын дұрыс ұстай білуіміз керек» [7, б. 56], – деп пайымдады.

Ғ.Қараштың бүгінгі қазақ жастары үшін де өзектілігін жоғалтпаған құнды пікірлерін саралап келтірсек: «Біздің қырғыз, қазақ халқында орта және жоғары медреселерде оқып шыққан жігіттер көп. Бұл жағына қарағанда келешегімізден біраз үміт күтуге болады. Осы жігіттердің халқына қызмет ету жағына келсек, әкімдік дәрежесіне тағайындалып, еңбек ақысын алу, арақ ішіп есіру, күн түні карта ойнап өмір өткізу – осы жолда өз байлықтарын ысырап етуден басқа еш нәрсесін көрмейсіз», – деп қынжылады. Керісінше, зиялылар неғұрлым көбейе түссе, халықтың көзі ашылып, пайдалы мектептер салынып, газет-журналдар шығарылып, дау-дамайлар азайып, жалпы жұрт жақсы күн кешірген болар еді. Ал, қазір бұл істердің бірі жоқ. Күн санап сауық-сайран батпағына батып, күн сайын надандықтан шыға алмай жатыр. Зиялыларымыз бұл жағдайға қайғырар емес. Халықтың ықыласын өздеріне тартып, сауатын ашып, өнер жолында бастай алмай келеді. Мұның соңы қайда барып тірелері әркімге белгілі болса керек. Бұл да бір қасіретіміз. Міне бұл дүниеде ішіп жеу үшін өмір сүру деген көзқарастың кесірі» [13, б. 28], – деп түйеді. бүгінгі қоғамның сырқатын көріп отырып жазғандай әсерлі ой түйеді.

Ғұмар Қараш қысқа ғана ғұмырында барлық білімін, ақыл-ой, күш жігерін ұлтының жарқын болашағы үшін сарп еткен күрделі тұлға. Алаш қайраткері қазақ халқын ел үшін, ұлт мүддесі үшін қызмет етуге шақырып қан қоймай, «Отан және ұлт реформасы» деген мақаласында: «Бірқатар адамдар Отан, ұлт мәселесімен тек жоғары лауазымды адамдар айналысса болар деседі. Отан, ұлт мәселесі баршаға ортақ. Әркім үлкен де, кіші де бұл жайлы ойласа керек. Отанға ұлтқа қызмет ету жоғары мансапты яки бай адамдарға ғана міндетті емес. Ниеті, ықыласы дұрыс болса, жәй, орташа адамдар да отанға қызмет ете

алады» [14], – деп одан әрі елге, ұлтқа қызмет етудің маңызын: «Әр кісінің өзіне тиісті борышы бар. Әркім шамасы жеткенше қолынан келген істі атқарса болады. Жәй адамдар өз міндеттерін адал атқарса, ол күрделі, ұлы істердің бітуіне үлкен септігін тигізген болар еді. ...Әрбір кісі қоғамның мүшесі екенін сезіне отырып, өзіне жүктелген қызметті атқаруға міндетті. Әрбір адам өзінің халқы үшін қызмет етсе, оның үй-ішіне де, ағайын-туысына да, халқына да пайдалы болады. Демек, отанды, ұлтты жаңғырту үшін әр адам өзіне тиісті сеніммен атқаруы керек. Сонда ғана бұл іс жүзеге аспақ» [14], – деп егежей-тегежейлі түсіндіріп берді. Демек, бұл тәуелсіз Қазақ елін әлемнің дамыған 30 елінің қатарына қосу міндеті қойылып отырған бүгінгі күрделі кезеңде жастарымыздың бойына Отаншылдық, елжандылық қасиеттерін қалыптастыруда өзектілігі жойылмаған құнды пікір.

Ұлт жанашыры қоғам, замана өзгерісі жайлы айта келіп:

«Айналды осылайғы замандарың

Өнерлі білген жанға құл болатын

Мезгілі келді жаңа надандардың

Өнерлі өрен жүйрік өрге жүзер,

Адымы ұзамайды шабандардың» [15, б.16], – деп бүгінгі білімділердің бәсекелестік заманында жастар үшін құнды ой тастайды.

Сондай-ақ ол жер жаһанның келешекте біртұтастануы туралы пікірін былайша түсіндіріп береді: «Надандықтың басты зарарларының бірі замандас халықтардан кейін қалу болады. бүтін дүние жүзі бір базар хүкіміне кірді – дүниенің бір шетіндегі бір адам бұ шетіндегі екінші бір адамға бір дастархан басында бірге отырғандай сөйлесіп, алыс-беріс қарым-қатынасын жасайды. Алыс жолға аз уақыт ішінде барып келеді... Бұ себепті, бүтін дүнижүзіндегі адамдарды бір базардағы деп айтсақ қателеспейміз. Бір майданда қарым қатынас еткендер білім өнері бір дәрежеде болмаса, білгендерге білімсіздер пар келе алмайды. Екінші түрлі етіп айтқанда қатарға ере алмайды, кейін қалады... Сондай-ақ бұл дүние майданында да өнерлі біліктілер білімсіздерді басып жаншып озады, пайдалы нәрселерді күн ілгері өз қолдарына жиып алады. Кейін қалған шабандар әр нәрседен құр қалады. Қазіргі заманда білікті халықтар ілгері озып кеткенде надан халықтар ере алмай кейін қалады...кейін қалу жалқаулықтан, өнерсіздіктен, білімсіздіктен, надандықтан келеді. Бұл себепті надандықтың көп зарарларының бірі деп бұл майданда кейін қалуды санаймыз...Надан адамдардың еншісіне тиген бір қасиеті сол болады. Себебін білмеген нәоселердің бәрін керемет әулиеліктен деп санайды...Біздің қазақ халық бек надан, аурулардан сақтану амалдарын білмейді. Жұқпалы ауру адамның хал-қадірін сұрайды. Өлсе сүйегіне кіреді, сөйтіп бір кісі ауырса жүз кісіге жұғады... Қайтпек керек бұның бәріне надандық себеп, надандық болмаса себепсіз бұл дүниеде еш нәрсе болмайды» [16, б. 128], – деп қынжылады.

«Талас тартыс – дүние заңдылығы. Күштінің күштілігі де заңдылық. Осыған қарап адамдар күштілер ғана өмір сүреді деп ойлауы мүмкін. Шындығында нағыз күштілік шындық пен әділдікте екенін ұмытпау керек. Бұ да пәлсапалық заңдылық. Егер өз ісіңіз әділ болса, онда сөзіңіздің дұрыстығына сене беріңіз», – деп адалдық, әділеттілік адамның өмірлік биік ұстанымы болуын меңзеп көрсетеді. Бұл пікірін одан әрі «Әркімнің өз тұрғысы бар. Хайуандық халіндегілер. Қырғыз зиялылары» деген шағын мақаласында былайша жалғастырады: «Дүниеде көзқарастары адамдық дәрежеден төмен де кісілер бар. Олар хайуандық халден шыға алмай қалған. Олар ішп жеу үшін ғана өмір сүрмек. Мұны олардың істері дәлелдейді. Пікірлі парасатты адамдар мұны айқын аңғара алады. Хайуандық халдегі адамдар қолдарына мансап қағаздары тисе, тек өз құлқы үшін ғана, жақсы өмір сүру үшін ғана қызмет етпек. ... Адамшылық көзқарасты қысқаша қорытсақ, ішу, жеу үшін емес

мағыналы өмір сүру үшін ішіп жеу керек. Осыдан барып бақыт деген жақсы, мағыналы өмір мұраты туады» мағын [16, б. 12], – деп алы өмірдің мәнін айырып түсіндіріп береді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Ғұмар Қараш – Қазақстанның XX ғасыр басындағы демократ зиялыларының қоғамдық-саяси ой-пікірінің көрнекті өкілі, ұлттық сананы жаңғырту мен демократиялық дамуды ұран етіп көтерген ірі қайраткер, гуманист, ағартушы тұлға.

XX ғасыр басында қазақ қоғамындағы қалыптасқан әлеуметтік, саяси, рухани, мәдени мәселелерін шешу жолында Ғұмар Қараш зор еңбек етті. Қазақ елінің тәуелсіздігі мен бостандығы жолындағы күресте ұлт қамқоршысы ретінде таныла білді.

Ғұмар Қараштың ар-ождан, моральдық қасиеттерді санаға сіңіріп, жеке адамды қалыптастыру арқылы мемлекетті нығайту, өркениетті деңгейге көтеру, идеяларының мазмұны мен мағынасы бүгінгі күні де өзінің мәнін жойған емес. Ғұмар Қараш шығармаларының өзегінде ұлттық сана, рух, діни көзқарас, адамгершілік тәрбиесі мәселелері жатыр. Демек, XXI ғасырдағы бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастырамыз десек, Ғұмар Қараш шығармаларын терең зерттеу, жас ұрпақты ойшыл ақынның қазыналы ойлары негізінде тәрбиелеу кезек күттірмес міндет деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ғұмар Қараш. Замана. (Өлең, толғаулар, пәлсапалық ой-толғамдар, мақалалар). Құрастырған Қ.Сыдықов. – Алматы: Ғылым, 1998. – 240 б.
- [2] Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив (БҚОМА.) 312 - қор, 1- тізбе, 8 - іс.
- [3] Ысмағұлов М. Ғұмар Қарашев. Қолжазба / М. Ысмағұлов .- Батыс Қазақстан облыстық тарихи - өлкетану музейі (БҚОТӨМ), М.Ш. Ысмағұлов қоры. 12 - қор, 3- бума.
- [4] Ғұмар Қараш Педагогика // Мұғалім. – 1919. – № 2. 10-19 б.
- [5] Ғұмар Қараш Педагогика // Мұғалім. – 1919. – № 7. 12-17 б.
- [6] Ысмағұлов М. Ғұмар Қараштың тәлім - тәрбиелік ой – пікірлері / М.Ысмағұлов // Қазақстан мұғалімі. –1959. – №21/ 34.
- [7] Боранбаева Б.С. Ғұмар Қараш. Қоғамдық саяси қызметі. Монография / Б.С.Боранбаева . – Алматы: Арыс. – 1998. – 232 б.
- [8] Ғұмар Қараш Жаңа шыққан жастарға // Социалистік Қазақстан. 1989.
- [9] Ғабдолла Мұштақ / Қарлығаш. – Қазан, 1911. – 28 б.
- [10] Кенжеалиев И. Ғұмар Қараш / И.Кенжеалиев. – Орал. Оқу құралы. – Орал: БҚМУ баспаханасы, 2004. – 136 б.
- [11] Тәж-Мұрат М. Ғұмар Қараш. (Өмірі мен шығармашылығы.) – Ақтөбе: А-Полиграфия ЖШС, 2004. – 384 б.
- [12] Ордалық баласы Ұлт һәм туған тіл // Дұрыстық жолы, 1919. № 5.
- [13] Ғұмар Қараш / Ойға келген пікірлерім. – Орынбор: Вакт, 1910. – 48 б.
- [14] Қараш баласы Ғұмар. Бұ қай заман // Қазақстан, 1911.- № 1.
- [15] Ғ.Қ. Бала тұлпар / Қ.Ғ.– Уфа, Шарқ, 1911.– 59 б.
- [16] Өзбекұлы С. Ғұмар Қараш (өмірі мен қызметі) / С. Өзбекұлы, А. Исмайлов. – Алматы, 2000. – 34 б.

REFERENCES

- [1] Gumar, Karash (1998). Zamana. (Olen, tolgaular, palsapaluk oi-tolgamdar, makalalar). Kurasturgan K.Suduekov [Zamana. (Poems, thoughts, articles)].- Almaty [in Kazakh].
- [2] Batys Kazakstan oblystyk memlekettik apxivy (BKMA) 312 - k, 1- t, 8 - is. / [The state archive of West Kazakhstan] [in Kazakh].
- [3] Ismagulov, M. Gumar Karashev [Gumar Karashev]. Koljasba. Batuz Kazakhstan obluztyk tarihi-olketanu murajaiy (BKOTOM)The fund of M.Sh. Ysmagulov. 12, 3 [in Kazakh].
- [4] Gumar, Karash (1919). Pidagogika // Mugalim [Pedagogy] – Teacher. 2, 10-19 [in Kazakh].
- [5] Gumar, Karash (1919). Pidagogika // Mugalim [Pedagogy] – Teacher. 7, 10-19 [in Kazakh].

- [6] Ismagulov, M. (1959). Gumar Karashtyn talim- tarbielik oi-pikirleri [The views of Gumar Karash]. Kazakstan mugalimi - The teacher of Kazakhstan. 21,34 [in Kazakh].
- [7] Boranbaeva, B.S. (1998) Gumar Karash. Kogamdyk-saiasi kyzmeti. Monograviva [Gumar Karash. Public and political activity]. - Almaty [in Kazakh].
- [8] Gumar, Karash (1989). Jana shykkan jastarga [For the youth]. Sosialistik Kazakstan - Socialist Kazakhstan [in Kazakh].
- [9] Gabdolla, Mushtak (1911). Karlygash [Swallow]. Kazan [in Kazakh].
- [10] Kenjaliev, I. (2004). Gumar Karash [Gumar Karash]. Oku kurali – Oral: BKMU baspaxanasy [in Kazakh].
- [11] Taj-Murat (2004). Gumar Karash (Omiri men shygarmashylygy) [Gumar Karash. Life and activities]. – Aktobe: A-Poligravia JSHS [in Kazakh].
- [12] Ordalyk balasy (1919). Ult xam tugan til [Nation and native language]. Durystyk joly, 5. 1 april [in Kazakh].
- [13] Gumar, Karash (1910). Oiga kelgen pikirlerim [Thoughts come to my mind].- Орынбор: Bakt.– 48. [in Kazakh].
- [14] Karash balasy Gumar (1911). BU kai zaman [What a time] . - Kazakhstan. 1, 15 november [in Kazakh].
- [15] G.K. (1911). Bala tulpar[Child prodigy].– Uva, Shark [in Kazakh].
- [16] Uzbekuly, S., Ismailov, A. (2000). Gumar Karash (umiri men kyzmeti) [Gumar Karash. (Life and activities)]. – Almaty: Atamura [in Kazakh].

Боранбаева Б.С.

ИДЕЯ ГУМАР КАРАША ПО ВОЗРОЖДЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА

Аннотация. В начале XX века национальную интеллигенцию волновали проблемы пробуждения национального духа, сохранения национального единства и территориальной целостности, достижение национального суверенитета и вхождение казахского в ряд передовых народов мира. Однако, имена этих ярких представителей казахского общества были преданы забвению не их произведения долгое время не публиковались. Среди них особо выделяется имя Гумара Караша, одного из лидеров алашского движения, просветитель и поэт-мыслитель. Его произведения, в которых поднимаются проблемы казахского народа, звучит мечта о независимом и сильном Казахстане, подвергается острой критике такие негативные черты характера как невежество и лень, не потеряли своей актуальности по сей день. Автор статьи на научной основе доказывает актуальность литературных, педагогических и философских произведений как «Мои мысли», «Урожденный», «Узоры», Ласточка», «Маленький тулпар» в деле возрождения национального духа в казахском обществе.

Ключевые слова: Гумар Караш; Бокевская Орда; просветитель; поэт-мыслитель; цивилизация; казахский народ; язык нации; журнал «Учитель»; «Педагогика», мусульманская религия; невежество, лень.

Boranbayeva Baktyly

IDEA OF MODERNIZING THE NATIONAL IDENTITY OF GUMAR KARASH

Annotation. At the beginning of the 20 th century there were some issues that concerned national intelligentsia: awakening national identity, maintaining the national unity, territorial integrity and pursuing national independence by including the Kazakh people in the list of civilized countries. However, the names of the Kazakh intelligentsia who thought about the bright future of their nation were not mentioned and their works were not published for a long time. Thanks to the independence of our country they have been successfully revealed. One of the Alash founder, thinker, poet, and enlightener was Gumar Karash. Having dreamt of Kazakhstan becoming an independent, cultured and fundamental country, he fiercely criticized some bad-tempered behaviors of the Kazakh nation such as illiteracy, laziness and so on. The author examines some

philosophical, pedagogical works of Gumar Karash such as «Opinions that come to mind», «Tumysh», «Pattern», «Swallow», «Bala tulpar» that play a leading role in the current independent Kazakh society.

Keywords: Gumar Karash; Bokei Orda; enlightener; poet; civilization; the Kazakh nation; national language; journal «Teacher»; «Pedagogy»; the religion of Islam, illiteracy; laziness.

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

UDC 911.52:556.314:910.25
MONTI 39.19.31
DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).11

¹Petrishchev V.P., ²Akhmedenov K.M.

¹Institute of Steppe, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, RF
²M. Utemissov WKSU, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: wadpetr@mail.ru, kazhmurat78@mail.ru

ANALYSIS OF CLUSTER DIFFERENTIATION OF SPRINGS IN WESTERN KAZAKHSTAN

Annotation. The article discusses the results of classification of groundwater springs in Western Kazakhstan with the use of cluster analysis in two ways – Complete linkage clustering and the Ward's method. Different groups of springs have been identified, based on the comparison of their water, specifically the content of cations and anions, hypsometric position and total mineralization. To determine the hidden groups of springs, hierarchical clustering algorithms have been used for classification. Multivariate statistical analysis performed by *Statistica 8* application program made it possible to distinguish two main types of springs of Western Kazakhstan, differing both by hydrogeochemical/hydrogeological characteristics, and by the correlation with factors of landscape-climate and landscape-geomorphologic differentiation. Salt dome structure is identified as an important factor in the formation of hydro-geochemical anomalies and plays an important role in the formation of groundwater outputs under the Peri-Caspian Depression.

Keywords: geography; landscape studies; cluster analysis; spring; hydrogeochemical facies layering; landscape; salt-dome tectonics; geological and geomorphological azonality.

Introduction

The territory of Western Kazakhstan is a geographical region, within on the one hand, there are combined the rising and bending elements of the ancient East-European platform and the young Turan plate, on the other hand, the seven-humid conditions change to extra-arid ones. The result is a complex set of natural factors, affecting, among other things, diversity and anomalies in the characteristics of natural waters. Within the limits of Western Kazakhstan two major physical and geographical boundaries are passing: 1) latitudinal boundaries between the steppe and semidesert zones, a wide strip between which forms a subzone of semi-deserts; 2) the submeridian boundary dividing the Caspian Depression, on the one hand, and the landscape-geomorphological structures of Mangyshlak - the Ustyurt plateau and the Karatau mountains.

On hydro geological zoning, this region includes the Caspian complex artesian basin, and the Mangyshlak-Ustyurt basin, consisting of a system of artesian basins and fractured basins. Belonging to hydro geological basins and physical and geographical areas determines the basic hydro geochemical parameters of groundwater outlets. Along with this, there are various kinds of outcrops of groundwater, distinguished against the background of the others by extremely high

mineralization, the content of heavy metals and radioactive elements. We identified such exits as hydrogeochemical anomalies.

Pri-Caspian hydro geological basins are divided into Western and Eastern Caspian hydro geological areas and Priuralye and South-East areas. [1]. In the West Caspian region, amid district-wide salt water aquicludein the suprasalt floor, confined groundwatersand free-surface infiltration waters of different chemical composition dominate. There issome absence of free water exchange with the lower levels in this area, a great role in the formation of high-salinity waters and salt brines is played byclose to the surface salt domes and their cap rocks. In the East Caspian region, aquifers layering becomes discontinuous, thereby improving stability of the water composition and increasing production rate of the springs. In contrast to the Priuralyearea where halogens sulfur deposits have been found, South-eastern region does not have any. Spring dischargesare observed within erosional scour and at the output points of Mesozoic and Upper Paleozoic depositsto the surface. The study area also coversMangyshlak-Ustyurt hydrogeological area, structurally composed of North-Mangyshlak and Southern Mangyshlak artesian basins.

Visual comparison of lateral-zonal differentiation of spring runoff in the Zavolzhya region (Orenburg oblast, Russia), Pri-Caspian Depression (West Kazakhstan, Atyrau and Aktoberegions of Kazakhstan) and on Mangyshlak (MangystauRegion, Kazakhstan) [11] leads to the conclusion that due to exposure of azonal factors (salt dome structure, dominance of marine saline sediments, exposure of Paleozoic deposits) in the Caspian area, dependence of landscape boundaries and spring characteristics sharply decreases (Fig.1). Correlation of isolation zones of mineralized natural groundwater with the climatic conditions of the trans-Volga region (Obshiy Syrt and Priuralye), Caspian Depression and MangyshlakPeninsula leads to the same conclusion (Table 1) [1,3].

The purpose of this article is to analyze the manifestation of various factors of landscape-diffusion in the hydro geochemical characteristics of groundwater outcrops. For this assessment, we compared the universally recognized physiographic and hydro geological boundaries within Western Kazakhstan and the spatial dynamics of the main parameters of the spring yields-debit, mineralization, altitude, cation and anionratios.

Materials and Methods

The reference of our own field research (2013-2017) onthe territory of West Kazakhstan, Aktobe, Atyrau and Mangystau regions of Kazakhstan served the basis for analytical data. Thus, cartographic database on about 75springshas been created. The spring certificates were filed as well. The database was designed by the means of a licensed version of GIS MapInfo 9.5. The database of the groundwater springs is divided into the following sections: outlet feature (ascending, descending), flow rate, description of terrain (landscape), age of the groundwater aquifer; data on cation-anion spring waters analysis, data on the content of heavy metals, selectively - for oil and trace elements; bacteriological analysis data, assessment of the environmental condition of springs (capping, utilization, traffic, household waste contamination); contemporary use of a spring (presence of sacred object, tourist-recreational and balneotherapy use, drinking water supply, water for livestock use). Cartographicvisualizationof the databasewas alsoheldinMapInfo 9.5 environment. Applied topographic base includes maps of 1:25000 (working scale), 1: 100000 (for analytical constructions), 1: 500000 (overview map). The information and map database includes six layers with different characteristics of springs - serial number, name, geographic location, the absolute height, springtype, its flow rate, the hydrochemical characteristics of groundwater (dry residue, stiffness, pH, cation-anionic composition, heavy metalscontent). On the basis of the composed database, thematic maps for separate areas of research(West Kazakhstan, Atyrau, Aktobe, Mangystau regions) there have been created as well as in the final version forentire territory of Western Kazakhstan.

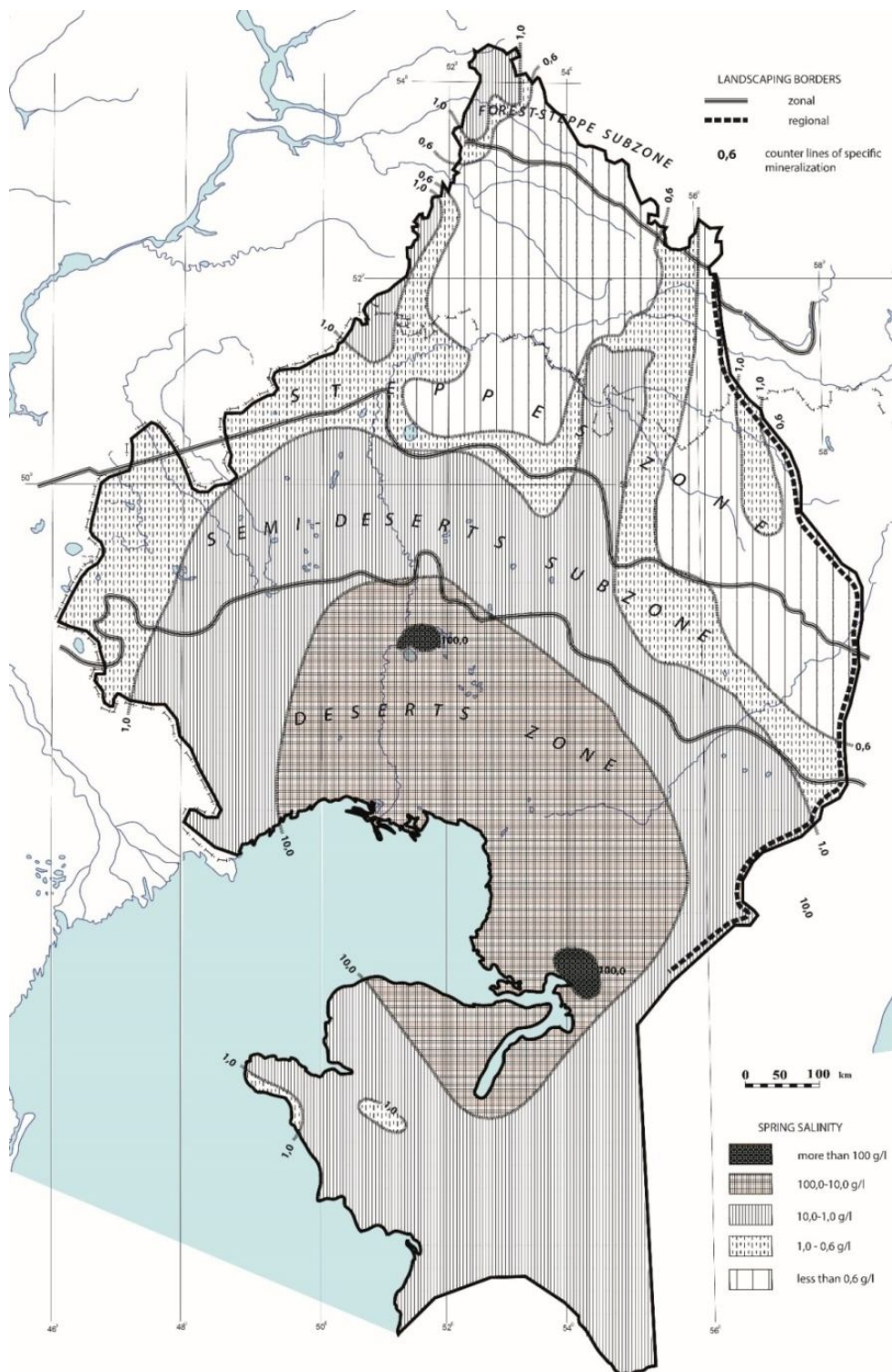

Figure 1 - The mineralization ratio of natural groundwater and landscape borders within the Trans-Volga region and the Caspian Depression (Orenburg Region, Russia and West Kazakhstan, Aktobe, Atyrau, Mangistau regions of Kazakhstan)

Zonal and Azonal Conditions of Springs Differentiation. Latitudinal zonality. In the evaluation of the differentiation degree of spring outlets in accordance with the latitude zonal boundaries, the parameters characterizing the occurrence, springs water abundance, common runoff and the above described hydro-chemical parameters (such as salinity, cations and anions content) were taken into account. The highest incidence of springs within the study area is marked in conditions of the steppe zone, where average flow rate and low content of fraction soluble salts correlate with increased annual rainfall (270-370 mm) as well as with a significant drain volume module (1-3 l / 1 km²). Latitudinal change of annual precipitation in steppe region and drain modulus values coincide with the spatial dynamic of average mineralization and the proportion of soluble salts to the content of cations. It should be noted, that spring nutritional value for surface water in the steppe zone is comparatively large, and is correspondingly just over 1% of the total unit discharge. Latitudinal zonation in differentiation of springs parameters is evidenced by change of latitudinal hydro chemical properties of spring water. From north to south, it facilitates reduction of water abundance, density of springs and their mineralization but increases content of soluble salts - chlorides and sulphates (Table 1). Comparison of the latitude-zonal boundaries with counter lines of substances concentration of the spring waters indicates submeridional deviation of mineralization counter lines, as well as Cl⁻ and SO₄²⁻ marked within Priuralye area (Orenburg and Aktobe regions). It is easy to observe the change in the hydrochemical class of springs from hydrocarbonate and hydrocarbonate sulfate in the forest-steppe to sulfate-hydrocarbonate and sulphate-chloride in the northern and southern steppes, and to chloride in the deserts of the Caspian Depression and Mangyshlak is also clearly manifested.

Table 1 - The springs performance ratio of the forest-steppe, steppe, semi-desert and desert zones of the Volga-Ural region

	FOREST-STEPPE southern subzone	STEPPE northern and southern subzone	STEPPE southern subzone	SEMIDESERT	DESERT	DESERT
Meteorological observations points	Buguruslan	Buzuluk	Uralsk	Kalmikova	Guryev	Aktau
Annual precipitation, mm	419	376	269	193	158	130
Average monthly summer temperature °C	+20.2	+21.2	+21.5	+23.5	+24.1	+28.0
Number of springs (surveyed)	672	2049	48	4	5	17
Area, thous. km ²	17.6 *	106.5 *	83.9 **	123.7 **	175.4 ***	134.0 ****
Springs incidence, / 1000 km ²	38.2	19.2	0.57	0.03	0.03	0.13
Total flow rate (sum of the spring flow rates), l / s	842.5	1070.6	33.1	0.3	2.8	6.9
Spring flow in l / s per 1000 km ²	47.9	10.1	0.4	0.002	0.02	0.05
Average flow rate, l / s	1.3	0.5	0.7	0.07	0.55	0.41

Averagemineralization, mg / l	508.8	654.5	484.4	523.0	279542	3997.1
Descending/ascending water ratio	1: 0.36	1: 0.28	1: 0.07	1: 0	1: 0	1: 0.14
Concentration ratio (Cl+SO ₄ ²⁻) to the total content of cations mg / eq. %	24.8	53.6	43.1	28.9	99.5	90.3

- * - within Orenburg Region;
- ** - within West Kazakhstan and Aktobe Region;
- *** - within Atyrau and Aktobe Region.
- **** - within Mangistau Region.

Geological and geomorphological azonality. An example of the geological and geomorphological azonality are the springs of salt-dome uplifts of the Peri-Caspian Depression. They are the groundwater outlets with anomalous parameters of mineralization and concentration of chlorides. In particular, the springs disposed along the north coast of Inderlake which is dissecting Inder salt dome and is characterized by high mineralization and considerable prevalence of chloride salts. The largest of them is Tuzdybulak spring consisting of two descending outlets, the total flow rate - 0.7 l / s, draining halid-sulfate thickness of Kungurian age of the Lower Permian.

Kurlov's formula for this spring: $M53,8 \frac{Cl(99)}{Na(83)Mg(14)}$. Abnormal hydrochemistry spring

characteristic is also peculiar to Tilepbulak spring which is located within Inder hydrochloric structure. It is a group outlet consisting of ten individual springs with one dominant be debited. The total flow rate of the spring is greater than 1 l / s. Kurlov's formula for the spring: $M33,8$

$\frac{Cl(99)}{Mg(50)Na(34)Ca(16)}$. High hydrochemical springs abnormality is determined by the position

within the open salt cores and the edge parts of the activated salt diapirs, in the contact zone of gypsum-anhydrite cap rocks with halogen rock of salt cores [4,5].

Layered geomorphological ordination. Landscape-hydro-chemical features of groundwater springs appear most prominently on high altitude genetic stages of steppe zones of Obshyi Syrt, Utinsk (Ilek) plateau and Aktobe Priuralye. As known, the basic migration patterns of chemical substances in landscape-geochemical levels are meant to increase the content of readily soluble salts and mineralization transferring from eluvial and transit facies to the accumulative facies. There is apparent dominance of springs with increased mineralization and high concentration of soluble chlorides in the bottom (accumulative) stage in the steppe zone; in contrast, bicarbonates and sulfates prevail on the top (eluvial) stage, causing desalination of spring waters.

Due to small-amplitude, low-lying terrain character, a sharp decline in the amount of rainfall and the increasing role of azonal geological and lithogenic factors under the influence of salt tectonics, parameters of springs layered distribution within the semi-desert and desert areas of the Caspian Depression are not so obvious. It should be noted that, nevertheless, mainly due to the growth of the relief amplitude (up to 600 m) within Mangyshlak, hydrochemical layering of springs becomes prominent again. The process will be described in detail below when clustering springs parameters.

Subjects and methods of research. The results of research obtained from expeditions for 2013-2017 on studying 75 springs of Western Kazakhstan became the basis for the cluster partition to the landscape and hydrogeological groups. The cluster method consists in combining objects into groups as finding similarities between their characteristics [2,6]. The Euclidean distance - the distance between the geometric mean parameter values is taken as the association criterion. For a

cluster analysis, complete linkagemethod was used - the maximum distance between any two clusters of two compared objects (intergroup variance) and the Ward's method - determining the minimum intra dispersion. *Statistica 8is* one of the most popular analytic application used for of a cluster analysis [7]. The dendrograms of compared springs groups, as a product of the cluster analysis, are given below. Only proven and widely known in the hydrogeology and hydrochemistry landscape approaches [8,9] as well as indigenous results of studies conducted in the Zavolzhye, Priuralye and Zauralyeregions [10-14] have been referred in the analysis of hydrogeochemical singularities of groundwaters.

Study outcomes and discussion. The complete linkage method has identified 11 clusters, including 5 with individual objects (hydrochemical anomalies - five springs are chloride sodium of hydrochemical type with very high salt content - BulakAuly spring (cluster 7) in Pri-Uraliye (salinity up to 160 g / l), Caspian depressionsprings of Inderdome: cluster 8 - Tuzdybulak (salinity 54 g / l), cluster 9 - Tilepbulak springs (salinity up to 34 g / l) and Aschytuzbulak (salinity 27 g / l), and the Unerespring insouthern Mangyshlak (salinity - 22 g / l) belonging to the cluster 10. Saryomirspring, a single spring in cluster 2, has chloride-sulfate and sodium nature and is located within the Shelkardome on the Caspian Depression.

A small cluster 6 forms four springs with low mineralization (0.6 - 1.1 g / L) of bicarbonate-sulphate-calcium magnesium class on the northwestern margin of the Caspian Depression (two springs in the proximity of Taskala village: Aibas and Aktausprings) both relating to Early Paleozoic aquifers system.

The remaining springs are divided into five groups constituting the most numerous clusters 1, 3, 4, 5 and 11 (Table 2).

Table 2 - Average values of spring clusters allocated according to a complete linkage method

Cluster	The content of anions, mg / l			Cation content, mg / l			Salinity mg / l	Flow rate l / s	Height , m	Q-ty of springs	Share , %
	HCO ₃ ⁻	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺					
1	276.8	293.1	337.7	85.5	56.5	300.2	1231	0.2	92.1	8	10.7
2	265	508.9	324.7	476.5	43.2	476.5	966	0	39	1	1.3
3	330.9	76.4	155.3	76.6	28.8	127.8	612.8	0.2	152.6	17	22.7
4	171.6	34.1	95.6	34.8	8.4	41	289.9	1	196.1	26	34.7
5	765.6	112	126.6	3.6	3.4	107.9	591.2	0.2	68.8	6	8
6	270.5	141.5	211.9	112	100	10.2	681.9	0.5	60.8	4	5.3
7	18.4	97996.2	78.4	7118.8	909.8	53668.9	159,784.1	0.5	4	1	1.3
8	186.8	34950	38.5	2055	40140	12738.2	53847.5	0.7	-5	1	1.3
9	203.9	20605	90.8	2565	3854.5	3588.8	30656	0.8	-17.5	2	2.7
10	122	11025	1843.1	680	246.6	8178.8	22095	5	-6	1	1.3
11	248.8	1445.4	1367.6	351.2	212.3	1522.7	5091.7	0.1	60.8	8	10.7

Cluster 4 is the firstmost numerous group - 26 springs, it mostly includes springs of Obshiy Syrt, Utva riverbasin (Ilek plateau) and Aktobe Priuralye. They are characterized by low salinity (average 290 mg / l), relatively high sulfate content (32% of the anions amount) with predominance of hydrocarbons, and location at high hypsometric levels (mean location height of these springs is 196 m).

The second largest group (cluster 3) includes 17 springs associated with the transit landscape-geochemical stages of Obshiy Syrt and Subural (Ilek) plateau. Urals springs are not represented here. Their average salinity is 612 mg / l with a sharp dominance of hydrocarbons.

The third group (cluster 1) is formed by 8 springs belonging to the lower (accumulative) level of landscape-geochemical catena. They have the highest salinity (1231 mg / L) equal content of bicarbonates, sulfates and chlorides (77% of the anions amount). In general, the clusters 4, 3 and 11 correspond to the height-genetic layering of landscape complexes of Obshiy Syrt, Ilek and Priuralye plateau (Fig. 2, 3).

Cluster 11 is represented exclusively by Mangyshlak springs which belong to hydrocarbonate sodium sulfate class of salt water (average salinity is 5 g / l).

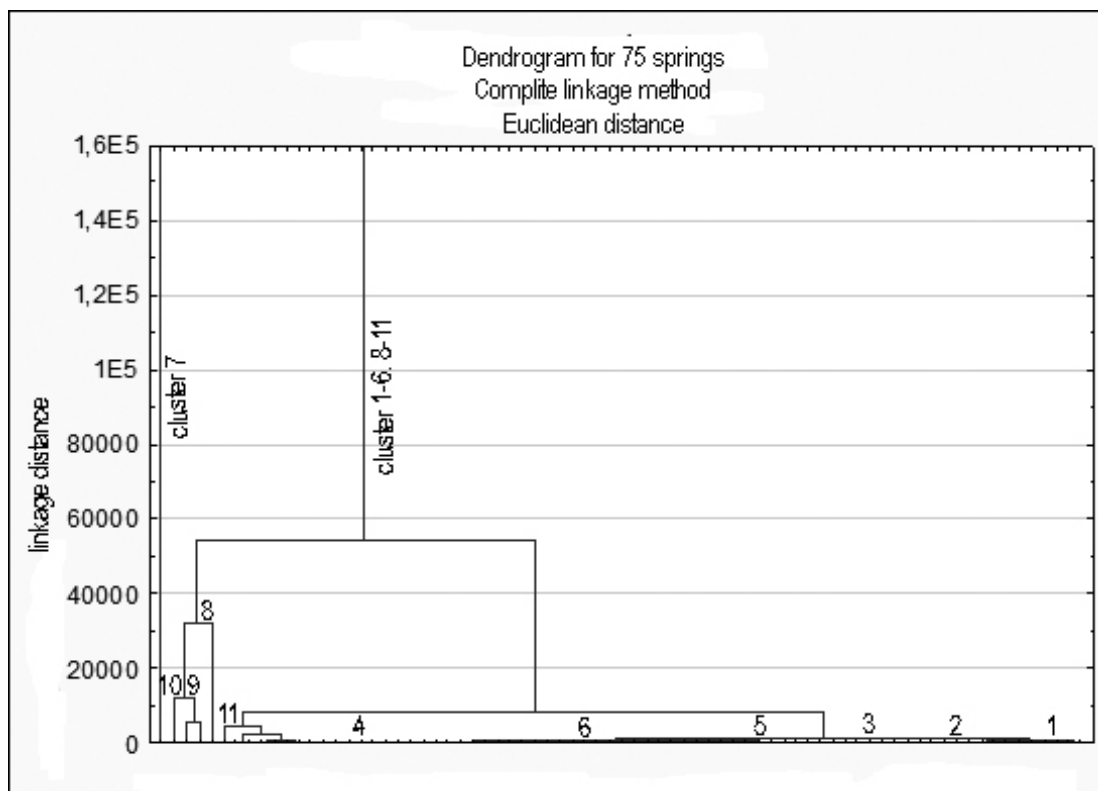

Figure 2 - Clustering dendrogram of Western Kazakhstan springs according to the Complete linkage method.

Ward's method also leads to the classification of single objects clusters which are perceived as one of a kind landscape-geochemical units (Table 3). Number of individual clusters is the same and they combine the same springs. Three of them (clusters 2,3,4) are the same Tilebulak, and Tuzdybulak, Aschytuzbulak springs formed by the water discharge of gypsum cap rock fracturing zones (obviously, involving brines of saline mirror that is especially peculiar for Tilebulak spring). Mangishlak springs form a separate cluster 5 with high mineral waters. The Ward's method better differentiates hydrogeological areas; landscape-geochemical layering of spring tracts is traced on the Obshiy Syrt, Utva plateau and Aktobe Priuralye. It is characterized by the isolation of the lower tier spring (cluster 7), the transit (trans-cumulative and trans-eluvial) tier (clusters 8 and 9), the eluvial layer (clusters 10 and 11).

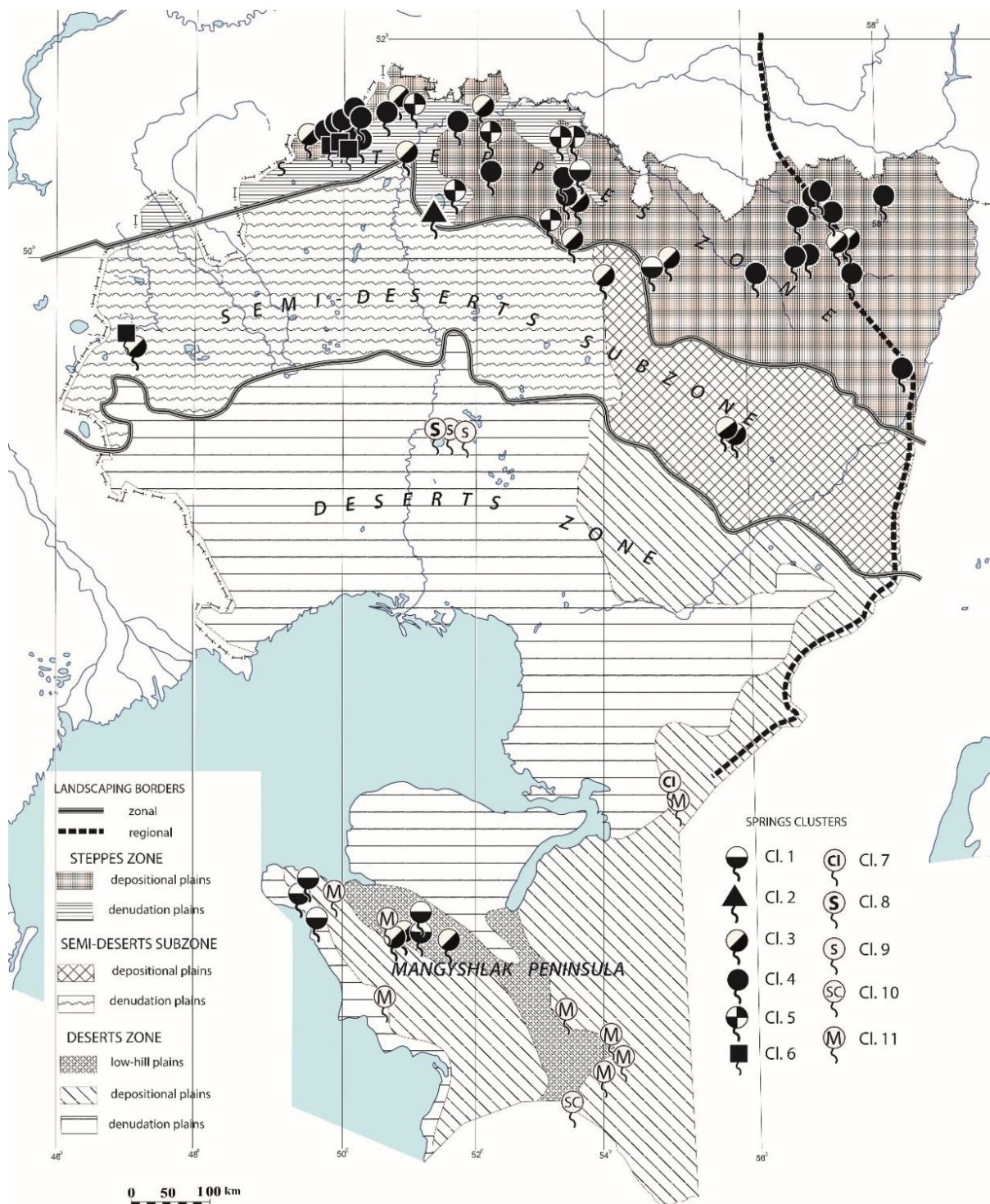

Figure 3 - The clustering layout of the groundwater springs in Western Kazakhstan according to the Complete linkage method.

Table 3 -Spring characteristics averages. The clusters selected by Ward's method

Cluster	Anions content, mg / l			Cation content, mg / l			Salinity mg / l	Flowrate l / s	Height, m	Q-ty of springs	Share, %
	HCO ₃ ⁻	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺					
1	18.4	97996.2	78.4	7118.8	909.8	53668.9	159,784.1	0.5	4	1	1.3
2	186.8	34950	38.5	2055	40140	12738.2	53847.5	0.7	-5	1	1.3
3	123.8	14717.5	948.3	1867.5	2022.8	5112.7	24787.5	2.8	-9	2	2.7
4	282.4	22800	128	2075	3910	5131.1	33832	1	-23	1	1.3
5	248.8	1445.4	1367.6	351.2	212.3	1522.7	5091.7	0.1	60.8	8	10.7
6	225.4	422.4	460.9	123.3	78.9	355.6	1600.8	0	88.7	3	4
7	382.5	189.8	251.3	110.5	38.1	175.6	1055.5	0.1	103.2	11	14.7
8	337.2	120.1	172.5	64.2	42.8	111.8	671.1	0.2	152.1	11	14.7
9	319.6	63.1	117.4	83.3	20.5	89.2	507.5	0.3	98.5	9	12
10	210.4	34.4	113.8	34	16	73	315.4	0.3	206.1	13	17.3
11	269	39.3	78.6	23.5	7	54.8	172.1	0.8	165.7	15	20

Among the identified patterns of selection of clusters, particular attention should be paid to the following circumstance. As landscape geochemical anomalies, springs genetically associated with active saline-dome elevations are clearly distinguished. All three methods (Complete linkage, the Ward's method, and the method of "k-means") separate Tilebulak spring (Inder salt dome region), Tuzdybulak, Aschytuzbulak springs (Inder salt dome region), and Saryomir spring (Shalkar salt dome area) in different clusters (Fig. 4, 5).

Classification of groundwater springs in Western Kazakhstan on the basis of cluster analysis by *k-means* method gave the following results:

1) Hydro geochemical ordination of outcrops of groundwater is conditioned both by hydro geological complexes of groundwater and by zonal and climatic factors determining water availability, mineralization and chemical composition of springs.

2) Hydro geochemical features of groundwater outflows are determined by both regional and local factors of landscape-hydro geological differentiation. One of them is the landscape-geomorphological stratum, consisting in the isolation of elementary slopes from the top down - eluvial transit and accumulative geochemical facies. In accordance with this, the following regularities were revealed:

2a). The springs belonging to both the lower and upper geochemical facies have a high concentration of hydrocarbonates, while at the same time, their lower content is noted for the outflow of groundwater within the transit facies.

2b) Sulfates and chlorides naturally prevail in the spring waters of the accumulative geochemical facies.

2c) The following regularity is observed with regard to cations: a high content of calcium and magnesium is noted only for the transit facies of elementary geochemical landscapes, the concentration of sodium decreases from accumulative facies to eluvial facies.

2 d) Mineralization of spring waters of minimum values reaches within the limits of transit facies, increasing to eluvial (i.e upward) and accumulative (i.e, down hypsometric position).

2e) The high-genetic ordination of the springs of Western Kazakhstan is significantly reduced from north to south - from the southern spurs of the Common Syrt and the Utvin plateau to the Caspian lowland, and leads to the complete isolation of the Mangysh-laca springs.

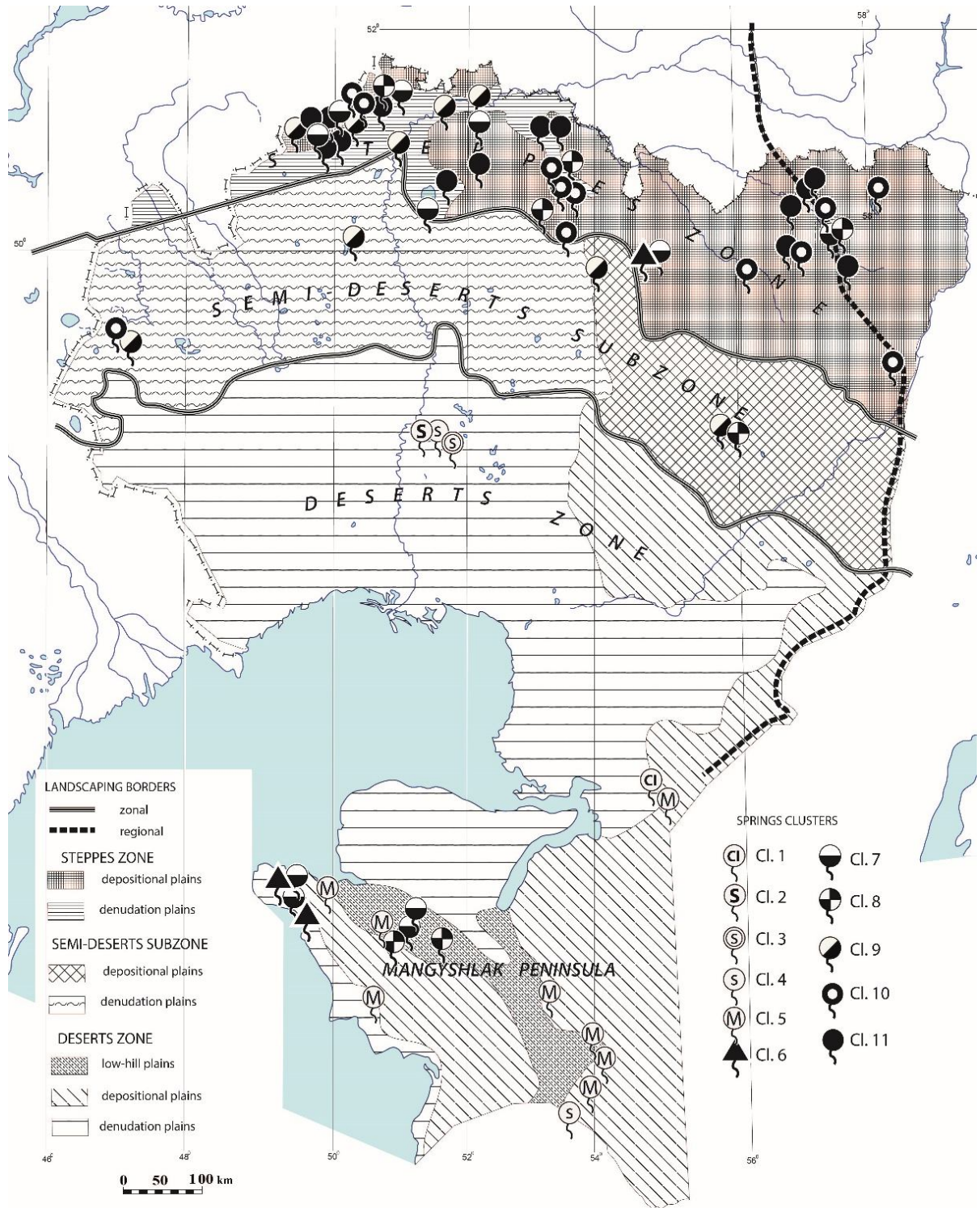

Figure 4 - The clustering layout of the groundwater springs in Western Kazakhstan according to the Complete linkage method.

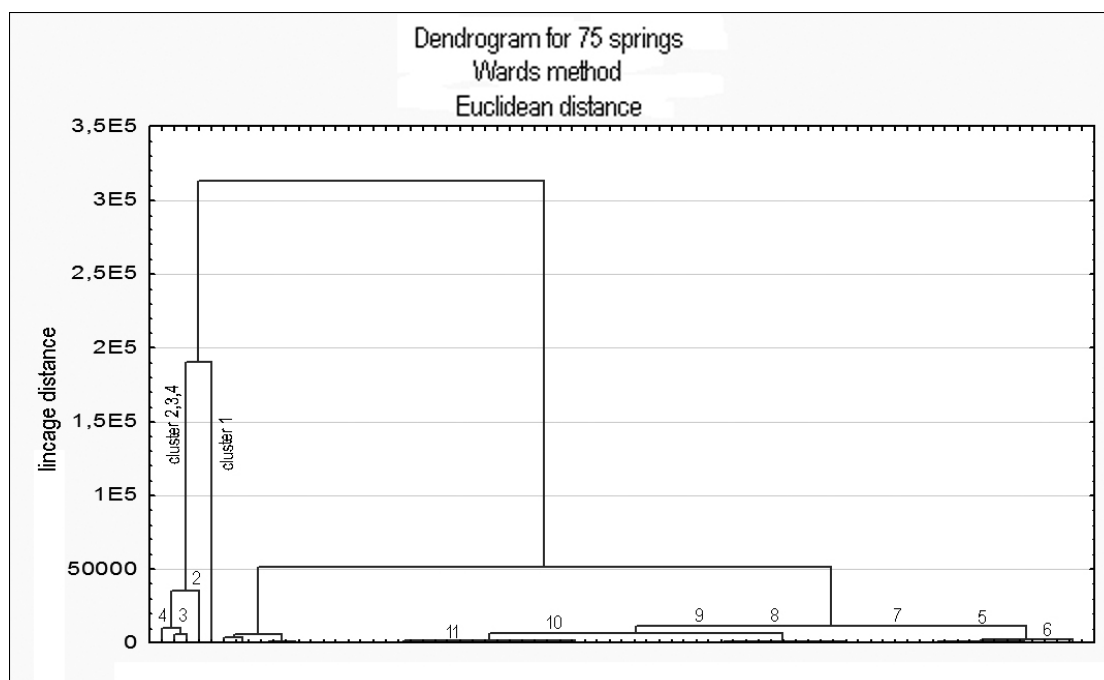

Figure 5 - Clustering dendrogram of Western Kazakhstan springs according to the Ward's method.

3) The significant role of salt-dome tectonics in the formation of spring hydro geochemical anomalies, which are manifested not only in the form of outcrops of sulphate-karst springs but also in springs with a "rap" composition of water, which is not observed in the Urals and Zavolzhie. The springs of salt-dome structures, obviously, should be distinguished as supra-regional levels of hydro geological zonation.

4) The degree of anomaly of the spring landscapes is determined by the proximity of their location in relation to the natural boundaries of the corresponding hierarchical order - the higher the level of the physico-geographical boundary, the more vivid the manifestation of the anomalous properties. The springs located at the borders of the region (province) reveal a significant deviation from the typomorphic (background) properties, which can be explained by their involvement in the boundary paradynamic geosystems (ecotones).

Conclusion

Thus, the Western Kazakhstan includes three different hydrogeological areas—ObshyiSyrt and Ilel, where an important role in the differentiation of spring stows is played by factors of altitude and genetic layering and landscape asymmetry; the Pri-Caspian, where the springs outputs are connected mainly with saline-dome elevations; and Mangyshlak, where springs are confined mainly to the erosion of the ridge hollows of Mangistau or abrasion autopsy aquifers on the coast of the Caspian Sea.

A special feature of spring landscapes within salt domes is abnormal hydrogeochemical parameters associated with the placement of evaporite rocks in the aeration zone, where they are dissolved and leachate is removed by spring waters.

Acknowledgements

This work was supported by Russian Foundation for Basic Research (project No. 17-05-00514a), Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (program No. 0090 / PTSF-15-MON / 1-15-RT) on the subject of the "Catalog of water

resources and monitoring systems for the sustainable management of Western Kazakhstan water resources" and under the state order to the Institute of Steppe, Ural Branch of Russian Academy of Sciences "Russian Steppes: landscape and environmental pillars of sustainable development, the rationale for nature-like technologies in terms of natural and human-induced environmental changes".

REFERENCES

- [1] Гидрогеология СССР. Том XXXV. Западный Казахстан. Актюбинская гидрогеологическая экспедиция / под ред. А. В. Сотникова. Москва: Издательский дом "Недра", 1971, 522 с.
- [2] Factor, discriminant and cluster analysis: Translated from English. /J.–A Kim, Myuller Ch.U., W.RKlekka [et al.]; The editor - I.S. Yenyukov. M. Finance and Statistics, 1989, 215с.
- [3] Гидрогеология СССР. Том XLIII (Оренбургская область) / под ред. Е. И. Толмачева, Москва: изд-во недр, 1972, 272 с.
- [4] Petrishchev V.P., Chibilev A.A., Akhmedenov K.M., Ramazanov S.K. (2011) The formation features of landscapes in Inder Salt-Dome Area (Pricaspian Hollow) // Geography and natural resources, 2, 146–151.
- [5] Petrishchev V.P., Chibilev A.A., Sivokhip Zh.T. (2012) Cluster differentiation of spring groundwater outcrops in Southern Ural region. Geography and Natural Resources, 33,2,165-171 с.
- [6] Мандель И. Д. (1988) Кластерный анализ. Финансы и статистика / И.Д. Мандель Москва: 1988.-176 с.
- [7] Боровиков В. П., Боровиков и. п. статистико - статистический анализ и обработка данных в оконной системе / В. П. Боровиков. Москва: Информационно - издательский дом "Филин", 1997., 608 с.
- [8] Глазовская М. А. Геохимические основы типологии и методологии исследования природных ландшафтов / М.А. Глазовская. Смоленск: Ойкумена, 2002, 288 с.
- [9] Питьева К.Е. Гидрогеохимия (формирование химического состава подземных вод) / К.Е. Питьева. Университет Печати Москва, Московская, 1978, 326 с.
- [10] Петрищев В.П. Кластерная дифференциация подземных источников в Южном Приуралье / В.П. Петрищев // Многопрофильный университет как региональный центр образования и науки: материалы научно-практической конференции. Оренбург, 2009, 1919-1924 с.
- [11] Петрищев В.П. Кластерная дифференциация источников в западной части Оренбургской области Интеграция науки и практики в профессиональном совершенствовании педагога / В.П. Петрищев. Материалы научно-практической конференции (Оренбург, 3-5 февраля 2010 г.). Оренбург, 2010, 1489-1495 с.
- [12] Сивохиц З. Т. Природные подземные источники Южного Приуралья: корреляция гидрогеохимической дифференциации с типами рельефа / З.Т. Сивохиц, В.П. Петрищев, А. А. Чибилев // Вестник Русского географического общества, 2003, 135, 3, 42-50 с.
- [13] Сивохиц З. Т. Природное разнообразие и охрана весенних выставок Южного Приуралья. Охрана окружающей среды Оренбургской области / З. Т. Сивохиц, В.П. Петрищев, А.А. Чибилев. Комитет по природопользованию и мониторингу окружающей среды администрации Оренбургской области. Оренбург, 2003, 3, 195-209 с.
- [14] Чибилев А. А. Ландшафты Урало-Каспийского региона / А.А. Чибилев, П.В. Дебело. Оренбургский институт степи Уральского отделения Российской академии наук, типография "Димур", 2006, 264 С.

REFERENCES

- [1] Gidrogeologiya SSSR. Tom XXXV. Zapadnyj Kazahstan. Aktyubinskaya gidrogeologicheskaya ekspediciya [Hydrogeology of the USSR. Volume XXXV. Western Kazakhstan. Aktobe hydro geological expedition] (1971). pod red. A. V. Sotnikova - Editor A.V. Sotnikov. Moscow: 522 [in Russian].
- [2] Factor, discriminant and cluster analysis: Translated from English. (1989). / J.–A Kim, Myuller Ch.U., W.RKlekka [et al.]; The editor - I.S. Yenyukov. M. Finance and Statistics, 215 [in English].
- [3] Gidrogeologiya SSSR. Tom XLIII (Orenburgskaya oblast') [Hydrogeology of the USSR. Volume XLIII (Orenburg Region)] (1972). pod red. E. I. Tolmacheva - Ed. Ye I. Tokmacheva, Moscow. [in Russian].

- [4] Petrishchev, V.P., Chibilev, A.A., Akhmedenov, K.M., Ramazanov, S.K. (2011). The formation features of landscapes in Inder Salt-Dome Area (Pricaspian Hollow) / *Geography and natural resources*, 2, 146–151 [in English].
- [5] Petrishchev, V.P., Chibilev, A.A., Sivokhip, Zh.T. (2012). Cluster differentiation of spring groundwater outcrops in Southern Ural region. *Geography and Natural Resources*, 33,2,165-171. [in English].
- [6] Mandel, I.D. (1988). *Klasternyj analiz. Finansy i statistika* [Cluster analysis. Finance and Statistics] [in Russian].
- [7] Borovikov, V.P., Borovikov, I.P. (1997). *Statistiko - statisticheskij analiz i obrabotka dannyh v okonnoj sisteme* [Statistica Statistical analysis and data processing in the Window System]. Moscow [in Russian].
- [8] Glazovskaya, M.A. (2002). *Geohimicheskie osnovy tipologii i metodologii issledovaniya prirodnyh landshaftov* [Geochemical basics of typology and research methodology of natural landscapes]. Smolensk: Oikumena [in Russian].
- [9] Pit'yeva, K.Ye. (1978). *Gidrogeohimiya (formirovanie himicheskogo sostava podzemnyh vod)* [Hydrogeochemistry (formation of the chemical composition of groundwater)]. University Press Moscow, Moscow [in Russian].
- [10] Petrishchev, V.P. (2009). *Klasternaya differenciaciya podzemnyh istochnikov v YUzhnom Priural'e* [Cluster differentiation of groundwater springs in the Southern Priuralye]. *Mnogoprofil'nyj universitet kak regional'nyj centr obrazovaniya i nauki: materialy nauchno-prakticheskoy konferencii - Multidisciplinary University as a regional center of education and science: Proceedings of scientific and practical conference Orenburg, 1919-1924* [in Russian].
- [11] Petrishchev, V.P. (2010). *Klasternaya differenciaciya istochnikov v zapadnoj chasti Orenburgskoj oblasti Integraciya nauki i praktiki v professional'nom sovershenstvovanii pedagoga* [Cluster differentiation of springs in the western part of Orenburg region Science and Practice Integration in professional improving of a teacher]. *Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii - Materials of scientific and practical conference (Orenburg, 3-5 fevralya 2010 g.)*. Orenburg, 1489-1495 [in Russian].
- [12] Sivokhip, Z.T., Petrishchev, V.P., Chibilyev, A.A. (2003). *Prirodnye podzemnye istochniki YUzhnogo Priural'ya: korrelyaciya gidrogeohimicheskoy differenciacii s tipami rel'efa* [Natural groundwater springs of the Southern Priuralye: correlation of hydrogeochemical differentiation with the types of terrain] *Vestnik Russkogo geograficheskogo obshchestva - Bulletin of the Russian Geographical Society*, 135, 3, 42-50 [in Russian].
- [13] Sivokhip, Z.T., Petrishchev, V.P., Chibilev, A.A. (2003). *Prirodnoe raznoobrazie i ohrana vesennih vystavok YUzhnogo Priural'ya. Ohrana okruzhayushchej sredy Orenburgskoj oblasti* [Natural diversity and the protection of spring stows of Southern Priuralye. Environmental protection of Orenburg Region] *Komitet po prirodopol'zovaniyu i monitoringu okruzhayushchej sredy administracii Orenburgskoj oblasti. Orenburg - Committee on environmental management and environmental monitoring of the Orenburg Regional administration. Orenburg*, 3, 195-209. [in Russian].
- [14] Chibilev, A.A., Debelo, P.V. (2006). *Landshafty Uralo-Kaspijskogo regiona* [Landscapes of the Ural-Caspian region] // *Orenburgskij institut stepi Ural'skogo otdeleniya Rossijskoj akademii nauk - Orenburg Institute of Steppe, Ural Branch of Russian Academy of Science, tipografiya "Dimur"*, 264 [in Russian].

Петрищев В.П., Ахмеденов К.М.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ БҰЛАҚТЫҚ ШЫҒУЛАРЫНЫҢ КЛАСТЕРЛІК ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯСЫНА ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Батыс Қазақстандағы жер асты суларының бұлақтық шығуларының кластерлік талдауды екі жолмен - «толық сілтемелер» әдісі және Уорд әдісі арқылы жіктеудің нәтижелері қарастырылады. Сулардағы катиондар мен аниондардың құрамын, гипсометриялық орналасуы және жалпы минералдануды салыстыру негізінде бұлақтардың топтары ерекшеленеді. Бұлақтық шығуларының жасырын топтарын анықтау үшін иерархиялық кластерді жіктеу алгоритмдері пайдаланылды. Statistica 8 қосымшасын қолдану арқылы жүргізілген көп деңгейлі статистикалық талдау Батыс Қазақстандағы

гидрогеологиялық және гидрогеохимиялық ерекшеліктерімен және ландшафты-климаттық және ландшафттық-геоморфологиялық дифференциация факторларымен ерекшеленетін екі негізгі бұлақ типтерін бөлуге мүмкіндік берді. Гидрогеохимиялық аномалиялардың маңызды факторы ретінде Каспий маңы ойпатында жер асты суларының пайда болуында маңызды рөл атқаратын тұзды-күмбезді тектоника болып келеді.

Кілт сөздер: география; ландшафттану; кластерлік талдау; бұлақ; гидрогеохимиялық фация; қабаттылығы; ландшафт; тұз күмбезді тектоника; геологы-геоморфологиялық азоналдығы.

Петрищев В.П., Ахмеденов К.М.

АНАЛИЗ КЛАСТЕРНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ РОДНИКОВЫХ ВЫХОДОВ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассмотрены результаты классификации родниковых выходов подземных вод Западного Казахстана с использованием кластерного анализа двумя способами – методом «полных связей» и методом Уорда. Выделены группировки родников на основе сопоставления содержания в их водах катионов и анионов, гипсометрического положения, общей минерализации. Для определения скрытых группировок родниковых выходов использован иерархические алгоритмы кластерной классификации. Многомерный статистический анализ, выполненный с помощью прикладной программы «Statistica 8», позволил выделить два основных типа родников Западного Казахстана, различающихся как по гидрогеологическим и гидрогеохимическим особенностям, так и по корреляции с факторами ландшафтно-климатической и ландшафтно-геоморфологической дифференциации. В качестве важного фактора формирования гидрогеохимических аномалий выделяется солянокупольная тектоника, играющей важную роль в формировании выходов подземных вод в условиях Прикаспийской низменности.

Ключевые слова: география; ландшафтоведение; кластерный анализ; родник; гидрогеохимическая фация; ярусность; ландшафт; солянокупольная тектоника; геолого-геоморфологическая азональность.

УДК 910.3

МРНТИ 71.37.75

DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).12

Ахунов А.Р., Ибрагимова З.Ф., Халилова А.Б.

Башкирский государственный университет, г. Уфа, Россия

E-mail: ahun_84@mail.ru, zilyaF2013@yandex.ru, aigul76-22@mail.ru

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА БЕЛОРЕЦКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

Аннотация. В статье рассмотрен туристско-рекреационный потенциал Белорецкого района Республики Башкортостан. Цель статьи определить туристско-рекреационный потенциал Республики Башкортостан (на примере Белорецкого района) для выявления актуальных путей экономического роста и развития региона. Значительный туристско-

рекреационный потенциал Белорецкого района создает предпосылки для развития на территории сферы услуг, создания территориальных туристских кластеров, комплексных туристских парков. Туристская деятельность стимулирует развитие таких отраслей экономики, как транспорт, торговля, связь, общественное питание, строительство, сельское хозяйство, народные художественные промыслы. Получение городом Белорецка статуса «ТОСЭР» (В соответствии с постановлением Правительства Российской Федерации от 12 февраля 2019 года № 121) в перспективе, несомненно, будет способствовать развитию туризма в данном регионе. Для дальнейшего развития в районе туристской отрасли определены следующие факторы: рекреационно-географическое положение района; влияние государственных органов на развитие туризма; социально-демографические показатели; развитая туристская инфраструктура; роль средств массовой информации в продвижении, рекламе и реализации турпродуктов.

Ключевые слова: туристский потенциал; туристский кластер; туристские кластеры Белорецкого района РБ; ТОСЭР; горнолыжный комплекс; горнолыжный туризм.

Введение

Цель статьи определить туристско-рекреационный потенциал Республики Башкортостан (на примере Белорецкого рекреационного района) для выявления актуальных путей экономического роста и развития региона.

Под туристско-рекреационным потенциалом понимается вся совокупность природных, культурно-исторических и социально-экономических предпосылок для организации туристской деятельности на определенной территории [1].

Туристско-рекреационный потенциал включает два понятия, которые неразрывные и взаимодополняющие.

Рекреационный потенциал, как естественную составляющую и **туристический потенциал** - культурно-историческое наследие - как антропогенную составляющую, а также определенные ландшафтные комплексы, где происходит туристическая деятельность, отдельные природные или антропогенные туристические объекты посещения - музеи, памятники культуры, архитектуры, археологии, традиции населения, народные промыслы и т.д. С другой стороны - инфраструктура в местах расположения рекреационных ресурсов (минеральных вод, особенно комфортных климатических территорий) является своего рода туристским ресурсом, или производственными мощностями в сфере туризма и рекреации.

Туристско-рекреационный потенциал территории включает в себя ряд «частных» потенциалов:

1. **Природный потенциал** - определяется как туристско-рекреационными ресурсами природного генезиса, так придельным уровнем посещаемости объекта или территории, превышение которого приводит к неприемлемым экологическим последствиям, нарушением взаимосвязей между компонентами геосистемы либо в результате действий самих туристов, либо вследствие функционирования обслуживающей туризм инфраструктуры.

2. **Культурно-исторический потенциал** раскрывает емкость объектов культурно-познавательного туризма, характер их использования, значимость, семантическую ценность и доступность для аудитории.

3. **Социально-экономический потенциал** - предполагает анализ уровня посещаемости территории туристами и рекреантами исходя из наличия или проектной мощности инфраструктурных объектов, инвестиционных туристско-рекреационных проектов, кадровой обеспеченности.

4. **Информационный потенциал** - складывается из различных видов информации, информационных технологических систем и каналов, специализированный

туристских информационных центров и созданных и имеющие коммерческую стоимость брендов [1].

Материалы и методы исследования

В современном мире исследование туристско-рекреационного хозяйства региона, субъекта, страны является одним из приоритетных направлений развития экономики. Туристско-рекреационный потенциал региона является движущей силой развития социально-экономических процессов в регионе.

Изучение проблем функционирования и развития туристского потенциала, туристско-рекреационных кластеров получили развитие в работах многих отечественных и зарубежных ученых, в частности, А.Ю. Александровой [2,3], О.Е. Афанасьева [4], О.С. Громышова [5,6], А.И. Зырянова [7], В.И. Кружалина, Р.Г. Сафиуллина [8,9,10] и многих других.

Несмотря на большое количество работ, связанных с изучением туристского потенциала территории, туристских кластеров, на сегодняшний день отсутствует общепринятый метод оценивания туристского потенциала региона или страны. Это объясняется как разнообразием туристских мест и ресурсов, так и разнообразием видов туризма. На сегодняшний день наиболее важно при оценке туристского потенциала избежать субъективности. Если, допустим, можно определить полезные свойства минеральных вод на том или ином участке, комфортность погоды для среднего человека, то нелегко оценить привлекательность ландшафта, историко-культурного наследия и т.д. Трудность состоит в значимости и ресурсов для индивидуального туриста, которая будет субъективной. И этому субъективному мнению (к примеру, о привлекательности места) свойственно меняется в зависимости от многих факторов, например, вследствие роста популярности. Не менее значительным фактором, влияющим на туристскую оценку, считается опыт туристского региона [11,12].

Классификация методов оценки туристско-рекреационных ресурсов включает количественные, качественные и комплексные методы. К количественным методам оценки относятся статистические (математические) и картографические методы.

Качественные методы оценки включают в себя медико-биологическую, эстетическую, экономическую, экологическую оценку и разработанную ЮНЕСКО методику оценки природно-культурных объектов туризма [13].

К комплексным методам оценки относится система кадастров туристско-рекреационных ресурсов и геоинформационная система развития туристско-рекреационного хозяйства в регионе [14, с.85].

Необходимо отметить, что туристский потенциал, являясь переменной величиной, зависит от количественных и качественных характеристик туристских ресурсов, которыми располагает территория.

Количество туристских ресурсов относится к экстенсивным факторам наращивания туристского потенциала. Продуктивность туристских ресурсов как определяющая качественная характеристика относится к интенсивным факторам. К условиям, обеспечивающим воспроизводство туристского потенциала территории, относят те факторы, которые способствуют увеличению количества и улучшению качественных параметров туристских ресурсов. Влияние внутренних факторов проявляется в том, что они при заданной величине туристских ресурсов и их качестве позволяют повысить туристский потенциал территории.

Среди основных показателей, характеризующих туристско-рекреационный потенциал Белорецкого рекреационного района выбраны 2 блока: первый блок (социально-экономический) включает в себя следующие индикаторы: 1. численность постоянного населения (тыс. чел.); 2. численность занятых в сфере туризма (тыс. чел.); 3. число субъектов

малого и среднего предпринимательства в расчете на 1000 человек; 4. количество коллективных средств размещения, шт.

Второй блок (туристско-рекреационный) включает в себя следующие индикаторы: 1. количество туроператоров, шт.; 2. количество объектов культурного наследия федерального и регионального значения; 3. количество ООПТ регионального и местного значения; 4. удельный вес площади зеленых насаждений в общей площади земель (%).

Во-первых, проводилось ранжирование по каждому базовому показателю, от максимального к минимальному. Во-вторых, для каждого района проводится операция суммирования баллов в каждом блоке, а затем определялось общее количество баллов путем суммирования по всем 6 показателям. В-третьих, для каждого района производилась операция деления приведенного балла на количество показателей (индикаторов), и таким образом определяется интегральный рейтинг уровня туристско-рекреационного развития каждого района.

Комплексный туристско-рекреационный индикатор рассчитывается путем реализации определенной последовательности вычислительных операций.

$$\text{ComplexBall}(\text{Ind})^n = \sum_{n=1}^8 \text{Ball}(\text{Ind})^n / 8$$

$(\text{Ind})^n$ – балл показателя;

$\sum \text{Ball}(\text{Ind})^n$ – сумма баллов по 6 показателям;

ComplexBall – комплексный (туристско-рекреационный) показатель.

Результаты исследования

В настоящее время в республике успешно развиваются следующие направления туризма: лечебно-оздоровительный, экологический, пляжный, горнолыжный, спортивный, социальный, познавательный, агротуризм, этнотуризм. Туристская деятельность стимулирует развитие таких отраслей экономики, как транспорт, торговля, связь, общественное питание, строительство, сельское хозяйство, народные художественные промыслы.

Территории Республики Башкортостан разделяют на 3 основные рекреационные зоны, которые относят к таким крупным природным регионам: 1) Предуралье; 2) Горный Южный Урал; 3) Зауралье. Белорецкий горный рекреационный район (Белорецкий, Бурзянский, Зилаирский, Кугарчинский, Зианчуринский районы) входит в зону Горный Южный Урал (рис.). Главные рекреационные ресурсы территории: Капова пещера, г. Ямантау и Ирмель, Новокурадымовская пещера, Южно-Уральский заповедник, Башкирский заповедник и заповедник Шульган-Таш. Данный район больше славится своим горным туризмом, включающие пешие и горнолыжные туры, но также присутствует лечебно-оздоровительный туризм в виде санаторий-профилакторий, детских санаторий, здравниц и огромного количества домов отдыха. Главная особенность данного рекреационного района - это преимущественно развитая инфраструктура со всеми удобствами и комплексом услуг. Центр - город Белорецк.

По интегрированному комплексному показателю складывается следующая картина. По показателям двух блоков лидерам является Белорецкий район.

По объектам культурного наследия федерального значения в лидерах Белорецкий район - 3 объекта, в остальных районах нет объектов федерального значения. По культурным объектам муниципального значения в Белорецком районе насчитывается 22 объекта. На втором месте Зилаирский район – 14, в Бурзянском и Кугарчинском районах по 2 объекта, в Зианчуринском – 1. Кадастр ООПТ регионального и местного значения в Белорецком районе насчитывает 12 объектов, в Зианчуринском - 4, Кугарчинском – 3, в Бурзянском - 2, в Зилаирском – 0.

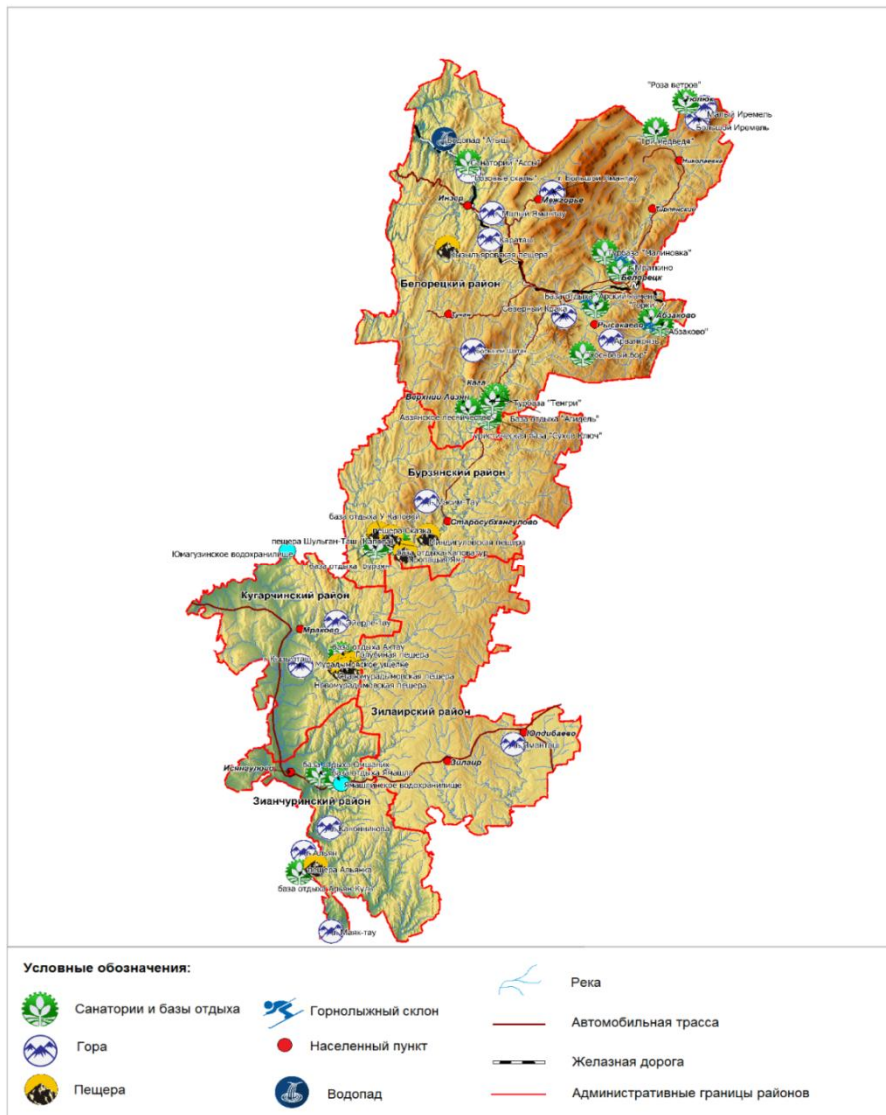

Рисунок – Туристско-рекреационные ресурсы Белорецкого рекреационного района Республики Башкортостан. Составлено авторами.

По количеству туроператоров в лидерах также Белорецкий район – 3, в Бурзянском – 1, в остальных – 0. По количеству ГЛЦ несомненным лидером выступает Белорецкий район (4).

Необходимо отметить, Зилаирский, Кугарчинский и Зянчуриинский районы характеризуется низкой плотностью размещения туристских объектов, их слабой транспортной доступностью, плохим физическим состоянием и отсутствием комплексности.

Лидирующие позиции по всем показателям занимает Белорецкий район. Это самый большой по площади район республики (11,3 кв. км), здесь находится самая высокая точка Урала – горный массив Ямантау (1642 м). На востоке района проходит хребет Уралтау – главный во дораздел Южного Урала, с которого начинается формирование бассейнов крупнейших рек региона – Белой и Урала. На территории района берут начало и протекают также реки Инзер, Зилим, Нугуш, Юрюзань и их притоки. Белорецкий район обладает уникальными природными и культурно-историческими достопримечательностями. Наличие неповторимого горного ландшафта, разветвленной сети рек, богатство лесной флоры и

фауны способствуют развитию на территории района внутреннего туризма - пешего, конного, водного, горнолыжного, экологического.

Заключение

В ходе исследования выделены территориальные особенности туристско-рекреационного потенциала Белорецкого района, а также факторы, влияющие на развитие туризма в районе:

1. Рекреационно-географическое положение района. Наличие богатого природного наследия притягивает туристов. Туристов в Белорецкий район привлекает прежде всего наличие минеральных источников (Ассинские минеральные источники хлоридно-натриево-кальциевого типа), оздоровительно-спортивного комплекса «Абзаково», горнолыжной базы «Мраткино», санатория-профилактория «Белоречье», баз отдыха «Арский камень», «Сосновый бор», «Агидель», «Тенгри», пещер и иных геолого-геоморфологических объектов (пещера "Глиняных фигур", пещера Миндигуловская), разнообразии растительного и животного мира, наличие природных памятников и особо охраняемых природных территорий. На территории Белорецкого района находится 12 особо охраняемых памятников природы: горы Большой Ямантау и Иремель; Кызыляровская пещера; водопад Атыш; минеральные источники Ассы; урочища Кухтур и Арский камень; гора Арвяк-Рязь; культура кедров (сосны сибирской); 600-летние лиственницы на горе Большой Шатак; популяция лука косого на хребте Северный Крак; гнездо орлана-белохвоста в Авзянском лесничестве. Большую часть территории Белорецкого района занимает Южно-Уральский государственный природный заповедник, это самый большой заповедник не только Башкортостана, но и всего Южного Урала. На его территории находятся самые высокие хребты Южного Урала: Машак, Зигальча, Нары, Кумардак, горный массив Ямантау с наивысшей отметкой - 1640 м. Вторая по величине вершина Южного Урала – гора Иремель, расположена на северо-востоке Белорецкого района Башкирии. Одноименный природный парк был организован в 2010 году, в его территорию вошли горные комплексы Большой и Малый Иремель, а также хребет Аваляк. Большой Иремель считается своеобразным символом башкирской природы. Здесь пролегают популярные туристские маршруты, проводятся фестивали и соревнования.

2. Политика государственных органов к развитию туризма. Основными задачами государства в сфере туризма являются создание благоприятных условий для туризма, строительство новых объектов туристской инфраструктуры и техническое совершенствование материальной базы на основе внедрения достижений научно-технического прогресса, технологизация и компьютеризация регионального туризма, формирование привлекательного образа региона.

Можно привести следующие примеры. 1. Для привлечения туристов со всей России был создан ТРК «Горные курорты Башкирии «Легенда Урала». Основная цель - объединение горнолыжных центров, санатории и туристических баз в единый туристско-рекреационный кластер. В состав кластера входят большое количество объектов санаторно-курортной направленности, заповедников, источников минеральных вод, озер, родников, памятников природы, пещер и водопадов. В Белорецком районе – с. Кага, Природный парк «Иремель», санаторий «Ассы», ГЛЦ «Мраткино», курорт «Абзаково», база отдыха «Арский камень», экологическое объединение «Тенгри», в Абзелиловском районе - курорт «Яктыкуль». Кластер расположен в двух муниципальных районах – Белорецком и Абзелиловском. Ядро кластера – это три горные долины - «Мраткино», «Абзаково» и «Банное».

3. Инвестиционные проекты. На сегодняшний день, известно, что в инфраструктуру ГЛЦ «Мраткино» будут вложены большие инвестиции, благодаря которым возрастет

численность туристов, численность работающих в сфере туризма, повысится статус туристского кластера.

Основа Белорецкого горнолыжного центра - гора Мраткино. Это довольно высокая гора (ее абсолютная высота - 806 м, относительная - 530 м), поросшая высоким сосновым лесом, протяженностью 2300 метров, с уклоном от 12 до 70%, с перепадом до 300 метров, создающая оптимальные условия для занятия горнолыжным спортом, как любителям с большим опытом, так и начинающим спортсменам и детям. Работает 4 подъемника (в том числе один детский). ГЛЦ «Мраткино» один из старейших горнолыжных центров Южного Урала. За 2017 год посещаемость составила 70 тыс. человек в год. Количество горнолыжных трасс – 8 шт. Как изменится ГЛЦ «Мраткино» с приходом инвесторов представлено в табл.

Таблица - Перспективы развития горнолыжного центра «Мраткино»

Объекты	2019 год	в перспективе
Посещаемость курорта, чел. в год	70000	500000
Количество проданных скипассов, шт.	55000	200000
Гостиница, шт./номеров	1/20	3/280
Коттеджи, шт.	0	50
Апартаменты, номеров	0	730
Объекты коммерческой инфраструктуры, шт.	10	50
Количество горнолыжных трасс, шт.	8	12
Протяженность горнолыжных трасс, км	7,7	15,1
Количество подъемников, шт.	4	6
Точки общественного питания, шт.	2	15
картинг	0	1
панда парк	0	1
Оздоровительный комплекс (спа, банный комплекс)	0	1
Рестораны, шт.	0	3
Трассы для горных велосипедов, км	0	5,3
Трассы для экотерапии и скандинавской ходьбы, км	0	5,85
Конные маршруты, км	0	11,3

4. В соответствии с постановлением Правительства Российской Федерации от 12 февраля 2019 года № 121 ТСОЭР создан в границах моногорода Белорецк [8, 14]. Данный статус обеспечивает функционирование особого правового режима предпринимательской деятельности, предусматривающего предоставление преференций организациям-резидентам ТСОЭР в части освобождения от налога на имущество, снижения ставок по налогу на прибыль и страховым взносам. Помимо обозначенных льгот, установленных законодательством в обязательном порядке, по инициативе республики снижены налоговые ставки для налогоплательщиков – резидентов ТСОЭР, применяющих упрощенную систему налогообложения (при объекте налогообложения «доходы» ставка снижена с 6% до 2%; при объекте налогообложения «доходы, уменьшенные на величину расходов» – с 15 % до 5%). Кроме того, предусмотрен пониженный коэффициент при аренде государственного имущества (0,01). Данный фактор, несомненно, поспособствует дальнейшему развитию туризма.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кружалин В.И. География туризма: учебник / В.И. Кружалин. - М.: Федеральное агентство по туризму, 2014. — с.69.
- [2] Александрова А.Ю. Туристские кластеры: содержание, границы, механизм функционирования / А.Ю.Александрова // Современные проблемы сервиса и туризма. 2007. № 1. С. 51–61.
- [3] Александрова А.Ю. Особенности создания туристских кластеров в России (на примере Вологодской области) / А.Ю. Александрова, Ю.Л. Владимиров // Современные проблемы сервиса и туризма. 2016. Т. 10. № 1. С. 47 -58 (DOI: 10.12737/17783).
- [4] Афанасьев О.Е. Типология туристских кластеров, включенных в ФЦП «Развитие въездного и внутреннего туризма в Российской Федерации» / О.Е. Афанасьев // Современные проблемы сервиса и туризма. 2016. Т. 10. № 1. С. 37 -46 (DOI: 10.12737/17782).
- [5] Величко И.А. Проблемы социального туризма в Республике Башкортостан / Жизненный потенциал региона: социально-демографические проблемы современного общества (Аитовские чтения) / И.А. Величко // Сборник материалов международной научно-практической конференции (г. Уфа, 10 -11 декабря 2015 г.). – Уфа: АЭТЕРНА, 2015.-422с. – С.177-180.
- [6] Громьшова О.С. Территория опережающего социально-экономического развития как инструмент активизации инвестиционной деятельности / О.С. Громьшова // Научный форум: Экономика и менеджмент: сб. ст. по материалам XVI междунар. науч.-практ. конф. — № 4(16). — М., Изд. «МЦНО», 2018. — С. 23-27.
- [7] Зырянов А.И. Профильные туристские дестинации / А.И. Зырянов // Вестник СПбГУ. Науки о Земле. 2017. Т.62.Вып.3. с. 25 4-264
- [8] Постановление Правительства РФ от 12.02.2019 N 121 "О создании территории опережающего социально-экономического развития "Белорецк" [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/72074956/>
- [9] Сафарян А.А. Подходы к оценке туристского потенциала территории / А.А. Сафарян // Географический вестник №1(32), 2015. С. 89 -102
- [10] Стратегия развития в Российской Федерации на период до 2035 года. Распоряжение Правительства Российской Федерации от 20 сентября 2019 г. № 2129.
- [11] Сафиуллин Р.Г. Формирование и развитие кластеров в регионе: теоретико-методологические и прикладные аспекты (на примере Республики Башкортостан) / Р.Г. Сафиуллин, Д.А. Гайнанов, В.В. Печаткин, М.М. Макова, С.М. Гаймалова, Т.Р. Ахметов, В.А. Усов. – Уфа: ИСЭИ УНЦ РАН, 2009. – 164 с.
- [12] Сафиуллин Р.Г. Критерии оценки уровня и эффективности развития туристско-рекреационного хозяйства региона / Р.Г.Сафиуллин, Д.С. Чернуха // Успехи современного естествознания. 2017. № 1. С. 84 -88.
- [13] Сафиуллин Р.Г. Оценка туристско-рекреационного потенциала Муниципальных образований региона, на примере Республики Башкортостан / Р.Г.Сафиуллин, Д.С. Чернуха. Часть 8. № 12. 2016. С. 1467-1471.
- [14] Федеральный закон «О территориях опережающего социально-экономического развития в Российской Федерации» от 29.12.2014 N 473-ФЗ ст. 2, п. 3. [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_172962/dafde52f222ecb12c317b90d7460005696c05d73

REFERENCES

- [1] Kruzhalin, V.I. (2014). Geografiya turizma: uchebnik [Geography tourism: uchebnik] M.: Federal'noe agentstvo po turizmu [in Russian].
- [2] Aleksandrova, A.YU. (2007). Turistskie klastery: sodержanie, granicy, mekhanizm funkcionirovaniya [Tourist cluster: content, borders, mechanism of functioning]. Sovremennye problemy servisa i turizma - Modern problems of service and tourism, 1. 51-61[in Russian].
- [3] Aleksandrova, YU.L. Vladimirov, A.YU. (2016). Osobennosti sozdaniya turistskih klasterov v Rossii (na primere Vologodskoj oblasti) [Features of creating tourist clusters in Russia (on the example of the Vologda

region)]. *Sovremennye problemy servisa i turizma - Modern problems of service and tourism*, 10, 1, 47-58 (DOI: 10.12737/17783) [in Russian].

[4] Afanas'ev, O.E. (2016). *Tipologiya turistskih klasterov, vklyuchennyh v FCP «Razvitie v"ezdno go i vnutrennego turizma v Rossijskoj Federacii»* [Typology of tourist clusters included in the Federal target program "Development of inbound and domestic tourism in the Russian Federation"]. *Sovremennye problemy servisa i turizma - Modern problems of service and tourism*, 10, 137-46 (DOI: 10.12737/17782) [in Russian].

[5] Velichko, I.A. (2015). *Problemy social'nogo turizma v Respublike Bashkortostan ZHiznennyj potencial regiona: social'no-demograficheskie problemy sovremennogo obshchestva (Aitovskie chteniya)* [Problems of social tourism in the Republic of Bashkortostan / the Vital potential of the region: socio-demographic problems of modern society (Aitov readings)]. *Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii - Collection of materials of the international scientific and practical conference (g. Ufa, 10-11 dekabrya 2015 g.)*. – Ufa: AETERNA, 422, 177-180 [in Russian].

[6] Gromyshova, O.S. (2018). *Territoriya operezhayushchego social'no-ekonomicheskogo razvitiya kak instrument aktivizacii investicionnoj deyatel'nosti* [the Territory of advancing socio-economic development as the tool of activization of investment activity]. *Nauchnyj forum: Ekonomika i menedzhment: sb. st. po materialam XVI mezhdunar. nauch.-prakt. konf. - Scientific forum: Economics and management: collection of articles based on the materials of the XVI international conference. scientific-practical Conf.*, 4(16), 2018, 23-27 [in Russian].

[7] Zyryanov, A.I. (2017). *Profil'nye turistskie destinacii* [Profile tourist destination]. *Vestnik SPbGU. Nauki o Zemle -Vestnik St. Petersburg University. earth science*, 62, 3, 254-264 [in Russian].

[8] *Postanovlenie Pravitel'stva RF ot 12.02.2019 N 121 "O sozdanii territorii operezhayushchego social'no-ekonomicheskogo razvitiya "Beloreck"* [Resolution of the Government of the Russian Federation of 12.02.2019 N 121 "on the creation of the territory of advanced socio-economic development "Beloretsk"]

[9] Safaryan, A.A. (2015). *Podhody k ocenke turistskogo potenciala territorii* [Approaches to assessing the tourist potential of the territory]. *Geograficheskij vestnik - Geographical Bulletin*, №1(32), 2015, 89-102.

[10] *Strategiya razvitiya v Rossijskoj Federacii na period do 2035 goda Rasporyazhenie Pravitel'stva Rossijskoj Federacii ot 20 sentyabrya 2019 g. № 2129* [Development strategy in the Russian Federation for the period up to 2035. Decree of the Government of the Russian Federation No. 2129 of September 20, 2019].

[11] Safiullin, R.G., Gajnanov, D.A., Pechatkin, V.V., Makova, M.M., Gajmalova, S.M., Ahmetov, T.R., Usov, V.A. (2009). *Formirovanie i razvitie klasterov v regione: teoretiko-metodologicheskie i prikladnye aspekty (na primere Respubliki Bashkortostan)* [Formation and development of clusters in the region: theoretical, methodological and applied aspects (on the example of the Republic of Bashkortostan)] Ufa: ISEI UNC RAN [in Russian].

[12] Safiullin, R.G., Chernuha D.S. (2017). *Kriterii ocenki urovnya i effektivnosti razvitiya turistsko-rekreacionnogo hozyajstva regiona* [Criteria for assessing the level and effectiveness of the development of tourist and recreational economy in the region]. *Uspekhi sovremennogo estestvoznaniya - Advances in modern natural science*, 1, 84-88 [in Russian].

[13] Safiullin, R.G. (2016). *Ocenka turistsko-rekreacionnogo potenciala Municipal'nyh obrazovanij regiona, na primere Respubliki Bashkortostan* [Assessment of tourist and recreational potential of Municipalities in the region, on the example of the Republic of Bashkortostan].- 8, 12, 1467-1471 [in Russian].

[14] *Federal'nyj zakon «O territoriyah operezhayushchego social'no-ekonomicheskogo razvitiya v Rossijskoj Federacii» ot 29.12.2014* [Federal law "on territories of advanced socio-economic development in the Russian Federation"] .- 473, 2, 3 Retrieved from: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_172962/dafde52f222ecb12c317b90d7460005696c05d73.

Ахунов А.Р., Ибрагимова З.Ф., Халилова А.Б.

БАШҚҮРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БЕЛОРЕЦКИЙ АУДАНЫНЫҢ ТУРИСТІК ЖӘНЕ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНІҢ АУМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада Башқұртстан Республикасының Белорецкий ауданының туристік-рекреациялық әлеуеті қарастырылған. Мақаланың мақсаты-аймақтың экономикалық өсуі мен дамуының өзекті жолдарын анықтау үшін Башқұртстан Республикасының туристік және рекреациялық әлеуетін анықтау (мысалы, Белорецкий ауданы). Белорецкий ауданының маңызды туристік және рекреациялық әлеуеті қызмет көрсету саласының дамуына, аумақтық туристік

кластерлерді, кешенді туристік парктерді құруға алғышарттар жасайды. Туристік қызмет экономиканың көлік, сауда, байланыс, тамақтану, құрылыс, ауыл шаруашылығы, халықтық қолөнер сияқты салаларының дамуын ынталандырады. Белорецка қаласының "ТОСЭР" мәртебесін алуы (Ресей Федерациясы Үкіметінің 2019 жылғы 12 ақпандағы № 121 қаулысына сәйкес) болашақта осы аймақта туризмнің дамуына ықпал ететіні сөзсіз. Ауданда туристік саланы одан әрі дамыту үшін мынадай факторлар айқындалды: ауданның рекреациялық-географиялық жағдайы; мемлекеттік органдардың туризмді дамытуға ықпалы; әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштер; дамыған туристік инфрақұрылым; туристік өнімдерді жылжытудағы, жарнамалаудағы және өткізудегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі.

Кілт сөздер: туристік әлеует; туристік кластер; РБ Белорец ауданының туристік кластерлері; ТОСЭР; тау шаңғысы кешені; тау шаңғысы туризмі.

Akhunov Arthur, Ibragimova Zilya, Halilova, Aigul
**TERRITORIAL FEATURES OF THE TOURIST AND RECREATIONAL
POTENTIAL OF THE BELORETSKY DISTRICT OF THE REPUBLIC OF
BASHKORTOSTAN**

Annotation. The article considers the tourist and recreational potential of the Beloretsky district of the Republic of Bashkortostan. The purpose of the article is to determine the tourist and recreational potential of the Republic of Bashkortostan (on the example of the Beloretsky district) to identify current ways of economic growth and development of the region. The significant tourist and recreational potential of the Beloretsky district creates prerequisites for the development of the service sector on the territory, the creation of territorial tourist clusters, and complex tourist parks. Tourism activities stimulate the development of such sectors of the economy as transport, trade, communications, public catering, construction, agriculture, and folk arts and crafts. Obtaining the status of "TOSER" by the city of Beloretsk (in accordance with the decree of the Government of the Russian Federation No. 121 of February 12, 2019) will undoubtedly contribute to the development of tourism in this region in the future. The following factors have been identified for further development of the tourism industry in the district: recreational and geographical location of the district; influence of state bodies on the development of tourism; socio-demographic indicators; developed tourist infrastructure; the role of mass media in the promotion, advertising and sale of tourist products.

Keywords: tourist potential; tourist cluster; tourist clusters of the Beloretsky district of the Republic of Belarus; TOSER; ski complex; ski tourism.

ӘӨЖ 551.4.04.
ҒТАХР 38.47.15
DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).13

¹Тоқпанов Е.А., ²Әмірбеков Е.Ү.

¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: tokpanov60@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ТӨРТТІК МҰЗБАСУЛАРДЫҢ ЖЕТІСУ АЛАТАУЫ МЕН ТАУАЛДЫ ЖАЗЫҚТАРЫ МИКРОЖЕР БЕДЕР ПІШІНДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Жетісу Алатауының биік және орташа биік таулы бөліктері мен тау алды жазықтың жер бедерінің шағын пішіндерінің қалыптасуына малта тасты мореналардың, лесті сазды шөгінді тау жыныстары мен жер асты суларының пайда болуына әсер еткен ежелгі төрттік мұзданудың пайда болу себептері мен маңызы, борпылдақ шөгінділердің қалыптасу жағдайларының өзгеруі, гидрографиялық торлар мен гидрологиялық және беткейлік үдістердің дамуының қарқынындағы өзгерістердің кейбір ерекшеліктері қарастырылған.

Ежелгі жабын және жартылай жабын миндаль, рис, вюрм, мұзбасуларының біренше рет жүріп еріп жойылуына әсер еткен палеоклиматтық жағдайлар, таулы алқаптардағы тік беткейлі өзен шатқалдары мен сайлардың, тау алды жазықтарындағы белесті моренналы төбелердің, зандрлы жазықтадың пайда болуына мұздықтардың экзорациялық әрекетінің, мұзбасу аралық кезеңдегі алапат су тасқындарының әсері жан-жақты ашылған.

Кілт сөздер: гляциология; вюрм; лесс; мұзбасу кезеңі; миндаль; рис; жер бедерінің шағын пішіні; моренна; зандр; мұзбасу аралық кезең.

Kipicne

Сазды және малтатасты моренналы жыныстар кезектесіп келетін белесті-төбелі Жетісу Алатауының таулы алқаптары мен тауалды жазықтарын түзетін шөгінді тау жыныстарының жатыс бағыттарына талдау жасау арқылы Жер бедерінің шағын пішіндерінің негізгі ерекшеліктерін, түзілу жолдарын анықтауға болады.

2014-2019 жылдар аралығында І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті дайындайтын 5В011600-География мамандығы білімгерлерінің жазғы далалық оқу іс-тәжірибелері барысында Сарқан, Басқан, Қаратал, Текелі, өзендерінің орта және жоғарғы ағыстарындағы жар қабақтардағы тау жыныстарының жатыс бағыты мен литологиялық құрамына жасалған талдаулар өңір аумағындағы жер бедерінің шағын пішіндерінің, сазды, моренналы шөгінді жыныстардың, еспе сулардың түзілуіндегі ежелгі төрттік мұзбасуларының алады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

2014-2019 жылдар аралығында І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің жаратылыстану кафедрасы М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің экология кафедрасымен бірлесіп Жетісу Алатауындағы Сарқан, Басқан, Қаратал, Текелі, Оңтүстік Қазақстан облсындағы Қаржантау жотасынан бастау алатын Ақсу өзендерінің биік, орташа биік және аласа таулы бөліктерінде, тауалды белесті жазықтарының жер бедерінің

қалыптасуында ежелгі төрттік мұзбасуларының алатын орынын анықтау мақсатында зерттеулер жүргізілді.

Зерттеулер барысында лесті сазды жыныстар мен малта тасты моренналы шөгінді жыныстар қабаттарының таулардың әр түрлі биіктіктерінде бірнеше қабат түзетініне негізделіп Қазақстанның таулы аймақтарында шамамен 484 мың жыл бұрын басталған ежелгі төрттік мұзбасулары бірнеше рет қайталанды деген қорытынды шығардық.

Жер бедерінің қазіргі шағын пішіндері төбелі және зандрлы жазықтардың, терең сайлар мен өзен аңғардарын түзуіне үш рет жүрген ежелгі төрттік мұздасулары зор рөл атқарды деген қорытынды шығаруға мүмкіндік берді. Айтар ойымызды Желдіқарағай, Ақшұнақ, Көкжота тауларынан бастау алатын Сарқан мен Басқан өзендерінің бірінен-бірі 5-10 метр биік орналасқан қазіргі және екі ескі арналары мен оларды бойлай созылып жатқан лесті сазды жалдар, жарқабақтарда екі сазды, екі моренналы жыныстардың қабаттасып келуі айғақтайды. Ғалымдардың еңбектеріндегі деректерге сәйкес Қазақстан тауларындағы ежелгі төрттік мұз басуларының шамамен 484 мың жыл бұрын басталып шамамен 400 жыл бұрын аяқталды [1].

Жетісу Алатауыда зерттеулер жүргізген белгілі гляциолог ғалым А.П. Черкасовтың еңбектеріндегі деректерге сәйкес Жетісу Алатауындағы бірінші *Миндаль мұзбасуы* шамамен 484 мың жыл бұрын басталып, 80 мың жылға созылды. Теңіз деңгейінен 700-800 метрге дейін түскен жабын мұздық болды. Оның қалыңдығы шамамен 1000-2000 метрге жетті. Орталығының қалың болуына байланысты шеткі бөлігіне түсіретін салмақ артып, гравитациялық күштің әсерінен қозғалған мұздықтың тілі тоқтаған абляция аймағында орасан зор салмақпен ысырылған *шеткі моренналы малтатастар, циркті ойыстар мен қоймаңдай тастар* пайда болды [2]. Мыңшұңқыр деген атпен белгілі ежелгі мұздықтардың тілі тоқтаған циркті ойыстарда *Үшкөл* (Бүркітті Бүйен өзені),

Мәуеден, Жасылкөл (Қызылтал өзені) сыяқты көптеген шағын көлдер түзілді.

Күннің қарқындылығының артуынан шамамен 394 мың жыл бұрын 91 мың жылға созылған *бірінші мұзбасуаралық кезең* басталды. Мұздықтардың еруінен жүрген алапат су тасқынының әсерінен өзен аңғарлары мен сай-салалар 250-300 метрге тереңдеді. Мұздықтардың тілі тоқтаған абляция аймағында түзілген шеткі

моренналы төбелердің шекарасынан тысқары аймаққа орасан зор су жайылды [3].

Алапат су тасқыны ысырып әкелген малтатасты жыныстардың шегуінен Талдықорға, Қапал, Жаркент тәрізді тауалды жазықтары 100-150 метрге дейін биіктеді. Айтар ойымызды Жансүгір, Қарабұлақ кенттері, Сарқан мен Талдықорған қалаларының аралығында моренналы шөгінділер өте қалың болғандықтан бұлақтар мен құдықтардың болмауы, тау етегінде ысырынды моренналы төбелердің кең таралуы және олардың беті лесті жыныстардан ал астыңғы қабаты малтатасты қалың моренналы жыныстардан тұруы дәлелдейді [4].

Тауларда орасан зор алқапты қамтыған жоғары атмосфералық қысымды аймақ қалыптасып, мұздықтардың бетінен күшті құрғақ жел жазықтағы жылы төменгі қысымда аймаққа қарай соғып, өте ұсақ тау жыныстары сазды (лесті) мұз басу кезеңінде түзілген моренналы жыныстардың беттеріне шөктіре бастады [5].

Сары, қоңыр немесе қарақоңыр түсті лесті сазды жыныстың шығу тегі жөнінен үш түрлі ғылыми болжам бар. Біріншісі: В.А.Обручев пен Ф.Рихтофтың - *золдық болжамы*. Олардың тұжырымдары бойынша ежелгі мұзбасуаралық кезеңде атмосфералық қысымы жоғары, төменгі температуралары биік таулы аймақтан температурасы біршама жоғары, атмосфералық қысымы төмен жазықтарға қарай соққан желдің әсерінен үгілген тау жыныстарының өте ұсақ бөлшектерінің тауалды жазықтарына шөгуінен пайда болған [6].

Екіншісі: *сулы мұздықты болжам*. Бұл болжам бойынша климаттың біртіндеп жылынуынан мұздықтың жаппай өріп кең даланы су басуынан түзілген. Үшіншісі: Л.С. Берг

ұсынған - *топырақтық болжам*. Ғалымның пікірі бойынша әр түрлі тау жыныстарының құрғақ климат жағдайында үгілуінен түзілген. Кейін мұзбасу жүргенде, саздың үстіне мореналы жыныстар шөккен.

Шамамен 301 мың жыл бұрын жартылай жабындық сипаттағы екінші ежелгі *Рисс* мұзбасу кезеңі басталған. Мұздықтың бұзушы әрекетінен өзен аңғарлары 200-350 метрге дейін тереңдеді (1-Кесте).

Ежелгі мұздықтардың тілі теңіз деңгейінен 1000-1500 метр биіктікке дейін төмен түскен. Олардың ысыруынан өзен аңғарлары мен терең сайлар пайда болған. Ғалымдардың болжамы бойынша сол кезеңде қар сызығы теңіз деңгейінен 1000-1200 метр биіктікте орналасты. Бұл мұзбасу Каспий теңізінің Хазар трансгрессиясымен, Днепр мұзбасуымен сай келіп, 163 мың жылға созылған.

1-Кесте - Жетісу Алатауындағы ежелгі мұзбасу мен мұзбасу аралық кезеңдері

Мұзбасу кезеңдері	Сипаты мен теңіз деңгейінен биіктігі (метр есебімен)	Басталған кезеңі (мың жыл бұрын)	Мұзбасу кезеңнің ұзақтығы, мың жыл	Мұздық аралық кезеңнің созылған уақыты, мың жыл	Климаттың ерекшелігі мұз басу кезеңінде	Мұзбасу аралық кезеңі	Түзілген шөгінділер
Миндаль	Жабын мұздықты 800-900м	Шамамен 484 мың жыл бұрын	80	91	Суық, құрғақ	Жылы, құрғақ	таулар мен тауалды жазықтардағы мореналар
Рисс	Жартылай жабын мұздықты 1100-1300м	301 мың жыл бұрын	163	60	Суық, құрғақ	Жылы, құрғақ	жел эрозиясы кушейіп, жазықтарға таулардағы жыныстардың үгінуінен лес тәрізді саздар мореналардың үстіне шөкті
Вюрм	Тау мұздығы 1600-2000м	78	64		Суық, құрғақ	Жылы, құрғақ	

Күннің қарқындылығының артуынан екінші *Рисс* мұзбасуы екінші мұзбасуаралық кезеңімен алмасты. Ол 60 мың жылға созылып, 138-78 мыңыншы жылдар аралығын қамтыған. Бұл кезеңде тау өзендерің тар шатқалдары 250-300 метрге тереңдеді. Тауалды жазықтарының мореналы жыныстарының бетіне жаңа қалың лесті қабат шөкті.

Жоғарғы плейстоценде 78 мың жыл бұрын екінші мұзбасуаралық кезеңді үшінші соңғы *Вюрм* мұзбасуы ауыстырды. Оны шартты түрде екіге бөлуге болады: бірінші - таудан бойлап төмен түсуі байқалған *өсу және қайтукезеңі*.

Мұзбасуының төменгі деңгейін теңіз деңгейінен 1600-2000 метрге дейін, қар сызығы 700-800метр биіктікке дейін төмен түскен.

Соңғы мұзбасу - *аңғарлық*, алғашқы екеуі –*жартылай жабындық* сипат алған. Бұл мұзбасу кезеңінде өзен арнасындағы жайылма үстіндегі бірінші текшелері қойтастар, соңғы мореналық жалдар, қазіргі өзендердің тар шатқалды пайда болған [7].

Қазақстандағы Вюрм мұзбасуының эволюциясын радиокөміртектік және геохимиялық әдіспен зерттеген Л.Р. Серебрян мен О.А. Поморцовның, Л.И. Ивановскийдің т.б. палеогляциолог ғалымдардың пікіріне сәйкес шамамен 14-13 мың жыл бұрын климаттың

жылынуына байланысты голоценнің басында (12-10 мың жыл бұрын) климат қарқынды жылынып, мұздықтар шегіне бастады.

Климаттың жылынуы 4-5 жылға созылды. Осыдан 7 мың жыл бұрын орташа жылдық температура 6 градусқа көтеріліп, қазіргіден 2 градусқа жылы болған (плейстоценнің соңында). Бұдан кейін 6,5 мың жыл бұрын температура, төмендеп климаттың ылғалдануына байланысты Ыстықкөл деңгейі біртіндеп көтерілуінен мұздықтардың көлемі біртіндеп қайта ұлғая бастады. 2,5 мың жылға созылған бұл кезеңде қазіргі деңгейінен Балқаш көлінің деңгейі 3 метржоғары болған. 4 мың жыл бұрын мұздықтардың қайтуының 5-ші кезеңі басталды.

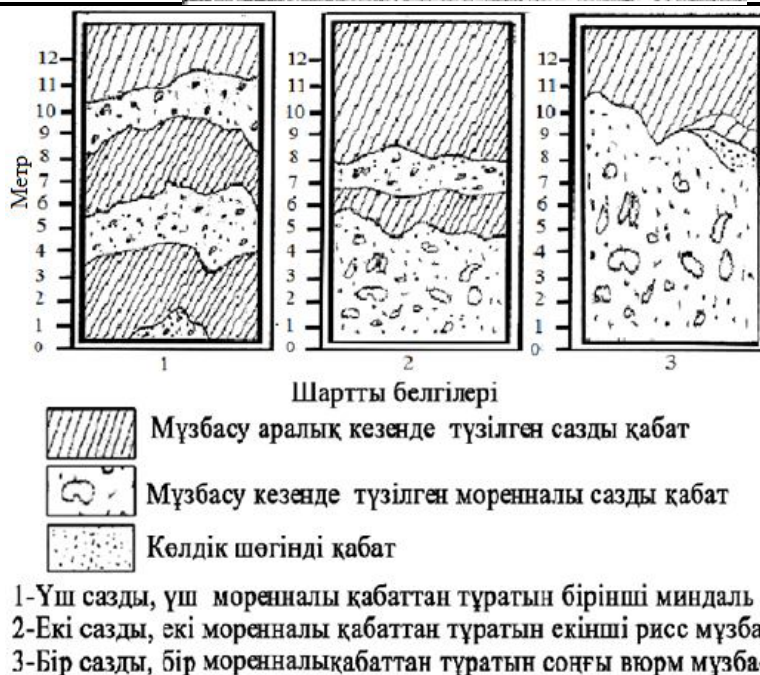
2,5 мың жыл бұрын климатта тағы суыну байқалып, мұздықтың ұлғаюының 6-шы кезеңі басталды. Мұздықтардың қайтуының 7 кезеңі 1,4 мың жыл бұрын басталған. Мұздың қайтуының 8-ші кезеңі шамамен біздің жыл санауымыздың 1600-1700 жылдары болған. Оның мореналарында қыналар өспеген [1; 3].

Зерттеу нәтижелері

Жазба деректер мен таным жорықтар барысында жинақталған материалдарға жасалған талдаулар ежелгі төрттік мұзбасуларының жүруіне біріншіден, неоген мен төрттік дәуірде жүрген неотектоникалық қозғалыстардың әсерінен Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы таулардың жаңғырып биіктеуі, екіншіден, тау түзілу үрдісінің жүруінен климаттың күрт суынуы әсеретті деуге болады.

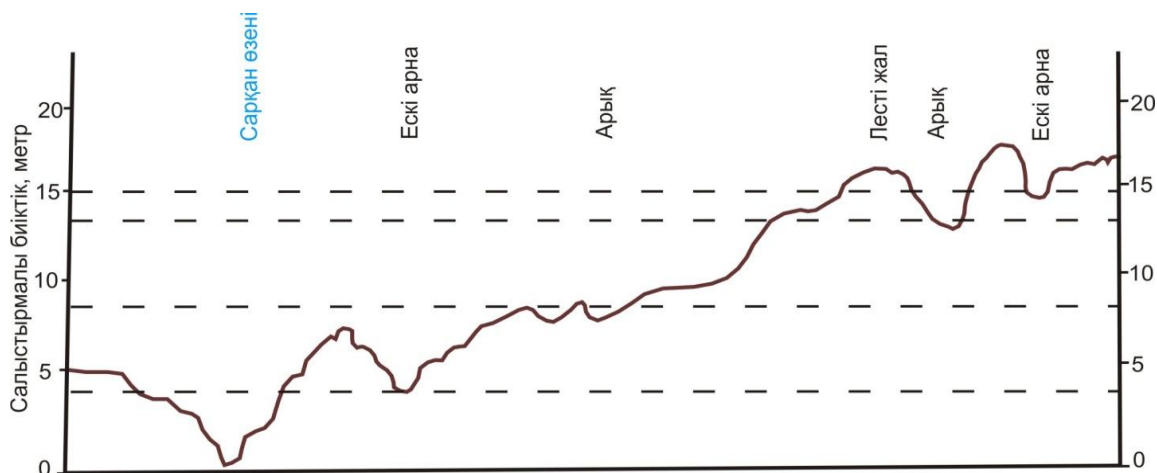
2004 жылдан бастап жазғы оқу іс тәжірибелері барысында Талдықорған ойысымен шектесетін Лабасы, Бурақай, Ешкіөлмес сыяқты аласа таулы алқаптары мен тауалды жазықтарының жер бедерінің негізгі ерекшеліктерін анықтау мақсатында бірнеше жорықтар ұйымдастырып, өлшеу жұмыстары жүргізілді. Жұмыс барысында Қартал өзенінің орта ағысындағы аласа таулы 1 2 бөліктегі жарқабақтан бір малтатасты, бір лесті сазды қабатты анықталды. Тау жыныстарының қабатына талдау жасай отырып, миндаль мұзбасуы аласа таулы алқапты қамтыған жабын мұздық болғанына көз жеткіздік.

Далалық зерттеу нәтижелеріне сәйкес ысырынды мореналардың бетін лесті сазды жыныстармен қабаттасып келетінін байқадды. Олар 700-900 метрбиіктіктегі Талдықорған қаласының оңтүстігіндегі Лабатау тауының етегінде *бір сазды бір моренналы*, 1200-1500 метр биіктіктегі Балықты өзенінің бойындағы жарқабақтың *екі малтатасты*, *екі лесті* қабаттардың белгілі бір ретпен шөгуі орта биіктіктегі тауларда ежелгі мұзбасулардың екі рет қайталанғанын дәлелдейді. Ал, 2000 метрдегі Қаратал өзенінің аңғарында *үш малтатасты*, *үш сазды* қабаттың кездесуі Жетісу Алатауының теңіз деңгейінен 2000 метр биіктігінде мұзбасулардың үш рет қайталанғанын дәлелдейді (1-сурет).

1 – Сурет - Тау етегіндегі жарқбақтардағы ежелгі төрттік мұзбасу және мұзбасуаралық кезеңдерде түзілген мореналы және сазды жыныстардың жатыс бағыттары

Мұз басу және мұзбасу аралық кезеңдегі палеоклиматтық ерекшелігін анықтау үшін: Сарқан өзенінің ескі арнасының көлденең қима-сызбасын жасадық. Балықты өзенінің қазіргі арнасынан басқа құрғап қалған ескі екі арнаны анықтадық. Қазіргі арнаның ені 30 метр, бірінші ескі арнаның ені 60-65 метр, екінші ескі арнаның ені 120-130 метр (2-сурет).

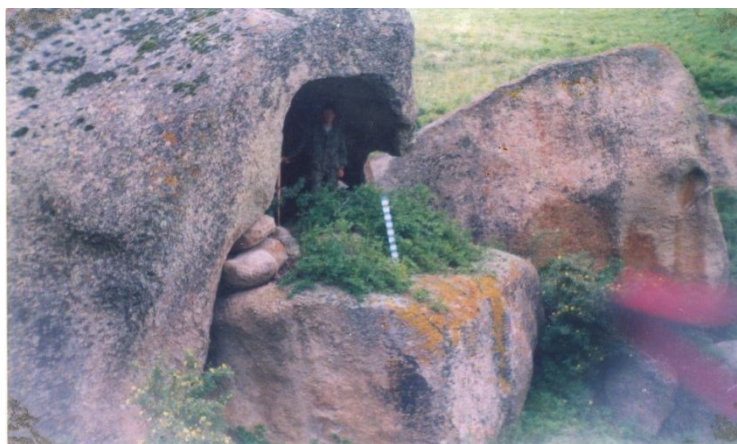
2 – Сурет - Жетісу Алатауынан басталатын Сарқан өзенінің қазіргі және ескі арналарының қима-сызбасы

Өзеннің көлденең қимасызбасын жасап, оны талдау барысында қазіргі арна мен бірінші ескі арнаның биіктік айырмасы - 4 метр екенін, қазіргі арна мен екінші ескі арнаның биіктік айырмасы - 15 метр екенін анықтадық. Екінші ескі арнаны бойлай Қарақуыс шатқалынан

солтүстік-батысқа 5-6 шақырымға созылып жатқан биіктігі 10 метрге жететін жіңішке, қалың лесті жалдар бар.

География институтының профессоры П.А. Черкасовтың тұжырымына сүйенсек, өзеннің қазіргі арнасы осыдан 400 жыл бұрынғы ол алапат селден кейін пайда болған. Бірінші ескі арна мен қазіргі арнаның биіктік айырмасын 4 метр екенін анықтай отырып, әр 100 жылда табан эрозиясының әсерінен өзен арнасы 1 метрге тереңдейтінің ескерсек, бірінші ескі арнамен шамамен 400 жыл бұрын, екінші ескі арнамен 1500 жыл бұрын аққанын аңғаруға болады. Бірінші және екінші ескі арнаның кеңдігіне қарап, бір кезде климаттың қазіргідей аридті емес, ылғалды болғанын аңғаруға болады деген қорытынды шығардық (2-сурет). Өзендердің мұндай ескі арналары Қазақстандағы барлық таулардың етегіндегі тауалды жазықтарында кең таралған. Соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысындағы Ақсу, Арыс. Келес өзендерінің тау алды жазықтарына ұласатын бөліктерінде бар.

Жетісу Алатауының солтүстік орталық жоталарының аласа таулы бөлігі болып табылатын Басқан өзенінің шығысындағы Алмалы тауында ежелгі мұзбасулардың әсерінен түзілген ысырынды мореналы жыныстармен, қоймандай тастармен кездеседі. Таудың солтүстік-беткейінде теңіз деңгейінен 1100 метр биіктіктегі сай ішіне ысырынды қойтастардың кептеуінен түзілген «Шатыртас» табиғат ескерткіші орналасқан (3-сурет).

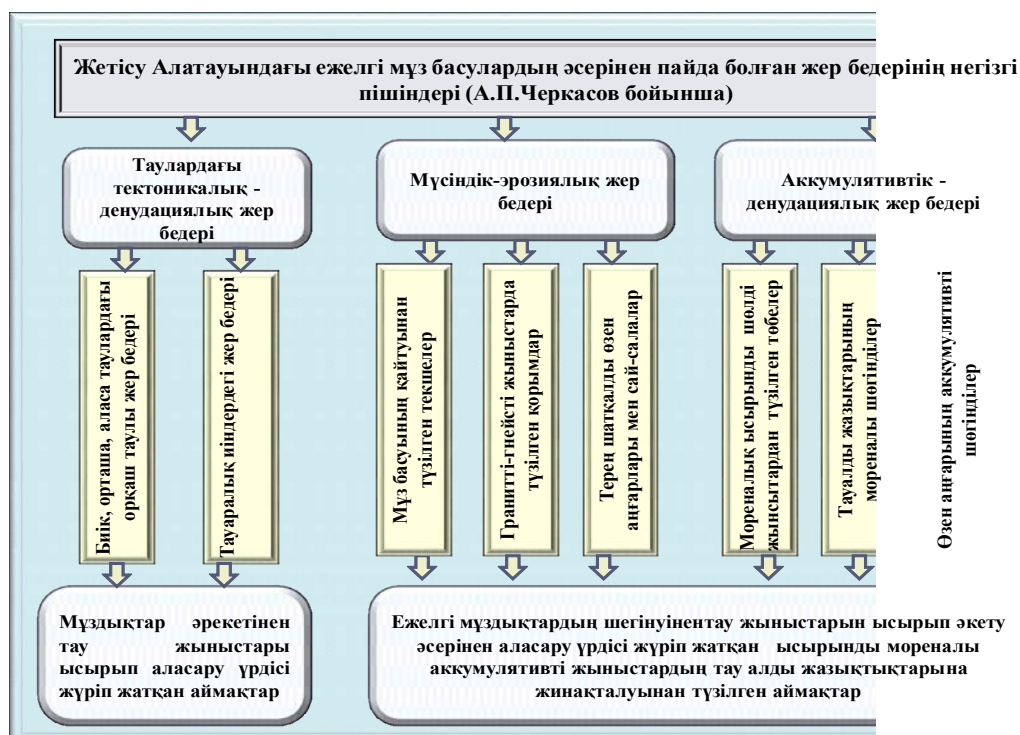
3 – Сурет - Алмалы тауындағы «Шатыртас» табиғат ескерткіші

Уақыт өте келе жүздеген мың жыл ішінде үйілген қойтастардың арасындағы саңылаулар еріген қар, жаңбыр суларының шайуынан, маусымдық және тәуліктік температура ауытқуының, сайды өрлей, құлдай соққан желдің әсерінен жүретін дефляция, корразия үрдісінің нәтижесінде жүздеген мың жыл ішінде кеңейіп үңгір пайда болды.

Қорыта келгенде, «Шатыртас» ескерткіші бұдан 500 мың жыл бұрын басталған ежелгі миндаль мұзбасуы кезінде түзіліп, уақыт өте келе сыртқы күштердің әсерінен өзгерген морфомүсіндік жер бедері.

Қорытынды

Жүргізілген көп жылдық зерттеу нәтижелеріне жасалған талдаулар Жетісу Алатауы мен тауаралық ойыстардың ежелгі мұз басулардың әсерінен пайда болған жер бедерінің қазіргі негізгі пішіндерін *тектоникалық денудациялық, мүсінді эрозиялық және аккумулятивті-денудациялық жер бедеріне* бөлуімізге мүмкіндік берді (4-сурет).

4 – *Сурет* - Жетісу Алатауындағы ежелгі мұзбасулардың әсерінен пайда болған жер бедерінің негізгі пішіндері

1. Таудың ең биік бөлігіндегі қазіргі мұздықтар жауып жатқан тектоникалық денудациялық жер бедері. Олар үлкен 2 топқа бөлінеді: Өркеш таулы, ә/ Опырмалы ойысты. Өркеш таулы тектоникалықденудациялық жер бедері биік, орташа және аласа таулы бөліктерге бөлінеді.

2. Биік және орташа биік таулардағы (2500-3000) тектоникалықденудациялық жер бедерінде қазіргі мұзбасулардың ысырындыларының іздері терең болмаса да, анық байқалатын пенепленденген аймақтар.

3. Мұздық ығыстырған шөгінділердің тауалды аймағына жинақталған шекарасы болып табылатын тектоникалық-денудациялық аласа таулы аймақтар. Осы таулардың байрайында қалыңдығы 150-200 метрге жететін ысырынды мореналық шөгінділер жинақталған. Биік және орташа биіктік таулар мен аласа таулардың аралығында опырмалы ойыстар орналасқан. Оған негізінен ежелгі мұзбасу әрекетінен түзілген мореналы текшелер мен тау етегінде жинақталған ысырандылардан тұратын мореналы төбелер жатады. [5;6; 7]

Зерттеулердің деректеріне сүйенсек, егер мұздықтардың көлемі осылай кішірейе берсе, 120-150 жылдан соң тау мұздықтары жойылуы мүмкін.

1. Мұздықтарды зерттеу арқылы жер бедерінің таулы денудациялық жер бедерін, аккумулятивті жер бедерін анықтадық.

2. Профессор П.А.Черкасовтың пікіріне сүйене отырып теңіздердің трансгрессиясында мұздық көлемін ұлғайтып, регрессиясында көлемін кішірейтіп, мұзбасуаралық кезеңмен алмасатынына көзжеткіздік.

3 Жазба дерктер мен таным жорықтар барысында жинақталған материалдарға жасалған талдаулар ежелгі төрттік мұзбасуларының жүруіне біріншіден, неоген мен төрттік дәуірде жүрген неотектоникалық қозғалыстардың әсерінен Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы

таулардың жаңғырып биіктеуі, екіншіден, тау түзілу үрдісінің жүруінен климаттың күрт суынуы әсеретті.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Черкасов П.А. Эволюция горного оледенения Казахстана в четвертичный период / П.А.Черкасов.- Институт географии МОН РК, Алматы, 2000.-365с.
- [2] Черкасов П.А. К вопросу о древнем оледенении Джунгарского Алатау на примере бассейна р.Лепсы / П.А.Черкасов // Вопросы географии Казахстана.- 1997, №5, С.98.
- [3] Диденко-Кислицина Л.К. Кайнозой Юго - Восточного Казахстана: Геоморфология, Новейшая тектоника. История формирования рельефа и осадконакопчений, палеэкология. ч / Л.К. Диденко-Кислицина.- Алматы, 2001.
- [4] Диденко-Кислицина Л.К. Геоморфология, стратиграфия кайнозоя и новейшая тектоника северо-восточной части Джунгарского Алатау / Л.К. Диденко-Кислицина // Материал по геологии и полезным ископаемым Южного Казахстана. Вып. 3, А:Наука, 1997.
- [5] Обручев В.А. Пограничная Джунгария / В.А.Обручаев // I. III. Вып.–М.:1940.-С. 50-60.
- [6] Серебрянный Л.Р. Морены - источники гляциологической информации / Л.Р.Серебрянный, А.В. Орлов, О.Н. Соломина.- М., "Наука" 1975.-200с.
- [7] Горностаев Н.Н. Четвертичные отложение у северных подножий Джунгарского Алатау / Н.Н. Горностаев.- М.:1976.-295с.

REFERENCES

- [1] Cherkassov, P.A. (2000). Evolyuciya gornogo oledneniya Kazahstana v chetvertichnyj period [Evolution of mountain glaciers in Kazakhstan in the Quaternary period]. Institute of Geography MES RK. Almaty [in Russian].
- [2] Cherkassov, P.A. (1997). K voprosu o drevnem oledenenii Dzhungarskogo Alatau na primere bassena r.Lepsey [On the question of the ancient glaciation of the Dzungarian Alatau on the example of the Lepsey basin]. Voprosy geografii Kazahstana - Geography of Kazakhstan, 5,98 [in Russian].
- [3] Didenko-Kislicyna, L.K. (2001). Kajnozoj YUgo - Vostochnogo Kazahstana: Geomorfologiya, Novejshaya tektonika. Istoriya formirovaniya rel'efa i osadkonakoplenij, paleekologiya. ch [Cenozoic of South - East Kazakhstan: Geomorphology, Newest tectonics. History of relief and sedimentation formation, paleecology. p]. Almaty [in Russian].
- [4] Didenko-Kislicyna, L.K. (1997). Geomorfologiya, stratigrafiya kajnozoya i novejshaya tektonika severo-vostochnoj chasti Dzhungarskogo Alatau [Geomorphology, stratigraphy of the Cenozoic and recent tectonics of the northeastern part of the DzhungarskiyAlatau]. Material po geologii i poleznym iskopaemym YUzhnogo Kazahstana – Material on geology and minerals of South Kazakhstan, 3, A [in Russian].
- [5] Obruchev, V.A. (1940). Pogranichnaya Dzhungariya [Border Dzungaria]. I,III, 50-60 [in Russian].
- [6] Serebryannyi, L.R., Orlov, A.V., Solomina, O.N. (1975). Moreny - istochniki glyaciologicheskoy informacii [Moraines - sources of glaciological information]. M., Science [in Russian].
- [7] Gornostayev, N.N. (1976). Chetvertichnye otlozhenie u severnyh podnozhiy Dzhungarskogo Alatau [Quaternary sediment at the northern foothills of the Dzhungar Alatau] M. [in Russian].

Токпанов Е.А., Амирбеков Е.У.

ВЛИЯНИЕ ДРЕВНЕГО ЧЕТВЕРТИЧНОГО ОЛЕДЕНЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЖЕТЫСУСКОГО АЛАТАУ И МИКРОРЕЛЬЕФА ПРЕДГОРНОЙ РАВНИНЫ

Аннотация. В статье рассмотрены причины возникновения и значение древнего четвертичного оледенения в формировании микрорельефа низкогорной и среднегорной частей Жетысуского Алатау и предгорной равнины, в образовании валунно-галечных морен, лессовидных глинистых осадочных горных пород и подземных грунтовых вод. Изменения условий формирования рыхлых отложений, некоторые особенности развития

гидрографической сети и гидрологических процессов, изменения интенсивности склоновых процессов.

Всесторонне раскрыты влияние изменений палеоклиматических условий в формировании древних четвертичных покрытых и полупокрытых оледенении миндаля, рисс, вюрм, причины смены ледникового и межледникового периода, роль экзорационной деятельности древних оледенений, формирования глубоких горных ущелий, каньон, балок, конусов выноса, моренных холмов и предгорных зандровых равнин, накопления осадков лесовидных глинистых осадочных пород в межгорных впадинах и предгорных равнинах.

Ключевые слова: гляциология; вюрм; лесс; литология; миндаль; рисс; микрорельеф; морена; межледниковый период; зандр.

Tokpanov Erkin, Amerbekov Ergali

**THE INFLUENCE OF ANCIENT QUATERNARY GLACIATION IN THE
FORMATION OF THE ZHETYSU ALATAU AND THE MICRORELIEF OF THE
FOOTHILL PLAIN**

Annotation. The article discusses the causes and significance of the ancient Quaternary glaciation in the formation of the microrelief of the low and middle mountainous parts of the Zhetysu Alatau and the foothill plain, in the formation of boulder-pebble moraines, forest-like, clayey sedimentary rocks and underground groundwater, changes in the conditions for the formation of loose sediments, some features of the development of hydrographic networks and hydrological processes, changes in the intensity of slope processes.

The influence of changes in paleoclimatic conditions in the formation of ancient Quaternary covered and semi-covered almonds almonds, riss, wurms, the reasons for the change of the glacial and interglacial periods, the role of the exorational activity of ancient glaciations, the formation of deep mountain gorges, canyons, gullies, fan cones and moraine hills are comprehensively disclosed. plains, accumulation of sediments of forest-like clayey sedimentary rocks in intermontane depressions and foothill plains.

Keywords: glaciology; wurm; loess; lithology; almond; riss; microrelief; moraine; interglacial period; icing period.

UDC 581.9:550.8(574.1)
MONTI 87.26.25
DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).14

¹Mendybaev E.Kh., ¹Ataeva G.M., ²Berdenov Z.

¹K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

E-mail: beskurek@mail.ru, a.g.m.@mail.ru, berdenov-z@mail.ru

CHARACTERISTICS OF VEGETATIVE COVER OF KARASHAGANAK OIL AND GAS FIELD TERRITORY

Annotation. Characteristics of vegetation cover of Karachaganak oil and gas field, and its adjacent territory is presented in this paper. Anthropogenic transformation of the studied vegetation was assessed. Biological-morphologic, ecological-phytocoenotic and geographical analysis of the KOGCF flora have been done. Anthropogenic flora of KOGCF includes 178 species of higher vascular plants and consists of two floro-genetic elements. The first element includes species that are located on the disturbed areas (from native aboriginal environment) - *apophytes*. The second floro-genetic element consists of adventive plants - *anthropophytes*. Four species categories of the anthropogenic flora of KOGCF based on scales of activity have been distinguished: highly-active – 11 species, middle-active – 39 species, low-active – 12 species, inactive – 8 species. In general, the quantitative composition of adventive plants of KOGCF is a reflection of current anthropogenic processes. Significant part of the KOGCF territory is represented by deposits of different ages, and only a small part is used for crops planting. Approximately 5% of the industrial area of KOGCF are occupied by pipelines network, industrial structures and roads. Basins, plowed sites, pipelines network are located on the undulating plain, crossed by arroyos, with a number of drainage divides. We distinguished five transects with different anthropogenic load: background zonal, weak, medium, strong, and very strong transect with the disturbed vegetation cover. Thus, in the root communities (represented by feather grass, fescue coenoses) there are 67 species, in areas with a strong technogenic pressure (*Artemisia absinthium* association) – only 14 species. Anthropogenic flora of the KOGCF can be described as not rich, in species composition, structure formed by apofitous non-anthropogenic species, many of which are the dominants and edificators of plant communities.

Keywords: flora; vegetation; oil and gas fields; transects; anthropogenic load; floro-genetic elements; plant communities.

Introduction

In recent times vast areas of the Republic of Kazakhstan are more and more intensively exposed to the anthropogenic influence, which further leads to the environmental degradation in the region. To date, one of the topical environmental problems is the environmental pollution in the oil and gas production territory. One of those oil and gas production projects is the Karachaganak Oil and Gas Condensate Field (KOGCF), located in Western Kazakhstan. Development of this project

causes a number of risks, which influence the region, as it is located in the zone of intensive agricultural development, with high population density and closely located settlements. Due to the oil and gas production there is a growth of anthropogenic load as well, which leads to many ecologic problems, such as loss of biodiversity and changes in physical and chemical properties of soil. Due to this fact, the most important problem is the conservation of an ecologically safe environment, favorable for population's health; preservation of floristic diversity and improvement of soil fertility in the process of oil and gas condensate fields' development [1, 2]. This requires a timely and continuous monitoring of the environment in the area of Karachaganak field, and in particular, vegetation covers monitoring.

Materials and Methods

The work is based on materials, collected at expeditions during vegetation period of 2002-2012. Territory of Karachaganak field (West Kazakhstan) is underexplored in terms of florology. Therefore, a floristic composition was first identified during the work. Cameral treatment of plants was carried out at the department of Botany at the West Kazakhstan State University, and at the Botanic Institute of the Russian Academy of Sciences in Saint-Petersburg.

Field work was carried out by the routing method. Collection and processing of herbarium material were made according to the method of A.K. Skvortsov [3]. Determination of herbarium was carried out by means of published largest botanic summary reports [4, 5,] during the cameral treatment and the Field guides by V.V. Ivanov [6 -19]. The list of flora was drawn up in accordance with the system of A.L. Takhtadzhan [20]. For clarification of specific and generic names we used the latest data [21, 22].

When performing the flora analysis, we used biological and morphological classifications [23, 24]. Determination of eco-phytocenotic groups was done on the basis of our own observations involving literary sources. Geographical elements in our work were determined according to the characters of species habitats [25]. Adventive flora was studied in accordance with proceeding of the V working session on the comparative floristics [26].

Geo-botanical surveys were carried out on the KOGCF territory where the technogenic modifications were investigated. Peculiar properties of flora were analyzed based on the example of transformed ruderal communities. Test areas (10 x 10m²) were laid to identify the species composition. The same sized areas (1 x 100m²), but of a prolate form, were laid for the ruderal communities study. In total, there were performed 250 geobotanic descriptions, which include a list of species composition of higher vascular plants, their total projective cover, and the abundance of each species as per the Drude's scale.

Results and Discussion

The studies showed that the anthropogenic flora of KOGCF includes 178 species of higher vascular plants, and consists of two floro-genetic elements: *apophytes* and *anthropophytes*. Apophytes are the species that are located on the disturbed areas from natural aboriginal environment. Anthropophytes consist of the adventive plants. Apophytes belong to the dominant group. It forms 59% of the total species number (Table 1). The part of adventive species is 41%.

Adventive species (Table 2) – are exotic, imbedded, species, got into new conditions, behave differently, depending on their bio-ecologic potential. Some of them, after having appeared promiscuously, disappear quickly. Others, those having more flexible heredity, become weeds, often harmful weeds, and settle on places with the disturbed vegetation cover.

Depending on the time of introduction, we distinguish *archeophytes* - the oldest plants (Table 2). Often it is difficult to determine the time of their appearance if there is no information from scientists-archaeologists on the archaeological materials related to plants.

The next group is represented by *neophytes* - younger “newcomers” (Table 2), but the time of their intromission is before the widespread exchange between countries and continents [26]. The

studies have shown that the most active importation of adventive species took place in the XXth century, due to development of communication means with other continents, exchange of pedigree seeds, and due to the development of new territories. 72 species of the studied area are adventive. 40 of them are actually adventive: *Fallopia convolvulus* (Black bindweed), *Polygonum aviculare* (Knot grass), *Convolvulus arvensis* (Field bindweed) and others (Table 2).

Archeophytes include: *Camelina sativa* (Camelina) and *Echinochloa crus-galli* (Cockspur). The most active among *neophytes* are: *Ambrosia artemisifolia* (Common ragweed), *Solanum nigrum* (Black nightshade), *Cyclachaena xanthiifolia* (Sumpfwweed) and others.

Ergasiophytes, the feral species, include: *Secale sereale* (Cereal ruttishness), *Triticum durum* (Durum wheat), *Brassica campestris* (Chinese cabbage), and others.

Table 1 - Species composition of apophytes

Family	Plant name
Ephedraceae	<i>Ephedra distachya</i>
Poaceae	<i>Agropyron pectinatum</i> ; <i>Calamagrostis epigeios</i> ; <i>Elytrigia repens</i> ; <i>Eremopyrum orientale</i> ; <i>Festuca valesiaca</i> ; <i>Koeleria cristata</i> ; <i>Leymus ramosus</i> ; <i>Phleum phleoides</i> ; <i>Poa bulbosa</i> ; <i>Poa pratensis</i> ; <i>Psatyrostachys juncea</i> ; <i>Stipa lessingiana</i> ; <i>Stipa capillata</i> ; <i>Zerna inermis</i>
Liliaceae	<i>Allium lineare</i> ; <i>Asparagus officinalis</i> ; <i>Ornitogalum fischerianum</i> ; <i>Tulipa biebersteiniana</i> ; <i>Tulipa schrenkii</i>
Jridaceae	<i>Iris pumila</i>
Santalaceae	<i>Thesium arvense</i>
Polygonaceae	<i>Rumex crispus</i> ; <i>Rumex convertus</i>
Chenopodiaceae	<i>Eurotia ceratoides</i> ; <i>Kochia prostrata</i>
Caryophyllaceae	<i>Gypsophila paniculata</i> ; <i>Gypsophila altissima</i> ; <i>Dianthus borbasi</i> ; <i>Dianthus rigidus</i> ; <i>Dianthus deltoids</i> ; <i>Eremogone graminea</i> ; <i>Silene procumbens</i> ; <i>Silene chlorantha</i>
Ranunculaceae	<i>Adonis vernalis</i> ; <i>Ceratocephalus ortoceras</i> ; <i>Pulsatilla patens</i>
Brassicaceae	<i>Alyssum lenense</i> ; <i>Alyssum turkestanicum</i> ; <i>Arabidopsis thaliana</i> ; <i>Crambe tatarica</i> ; <i>Jsatis costata</i> ; <i>Matthiola fragrans</i> ; <i>Lepidium perfoliatum</i>
Resedaceae	<i>Reseda lutea</i>
Rosaceae	<i>Amygdalus nana</i> ; <i>Potentilla bifurca</i> ; <i>Potentilla Humifusa</i> ; <i>Potentilla Argentea</i> ; <i>Spyrea hypericifolia</i>
Fabaceae	<i>Astragalus danicus</i> ; <i>Astragalus testiculatus</i> ; <i>Astragalus physodes</i> ; <i>Astragalus zingeri</i> ; <i>Caragana frutex</i> ; <i>Hedysarum grandiflorum</i> ; <i>Lathyrus tuberosus</i> ; <i>Oxytropis pilosa</i>
Polygalaceae	<i>Polygala comosa</i>
Malvaceae	<i>Lavatera thuringiaca</i>
Violaceae	<i>Viola ambigua</i>
Apiaceae	<i>Eryngium planum</i> ; <i>Falcaria vulgaris</i> ; <i>Ferula tatarica</i> ; <i>Malabaila graveolens</i> ; <i>Muretia lutea</i> ; <i>Trinia hispida</i>
Primulaceae	<i>Androsace maxima</i>
Limoniaceae	<i>Limonium gmelini</i>
Convolvulaceae	<i>Convolvulus lineatus</i>

Boraginaceae	Onosma tinctoria; Nonnea pulla
Lamiaceae	Dracocephalum thymiflorum; Lamium amplexicaule; Nepeta panonica; Phlomis pungens; Phlomis Tuberosa; Thymus marschalianus; Thymus marschalianus; Salvia stepposa; Salvia aetiopsis
Scopulariaceae	Pedicularis comosa; Veronica incana; Verbascum orientale; Verbascum Phoenecium
Plantaginaceae	Plantago media
Rubiaceae	Galium verum; Galium Biebersteiniana
Campanulaceae	Campanula sibirica
Asteraceae	Achillea nobilis; Achillea millefolium; Artemisia absinthium; Artemisia abrotanum; Artemisia austriaca; Artemisia Campestris; Artemisia Dranunculus; Artemisia Lerchiana; Artemisia Scoparia; Centaurea marschalliana; Centaurea Scabiosa; Echinops meyeri; Galatella villosa; Hieracium echioides; Jurinea polyclonos; Scorzonera ensifolia; Serratula xerathemoides; Tanacetum achilleifolium

Table 2 - Species composition of anthropogenic flora

Latin name of a plant	English name of a plant	Adventitiou s	Archeophytes	Neophytes	Ergasiophyte s
1	2	3	4	5	6
Amaranthus albus	Tumble pigweed	-	-	+	-
A. blitoides	Mat amaranth	-	-	+	-
A. lividus	Livid amaranth	-	-	+	-
A. retroflexus	Red-root amaranth	-	-	+	-
Ambrosia artemisifolia	Common Ragweed	-	-	+	-
Anisantha tectorum	Downy brome	+	-	-	-
Arctium lappa	Greater Burdock	+	-	-	-
A. tomentosum	Downy Burdock	+	-	-	-
Asperugo procumbens	German Madwort	+	-	-	-
Atriplex hortensis	Garden Orache	+	-	-	-
A. oblongifolia	Oblong-leaved Orache	+	-	-	-
A. nitens	Shining Orache	+	-	-	-
Avena fatua	Common wild oat	-	+	-	-
Berteroa incana	Hoary alyssum	-	+	-	-
Brassica	Chinese cabbage	-	-	-	+

campestris					
Bromus arvensis	Field brome	+	-	-	-
Camelina sativa	Camelina	-	+	-	-
Cannabis ruderalis	Ruderal hemp	-	-	-	+
Cichorium intybus	Common chicory	-	-	-	+
Convolvulus arvensis	Field bindweed	+	-	-	-
Conyza canadensis	Horseweed	-	+	-	-
Chenopodium album	lamb's quarters	-	+	-	-
C. glaucum	Oak-leaved goosefoot	+	-	-	-
C. hybridum	Maple-leaved goosefoot	+	-	-	-
C. urticum	Triangular leaved goosefoot	+	-	-	-
Carduus crispus	Wetted thistle	+	-	-	-
Cirsium arvense	Creeping thistle	+	-	-	-
C. vulgare	Spear thistle	+	-	-	-
Cynoglossum officinale	Houndstongue	+	-	-	-
Consolida regalis	Forking Larkspur	+	-	-	-
Cyclachaena xanthiifolia	Sumpfwweed	-	-	+	-
Cuscuta lupulina	Cuscuta lupulina	-	-	+	-
1	2	3	4	5	6
Descurainia Sophia	Flixweed	-	+	-	-
Euclidium syriacum	Syrian mustard	-	+	-	-
Echinochloa crus-galli	Cockspur	-	+	-	-
Erysimum cheiranthoides	Treacle-mustard	+	-	-	-
Euphorbia uralensis	Ural caper spurge	+	-	-	-

<i>Fallopia convolvulus</i>	Black bindweed	+	-	-	-
<i>Fumária officinális</i>	Common fumitory	+	-	-	-
<i>Hyoscyamus niger</i>	Black henbane	-	+	-	-
<i>Kochia scoparia</i>	Mock cypress	+	-	-	-
<i>Lappula squarrosa</i>	European stickseed	-	+	-	-
<i>L. echinata</i>	Bristly stickseed	-	+	-	-
<i>Lactuca tatarica</i>	Blue lettuce	+	-	-	-
<i>Leonurus cardiaca</i>	Motherwort	+	-	-	-
<i>Malva pusilla</i>	Low Mallow	+	-	-	-
<i>Medicago sativa</i>	Lucerne	-	-	-	-
<i>Melilotus albus</i>	Bokhara clover	-	-	-	+
<i>M. officinalis</i>	Yellow sweet clover	-	-	-	+
<i>Myosotis arvensis</i>	Field Forget-me-not	+	-	-	-
<i>Marrubium vulgare</i>	Common hoarhound	+	-	-	-
<i>Onopordum acanthium</i>	Cotton thistle	+	-	-	-
<i>Orobanche amoena</i>	Orobanche amoena	-	-	+	-
<i>Panicum milliaceum</i>	Proso millet	-	-	-	+
<i>Poa annua</i>	Annual bluegrass	+	-	-	-
<i>Polygonum aviculare</i>	Common knotgrass	+	-	-	-
<i>P. patulum</i>	Red knotgrass	+	-	-	-
<i>Salsola australis</i>	Prickly saltwort	-	-	-	+
<i>Secale cereale</i>	Rye	-	-	-	+
<i>Senecio vulgaris</i>	Common groundsel	+	-	-	-
<i>Solánium nígrum</i>	Black nightshade	-	+	-	-
<i>Sonchus arvensis</i>	Corn sow thistle	+	-	-	-
<i>S. oleraceus</i>	Common	+	-	-	-

	sowthistle				
<i>Sisymbrium loeselii</i>	Small tumbleweed mustard	+	-	-	-
1	2	3	4	5	6
<i>Setaria glauca</i>	Yellow foxtail	+	-	-	-
<i>Setaria viridis</i>	Green foxtail	+	-	-	-
<i>Taraxacum officinale</i>	Common dandelion	+	-	-	-
<i>Thlaspi arvense</i>	Field penny-cress	+	-	-	-
<i>Tripleurospermum perforatum</i>	Scentless Mayweed	-	+	-	-
<i>Triticum durum</i>	Durum wheat	-	-	-	+
<i>Veronica verna</i>	Spring Veronica	+	-	-	-
<i>Xanthium strumarium</i>	Clotbur	-	+	-	-

The apophytous and adventive flora differ in taxonomic structure: both in number of families, genera and in the composition of leading families (Table 3). Apophytes consist of 27 families, anthropophytes – 18. Only 8 families are common to them: *Asteraceae* (Composite family), *Poaceae* (Poaceous), *Brassicaceae* (Crucifers), *Chenopodiaceae* (Goosefoot family), *Lamiaceae* (Labiatae family), *Boraginaceae* (Boraginaceae), *Fabaceae* (Leguminous), *Polygonaceae* (Buckwheat family). The total share of 10 families in adventive flora is 89%. It is known that a large number of species is inherent in the areas with the extreme conditions of vegetation cover development [25]. In this case we are talking about the significant impact of anthropogenic factor on the studied area of KOGCF.

Table 3 - Taxonomic composition of anthropogenic flora

Family	Apophytes		Anthropophytes	
	genera	species	Genera	species
<i>Asteraceae</i> – Composite family	10	18	15	18
<i>Poaceae</i> – True grasses	12	14	9	10
<i>Brassicaceae</i> – Crucifers	6	7	7	8
<i>Lamiaceae</i> – Mint family	6	8	2	2
<i>Fabaceae</i> – Bean family	4	8	1	3
<i>Chenopodiaceae</i> – Goosefoot family	2	2	3	5
<i>Boraginaceae</i> – Borage family	2	2	4	5
<i>Polygonaceae</i> – Knotweed family	1	2	2	3
<i>Amaranthaceae</i> – Amaranth family	-	-	1	4
<i>Solanaceae</i> – Nightshades	-	-	2	2

Asteraceae (Composite family), *Poaceae* (True grasses), *Brassicaceae* (Crucifers), *Chenopodiaceae* (Goosefoot family), *Boraginaceae* (Borage family), *Amaranthaceae* (Amaranth

family) families have 4 to 15 genera. The most typical genera are the *Chenopodium* (4), *Atriplex* (3), and *Amaranth* (4).

An interesting aspect in studying of anthropogenic flora is the consideration of partial activity of species. The concept “Species activity” was introduced by B.A. Yurtsev in 1968. He considered it as the criterion of specie’s prosperity in certain landscape and climatic conditions, and is evidenced in occupation of various places. Specie’s activity is appraised according to the range of populated ecotopes or communities. It reflects real ecological amplitude of specie, number of species in typical ecotopes, degree of the ubiquity (degree of constancy of species presence on these ecotopes).

Based on the proposed scales of activity, we can distinguish four species categories in the anthropogenic flora of KOGCF: highly-active, middle-active, low-active, and inactive category [26, 27].

All species, mentioned in all the descriptions, we refer to highly-active species. Projective cover is 5-20%. There are 11 highly active species in the analyzed flora. There are annual species among them: *Convolvulus arvensis* (Field bindweed), *Cirsium setosum* (Creeping thistle), *Lactuca tatarica* (Blue lettuce), *Fallopia convolvulus* (Black bindweed), *Thlaspi arvense* (Field penny-cress), *Chorispora tenella* (Gentle horospora), *Anisanta tectorum* (Downy brome), *Tripleurospermum performatum* (Scentless Mayweed), *Lappula echinata* (European stickseed), *Alyssum turkestanicum* (Desert madwort), *Sonchus arvensis* (Corn sow thistle), *Achillea millefolium* (Common yarrow), *Artemisia absinthium* (bsinthe wormwood). The mentioned species can be considered as indicating for the respective types of communities.

Middle-active species (39) were noted in 68% of descriptions. The projective cover is 1-5%. In comparison with highly active species, the spectrum of life forms is more diverse. One third of the species are annuals: *Avena fatua* (Common wild oat), *Berteroa incana* (Hoary alyssum), *Descurainia sophia* (Flixweed), *Sisymbrium loselii* (Small tumbleweed mustard), *Arabidopsis thaliana* (Thale cress) and others. The most part belongs to perennial grasses. There are taproot plants among them: *Medicago sativa* (Lucerne), *Melilotus albus* (Bokhara clover), *Melilotus officinalis* (Yellow sweet clover), *Taraxacum officinale* (common dandelion) and others; rhizogenous plants: *Sonchus arvensis* (Corn sow thistle), *Bromus arvensis* (Field brome), *Echinochloa crus-galli* (Cockspur) etc.

We refer to the group of low-active species (12) the types noted in less than 40% of the descriptions, and with the projective cover not more than 1%: *Carduus crispus* - Weltd thistle, *Fumaria officinalis* (Common fumitory), *Marrubium vulgare* (Common hoarhound) and others.

Species, found in 20% of the descriptions refer to the group of inactive species (8). They include *Consolida regalis* (Forking Larkspur), *Arctium lappa* (Greater burdock), *Arctium tomentosum* (Woolly burdock), *Veronica verna* (Spring Veronica) and others.

In general, a quantitative composition of adventive plants of KOGCF is the reflection of anthropogenic processes that occurred on its territory.

Much of the territory is represented by deposits of different ages and only a small part of it is used for crops. Approximately, 5% of the industrial area is occupied by a network of pipelines, industrial buildings and roads. Deposits, plowed lots and a network of gas pipelines are located on the undulating plain crossed by beams with a number of watersheds. The ravine-beam network of the territory is the old river of the Berezovka, Utva, Kongubay, Kalminovka, Zhuravlev pond and a number of small beams that cross the studied territory in different directions.

Vegetation cover is represented by different plant communities depending on micro-and meso-relief, as well as on the farmland type and anthropogenic impact. The main focus is on the degree of anthropogenic impact - different anthropogenic loads.

We have distinguished 5 transects with different anthropogenic load (Table 4).

As a result of the research we found that the species composition of the apophytes includes 67 species. The decrease of species composition occurs from 56 to 27 species (from the second transect). The composition is also alters in the third transect - from 29 to 11 species. In the fourth transect it ranges from 28 to 9 species. In the last transect the composition reaches 20-30 species. The following ephemeras: *Bromus tectorum* (Field brome), *Poa bulbosa* (Annual bluegrass) affect the projective cover of the plant community. If in spring it reaches 90%, by the end of summer the cover is sharply reduced to 10%.

The proportion of apophyte species is insignificant (5%), and sometimes they are single.

A shift of dominant and as well subdominant takes place on the weakly disturbed transects (second transect). Thus, in the vicinity of “Bestau” on the location of *Festuca valesiaca* and *Stipa capillata* communities, after the fire, now occur *Caragana frutex* (Fabaceae) - *Festuca valesiaca* (Volga fescue), and *motley grass-grasses* communities.

On the transects with an average technogenic load there is also a change of dominants for more simplified communities, (ruderal-wormwood, agropyrum).

Table 4 - Main transects of monitoring

Transects	Indicators	Species composition	Associations	Projective cover
I 1 ¹ 1 ² 1 ³	Background zonal	67 60 58	<i>Festuca valesiaca</i> ass. <i>Stipa capillata</i> ass. <i>Festuca valesiaca</i> - <i>Stipa capillata</i> ass.	80% 70% 70%
II 2 ¹ 2 ² 2 ³	Weak technogenic load	27 56 60	<i>Agropyron pectinatum</i> ass. <i>Festuca valesiaca</i> ass. <i>Festuca valesiaca</i> - <i>Stipa capillata</i> ass.	40% 60% 60-70%
III 3 ¹ 3 ² 3 ³	Average technogenic load	24 11 29	<i>Artemisia austriaca</i> ass. <i>Elytrigia repens</i> ass. <i>Artemisia absinthium</i> - <i>Achillea millefolium</i> - <i>Leymus ramosus</i> ass.	50% 80% 50-40%
IV 4 ¹ 4 ² 4 ³	Strong technogenic load	28 9 14	<i>Artemisia absinthium</i> - <i>Achillea millefolium</i> ass. <i>Stipa capillata</i> - <i>Festuca valesiaca</i> ass. <i>Artemisia absinthium</i> ass.	60% 60% 30%
V 5 ¹ 5 ² 5 ³	Disturbed vegetation cover and very strong technogenic load	22 23 20	<i>Leymus ramosus</i> ass. Ruderal- <i>Artemisia absinthium</i> ass. <i>Artemisia absinthium</i> ass.	40% 40% 40%

But due to the termination of grazing there is the restoration process of such communities as *Caragana frutex*- *Festuca valesiaca* and *Spiraea*- *Festuca valesiaca* - *Stipa capillata* associations.

Artemisia absinthium, *Achillea millefolium*, *Agropyron pectinatum* and *Artemisia lerchiana* communities are typical for the highly disturbed transects. There are sod grass perennials (wheat grass) and dwarf semishrubs (wormwood) among them, but *Artemisia absinthium* association dominates.

The destroyed communities, where the upper soil horizon is missing a novel annual communities take place - *Chorispora tenella* (purple mustard), *Lappula echinata* (Bristly stickseed), *Tripleurospermum perfoliatum* (Scentless Mayweed), *Thlaspi arvense* (Field penny-cress), *Eremopyrum orientale* (Eremopyrum). They are well adapted and successfully develop in the conditions of anthropogenic pressure due to the short life cycle, ontogenesis plasticity and intensity of seed reproduction [12]. Communities of perennial creeping stem grasses (mainly *Leymus ramosum*) also present here, which are characterized by vegetative propagation. The latter, certainly, is an adaptive feature of growing on the anthropogenic areas, which are notable for the unstable living conditions. Anthropogenic disturbance of soil and vegetation are frequent occurrence among the disturbed communities. Besides the annual rhizomatous communities there are biennial communities of *Artemisia absinthium*, *Achillea millefolium*, which settle independently throughout the whole territory, especially in anthropogenically disturbed areas.

Absinthe wormwood (*Artemisia absinthium*) dominates on fallow lands.

Artemisia absinthium (Absinthe wormwood)- perennial herbage plant of 60-100 sm high. Its root system is tap with the thick and vertical main root. Accessory buds are formed in the first year of life at the root neck, which give new bines on the second year, which begin blooming and bear fruit the following year. Leaves and stems are grayish-silvery, densely covered with short silky hairs. Stems are straight, slightly ribbed, branched in the upper part; forming at the base shortened infertile bines with long-petioled, triangular-rounded, three times pinnatisected leaves. Middle leaves are short- petioled, double-pinnatisected; upper leaves are trifid or clean. Small flowers are collected in spherical drooping baskets of 3.5 mm in diameter, located in short one-sided racemes, which, in turn, form a doughy panicle. There are about 80 yellow flowers in each basket. All flowers are tubular, without a calyx. Fruits - brown achenes, about 1 mm long. Blossoming is from June to August, fruits ripen in August - September. Leaves and grass of *Artemisia absinthium* contain essential oil, flavonoids, tannins, lignine, organic acids, carotin, and ascorbic acid. Bitter lactones, absinthin and anabsinthin, stipulate anti-inflammatory and antimicrobial properties of *Artemisia absinthium*.

Artemisia absinthium is rich in monoterpene. The essence of *Artemisia absinthium* can contain up to 65% of monoterpene and a large part of which is the psychoactive alpha- monoterpene.

Artemisia absinthium grows in the steppe zone. It does not stand the competition with other plants and therefore settle only in disturbed habitats – on young fallows, near houses, along roads, in home gardens and pastures with rather loose soil. *Artemisia absinthium* reproduces mainly by seed and vegetatively-adventitious buds; sun-loving plant, prefers rich and medium-wet loose soil.

The vegetation covers of virgin lands contain a domination of xerophilous turf cereals: *Festuca valesiaca*, *Stipa lessingiana*, *Stipa capillata*. There are, also, *Agropyron* or *Agropyron desertorum*, *Koeleria cristata* and *Leymus ramosus*. On the sites of radical amelioration there is a domination of *Agropyron pectinatum* with different motley grasses. There are, also *Artemisia* (*Artemisia lerchiana*, *Artemisia austriaca*), *Tanacetum achilleifolium*, *Linosyris Villosa* Dc., *Linosyris tatarica*(Less.), and *Kochia prostrata*.

Low-lying areas on the slopes of the hills are distinguished by the abundance of feather grasses, sedge grasses and motley grasses (*Jurinea*, *Hedýsarum*, *Gálium verum* and *Gálium aparine*, *Phlomis tuberosa* and *Phlomis pungens*), *Salvia stepposa*, *Veronica*, *Thymus*. Among the halophytes there are *Limonium Gmelini*, *Limonium Caspium*, *Limonium suffruticosum*, *Salsola*, *Bassia*, and among ephemeras and ephemeroïds there are plenty of *Poa bulbosa*, *Ornitogalum*

fischerianum, *Tulipa schrenkii*, *Tulipa biflora*, *Alyssum tortuosum*, *Lepidium perfoliatum*, *Arabidopsis thaliana*, *Androsace maxima*.

The studied area often contains *Motley grass-Festuca valesiaca*, *Artemisia-poaceous* and *Artemisia–Artemisia austriaca-Festuca valesiaca* associations. Also, there are *Artemisia* (*Artemisia lerchiana*, *Artemisia nowa*) and *Pyrethrum* associations. They form a vegetation cover with bunch-grass groups.

The diversity of vegetation cover is enhanced by the presence of ravine-braced pattern. In depressions, meadow-chestnut soils with well-developed turf-cereal-grassy vegetation are common. Together with the xerophilous grasses and herbs there are mesophytes: *Elytrigia repens*, *Zerna inermis*, *Venusta Magnifica*, *Veronica longifolia*, *Lathyrus pratensis* and shrubs (*Spiraea hypericifolia* and *Spiraea crenata*), *Amygdalus nana*, *Rosa canina*, *Caragana*; and sometimes on the slopes of the hills or near the water there could be found osiers (*Salix*) and poplars (*Populus*).

As it was mentioned above, a domination of sheep fescue formation is found in the virgin areas. It often borders with the undulating plains and isolated hills. Sheep fescue formation grows on the dark-chestnut medium-strong (Kastanozems Haplic), minor carbonate-solonetz and carbonate-solonchak-like soil; sometimes it can be found on the dark-chestnut underdeveloped loamy soil.

The following associations are included into the sheep fescue formation: *Volga fescue-poaceous*, *Artemisia-Volga fescue*, *Austrian wormwood- Volga fescue*, *Motley grass- Volga fescue*, *Sedge-Artemisia-Volga fescue* with the wild grasses. *Volga fescue* (*Festuca valesiaca*) communities are characterized by the large ecologic amplitude, as they are located on the dark-chestnut soil with the alkalinity of various degrees. There is also the abundance of *Stipa lessingiana* and *Stipa capillata*, *Koeleria*, and rarely *Agropyron cristatum*. This phytocenosis is characterized by the presence of xerophilic shrubs: *Artemisia lerchiana*, *Artemisia austriaca* and *Kóchia*. Of the grains are usually found: *Alchemilla vulgaris*, *Tanacetum achilleifolium*, *Salvia tesquicola*, *Phlomis púngens*, *Ornithogalum fischerianum* and *Thýmus*.

Amongst the ephemerooids *Poa bulbosa*, *Túlipa schrénkii* and *Túlipa biflóra* can be found in spring. The ephemeral plants are represented by *Andrósace máxima* and *Alyssum desertórum* and *Arabidopsis thaliana*.

Species that make up the grass of tipchak communities have a height of 10-45 cm. The carpets, together with a high grass, form the upper tier, with a height of 30-45 cm. The second tier is formed mainly by derniks of the tipchak, carpets, wormwood; ephemera and ephemerooids form the third tier (5-10 cm). Projective coating makes 60-75%.

In associations of typical communities, there are only 10-17 plant species.

Good eatability of tipchak, its resistance to grazing and grazing make it possible to consider tipchak communities as important sources of feed for farm animals.

Typical communities are used in farms as spring-summer-autumn pastures for cattle and sheep. Some sections of this community are repelled annually.

White wormwood association occupies significant areas on the territory under study, it is found along undulating plains, slopes, remains declines on dark chestnut carbonate-solonetzate, dark chestnut washed out carbonate-saltwater and dark chestnut underdeveloped crushed soils, occasionally on saltwater.

Artemisia lerchiana dominates here, but the other wormwood are found: *Artemisia austriaca* and *Artemisia pauciflora*. Associated species are *Festúca valesiáca*, *Stipa capilláta*, *Stipa lessingiana*, *Agropyron desertorum* and *C. Caespitosa*. Often found in herbaceous *Kochia Roth*, *Echinopsilon sedoides*, *Ceratocarpus utriculosus*, *Salsola*, *Linosyris villosa*, *Tanacetum achilleifolium*, and *Atriplex tatarica*. Early in spring many ephemera and ephemerooids grow: *Poa bulbosa*, *Túlipa biflóra*, *Alyssum desertórum*, *Ferula* (*Ammiaceae*) and *Lepidium rudérale*. The number of species in the association is

small (6-13). Projective coating is 60-70%. For economic purposes, white wormlands are used in spring, summer and autumn for grazing cattle, sheep, and horses.

Black-field phytocenoses are less common in the studied territory. They are found in small massifs along the ravine-beam network of the river. Berezovka and most often occupy the slopes of the remains and interstate depressions. They are developed on dark chestnut carbonate-saltwater-saltwater soils, are not uncommon on little developed brimmed, and most often on the solonets of the average saltwater.

The following associations are included: claw-black wormwood, hodgepodge-black wormwood, cochian-camphor-black wormwood. Dominates in all the associations *Artemisia pauciflora*; subdominants are *Salsola*, *Camphorosma*, *Kochia* and *Lepidium ruderae*. Cereals are less common (*Caespitosa*). Associated species include *Tanacetum achilleifolium* and *Ornithogalum fischerianum*.

Poa bulbosa, *Tūlipa biflōra*, *Sisymbrium* and *Lepidium perfoliatum* are abundant from ephemera and ephemerooids. In August is annual *Salsola* grow. They play a significant role at this time. Projective coating is 50-60%. On *Artemisia pauciflora* sometimes there are gums.

Conclusion

1. A large number of species are characteristic of territories with extreme conditions for the development of vegetation cover. This indicates a significant impact of the anthropogenic factor on the KOGCF area under study.

2. The anthropogenic flora of KOGCF can be described as a species-poor formation composed of apophytic non-anthropogenic species, many of which are dominant and edifier of plant communities.

3. Adventitious species (56%), archaeophytes less (20%), ergaziophytes (13%) and neophytes (11%) are predominant. The number of adventitious species will continue to grow, as the territory of the KOGCF is intensively developing and improving.

4. KOGCF flora is represented by 178 species, including apophytes (59%) and anthropophytes (41%). In the study area, 5 transects with different man-made loads were allocated. While there are 67 species in indigenous communities represented by feathered, typhoid censors, only 14 species are found in areas with a strong anthropogenic load.

REFERENCES

- [1] Diarov M.D., Ghilazhov E.G., Serikov T.P., Diarova D.M., Timirkhanov S.R., Ergaliev T.Zh. (2005) Ecology and Oil and Gas Complex. Almaty, Volume VII, 632 p. (in Russian).
- [2] "Gidromet LTD" JSC, (2008). Report on the Ecological Monitoring of KOGCF Territory. 28 p. (in Russian).
- [3] Skvortsov A.K. (1977) Herbarium. Methods and Technique Manual. Moscow, "Science", 199 p. (in Russian).
- [4] Fedorov, A.A. Tsvelev, N.N. (1974-1981). Flora of the European Part of USSR. "Science", Leningrad, Volumes I-V. (in Russian).
- [5] Pavlov, N.V. (1956-1966) Flora of Kazakhstan. Publishing House of Academy of Sciences of Kazakh SSR, Alma-Ata. Volumes I-IX. (in Russian).
- [6] Ivanov, V.V. (1964) Key to plants of Northern Caspian Sea Region. Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, p. 188-215. (in Russian).
- [7] Ivanov, V.V. (1966a) Labiate family of Northern Caspian Sea Region. Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, Issue 2(2), p. 64-136. (in Russian).
- [8] Ivanov, V.V. (1966b) Composite family of Northern Caspian Sea Region. Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, Issue 2(3), p. 1-142. (in Russian).
- [9] Ivanov, V.V. (1968). Key to some Higher Aquatic Plants of Northern Caspian Sea Region. Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, Issue 4(1), p. 2-53. (in Russian).

- [10] Ivanov, V.V. (1968). Sedge family of Northern Caspian Sea Region. Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, Issue 3(2), 110 p. (in Russian).
- [11] Ivanov, V.V. (1971a) . Ranunculaceae family of Northern Caspian Sea Region. Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, Issue 5(1), p. 2-68(in Russian).
- [12] Ivanov, V.V. (1971b). Rose family of Northern Caspian Sea Region. Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, Issue 5(2), p. 2-78(in Russian).
- [13] Ivanov, V.V. (1972). Small families of Northern Caspian Flora (amaryllis - geranium families). Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, Issue 6(1), p. 1-41(in Russian).
- [14] Ivanov, V.V. (1972). Small families of Northern Caspian Flora (Gentianaceae - *Apocynaceae* families). Proceedings on the Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, Issue 6(2), p. 43-186. (in Russian).
- [15] Ivanov, V.V. (1974). Crucifers of Northern Caspian Flora. Botanical Geography of Northern Caspian Region. Leningrad, p. 30-114. (in Russian).
- [16] Ivanov, V.V. (1975). Asclepiadaceae – портулаковые of Northern Caspian Region. Flora and Plants of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, p. 3-97. (in Russian).
- [17] Ivanov, V.V. (1977). Borage family of Northern Caspian Sea Region. Botanical Geography of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, p. 98-149. (in Russian).
- [18] Ivanov, V.V. (1977). Resedaceae-Thymelaeaceae of Northern Caspian Sea Region. Botanical Geography of Northern Caspian Sea Region. Leningrad, p. 3-64. (in Russian).
- [19] Ivanov, V.V. (1989). Key to Plants of Northern Caspian Sea Region (Chenopodiaceae-Liliaceae), Leningrad, 96 p. (in Russian).
- [20] Takhtadzhan, A.L. (1966). System and Phylogeny of Flowering Plants. Academy of Sciences of the USSR. V.L. Komarov Botanical Institute, “Science”, Moscow-Leningrad, 611 p. (in Russian).
- [21] Cherepanov, S.K. (1995). Vascular Plants of Russia and neighbouring states (within the former USSR). “World and Family” Publishing House, Saint-Petersburg, 991 p. (in Russian).
- [22] Abdullina, S.A. (1999). List of Vascular Plants of Kazakhstan. Almaty, 187p. (in Russian).
- [23] Serebryakov, I.G. (1964). Life-forms of Embryophytes and their study. Field Geobotany. “Science”, Leningrad. Volume III. p. 146-205. (in Russian).
- [24] Serebryakov, I.G. (1962). Ecologic Morphology of Plants. Life-forms of Angiosperms and Coniferous. “High School” Publishing House, Moscow, 378 p. (in Russian).
- [25] Tolmachev, L.I., (1974). Introduction to Phytogeography. Publishing House of the Leningrad State University, Leningrad, 244 p. (in Russian).
- [26] Tretyakova, T.N. (2000). Florogenetic structure of Synanthropic Flora in the Middle Ural. Comparative Floristics on the cusp of III millenium. Proceedings of the V working conference, St. Petersburg, 324-336. (in Russian).
- [27] Didukh, Y.P. (1982). The Problem of Plant Species Activism. Botanic Journal, 7(67), 925-935. (in Russian).

Мендыбаев Е.Х., Атаева Г.М., Берденов Ж.

ҚАРАШЫҒАНАҚ КЕН ОРНЫНЫҢ ЖӘНЕ ОҒАН ІРГЕЛЕС АУМАҚТЫҢ ӨСІМДІК ЖАМЫЛҒЫСЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа. Бұл жұмыста Қарашығанақ кен орнының және оған іргелес аумақтың өсімдік жамылғысына сипаттама берілген. Зерттелетін аумақтың өсімдіктерінің антропогендік өзгеруіне баға беріледі. Қазақстанның Батыс Қазақстан облысы ҚМГКК аумақтық флорасына биологиялық-морфологиялық, экологиялық-фитоценодикалық және географиялық талдау жүргізілді. ҚМГКК антропогендік флорасы жоғары тамырлы өсімдіктердің 178 түрін қамтиды және екі флорогенетикалық элементтерден тұрады.

Біріншісіне табиғи аборигендік ортадан бұзылған жерлерде кездесетін түрлер - апофиттер жатады. Екінші флорогенетикалық элемент - бұл адвентитивті өсімдіктер - антропофиттер. ҚМГКК антропогендік флорасында белсенділік шкаласы негізінде төрт

санат ажыратылды: жоғары белсенді – 11 түр, орташа белсенді – 39 түр, белсенділігі төмен – 12 түр, белсенді емес – 8 өсімдік түрі. Жалпы алғанда, ҚМГКК адвентивті өсімдіктерінің сандық құрамы оның аумағында болып жатқан антропогендік процестердің көрінісі болып табылады. ҚМГКК аумағының едәуір бөлігі әртүрлі жастағы кен орындарынан тұрады, ал оның аз ғана бөлігі ауылшаруашылық дақылдарын өсіру үшін қолданылады. ҚМГКК өнеркәсіптік аймағының шамамен 5% -ын құбыр желілері, өндірістік нысандар мен жолдар алып жатыр. Кен орындары, жыртылған учаскелер, газ құбырларының желісі бірқатар су алаптарымен, сайлармен қиылысқан, сәл толқынды жазықтықта орналасқан. Әр түрлі техногендік жүктемесі бар 5 трансект бөлінді: фондық аймақтық, әлсіз, орташа, күшті техногендік жүктеме, бұзылған өсімдік жамылғысы және өте күшті техногендік жүктеме. Егер қауырсынды шөптер мен фесус ценоздарымен ұсынылған жергілікті қауымдастықта 67 түрі болса, онда техногендік жүктемесі күшті жерлерде ащы жусан қауымдастығында тек 14 түрі бар. ҚМГКК антропогендік флорасын апофитті антропогендік емес түрлерден құралған, түрлік құрамы жағынан бай емес құрылым ретінде сипаттауға болады, олардың көпшілігі өсімдік қауымдастықтарының доминанттары мен эдификаторлары болып табылады.

Кілт сөздер: флора; өсімдіктер; мұнай-газ кен орындары; трансекталар; антропогендік жүктеме; флорогенетикалық элементтер; өсімдік қауымдастықтары.

Мендыбаев Е.Х., Атаева Г.М., Берденов Ж.

ХАРАКТЕРИСТИКА РАСТИТЕЛЬНОГО ПОКРОВА КАРАШАГАНАКСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ И ПРИЛЕГАЮЩЕЙ ЕЁ ТЕРРИТОРИИ

Аннотация. В данной работе дана характеристика растительного покрова Карашаганакского месторождения и прилегающей ее территории. Дана оценка антропогенной трансформации растительности исследуемой территории. Проведен биолого-морфологический, эколого-фитоценотический и географический анализ флоры территории КНГКМ Западно-Казахстанской области Казахстана. Антропогенная флора КНГКМ включает 178 видов высших сосудистых растений и состоит из двух флорогенетических элементов. Первый, включает виды, встречающиеся на нарушенных участках из природного аборигенного окружения - апофиты. Второй флорогенетический элемент составляют адвентивные растения - антропофиты. В антропогенной флоре КНГКМ на основе шкал активности выделены четыре категории видов: высокоактивные – 11 видов, среднеактивные – 39 видов, малоактивные – 12 видов, неактивные – 8 видов растений. В целом количественный состав адвентивных растений КНГКМ является отражением антропогенных процессов, протекающих на ее территории. Значительная часть территории КНГКМ представлена залежами разного возраста, и лишь незначительная часть ее используется для возделывания сельскохозяйственных культур. Примерно 5% территории промышленной зоны КНГКМ заняты сетью трубопроводов, промышленными сооружениями и дорогами. Залежи, распаханые участки, сеть газотрубопроводов расположены на слабоволнистой равнине, пересеченной балками, с рядом водоразделов. Выделены 5 трансект с разной техногенной нагрузкой: фоновая зональная, слабая, средняя, сильная техногенная нагрузка, нарушенный растительный покров и очень сильная техногенная нагрузка. Если в коренных сообществах, представленных ковыльными, типчачковыми ценозами насчитывается 67 видов, то на участках с сильной техногенной нагрузкой, в горькопыльничной ассоциации встречается всего 14 видов. Антропогенную флору КНГКМ можно охарактеризовать как небогатое по видовому составу образование, сложенное апофитными неантропогенными видами, многие из которых являются доминантами и эдификаторами растительных сообществ.

Ключевые слова: флора; растительность; нефтегазовые месторождения; трансекты; антропогенная нагрузка; флорогенетические элементы; растительные сообщества.

УДК 598.1:001.891.32(574.1)
МРНТИ 34.01.09; 34.33.27
DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).15

¹Ахмеденов К.М., ²Бакиев А.Г.

¹Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан

²Институт экологии Волжского бассейна – филиал Самарского федерального
исследовательского центра РАН, Тольятти, Россия

E-mail: kazhmurat78@mail.ru, herpetology@list.ru

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРЕСМЫКАЮЩИХСЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. СООБЩЕНИЕ 2. СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация. Впервые опубликована информация из рукописи В.В. Иванова «Находки щитомордника в Северном Прикаспии» (1953) о местах находок в Западно-Казахстанской области. Однако обитание *Gloydus halys* в регионе не нашло подтверждений в трудах других авторов. В середине XX века оригинальные данные о региональной герпетофауне опубликовали С.А. Чернов, К.П. Параскив, П.М. Бутовский, Л.Г. Динесман, К.С. Ходашова, Н.М. Окулова, А.В. Быков. За советский период на территории Западно-Казахстанской области достоверно встречены 12 видов рептилий (1 вид черепах, 6 видов ящериц, 5 видов змей). При этом выявлено обитание двух новых для региона видов – *Phrynocephalus mystaceus* и *Eryx miliaris*. Данные досоветского периода об обитании в регионе *Alsophylax pipiens*, *Zootoca vivipara* и *Hierophis caspius* не нашли подтверждения.

Ключевые слова: черепахи; ящерицы; змеи; Казахстан; Западно-Казахстанская область; В.В. Иванов; С.А. Чернов; К.П. Параскив; Н.М. Окулова.

Фауна рептилий Западно-Казахстанской области (ЗКО), известная по публикациям досоветского периода, включала 13 видов [1]. Их названия, согласно систематике, которой мы придерживаемся в настоящее время: болотная черепаха *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1758); пискливый геккончик *Alsophylax pipiens* (Pallas, 1814); такырная круглоголовка *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771); круглоголовка-вертихвостка *Phrynocephalus guttatus* (Gmelin, 1789); быстрая ящурка *Eremias velox* (Pallas, 1771); разноцветная ящурка *Eremias arguta* (Pallas, 1773); прыткая ящерица *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758; живородящая ящерица *Zootoca vivipara* (Lichtenstein, 1823); обыкновенный уж *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758); водяной уж *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768); узорчатый полоз *Elaphe dione* (Pallas, 1773); желтобрюхий, или каспийский полоз *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789); восточная степная гадюка, или гадюка Ренара *Vipera renardi* (Christoph, 1861).

В Западно-Казахстанском государственном университете имени Махамбета Утемисова, на кафедре биологии и экологии, хранится библиотека профессора, доктора биологических наук, почетного члена Географического общества СССР Всеволода Вячеславовича Иванова (1905–1985). Создатель школы западноказахстанских геоботаников и физиологов растений занимался и изучением герпетофауны региона, о чем свидетельствуют находящиеся в его личной библиотеке рукопись [2] и машинопись [3]

краткого сообщения «Находки щитомордника в Северном Прикаспии». Заметка датирована 6 марта 1953 г., когда В.В. Иванов был еще доцентом, кандидатом наук (рис. 1). Автор привел сведения о находках ядовитой змеи *Ancistrodon halis* [современное видовое название – *Gloydius halys* (Pallas, 1776), щитомордник Палласа] «довольно далеко от обычно намечаемых границ его ареала», в частности, в ЗКО. «В июне 1946 года он был пойман вблизи озера Ларино, Каменского района Западно-Казахстанской области, <...> в мае 1949 года щитомордник был обнаружен вблизи поселка Чапаево, а в августе 1952 года в урочище Корбие в Чижинских разливах Западного Казахстана.

Рисунок 1 – Всеволод Вячеславович Иванов с женой и дочерью, 1950 г.

Во всех этих случаях он встречался или в довольно разреженной ковыльно-типчачковой степи или на таких же ковыльно-типчачковых участках комплексных, пятнистых степей. Несмотря на то, что, подобно другим змеям, щитомордник уплзает с приближением человека и прячется в ближайших норах или расщелинах почвы, случаи его укусов известны местному населению, которое называет его “кара-джилан”. <...> Наши находки позволяют сделать заключение о встречаемости щитомордника не только на юге Прикаспия, но и в более северных районах его» (цит. по: [3, с. 1–2]). Судя по ремарке в конце рукописи (рис. 2), В.В. Иванов отправил заметку в журнал «Природа». По-видимому, заметка нигде не была опубликована. Информация о том, что еще кто-нибудь встречал данный вид в ЗКО, нам неизвестна.

В 1949 г. Зоологическим институтом АН СССР были начаты комплексные исследования фауны района среднего и нижнего течения р. Урал и Волжско-Уральского междуречья. В 1954 г. в сборнике работ по фауне названных районов вышла статья «Эколого-фаунистический обзор пресмыкающихся юга междуречья Волга–Урал» [4]. Ее автор, Сергей Александрович Чернов (1903–1964), будучи руководителем отделения земноводных и пресмыкающихся лаборатории наземных позвоночных в отделе позвоночных Зоологического института АН СССР [5], в 1950 г. участвовал в исследованиях южного отряда комплексной экспедиции ЗИН (рис. 3). «Основная база полевых работ» герпетолога «находилась в дер. Сарайчик» (ныне село в Махамбетском районе Атырауской области).

«Работа началась здесь с первых чисел мая. Полевые исследования закончились 4 июля в Уральске, после семидневного рекогносцировочного обследования местности, лежащей вдоль р. Урала и немного в стороны от нее» [4, с. 137].

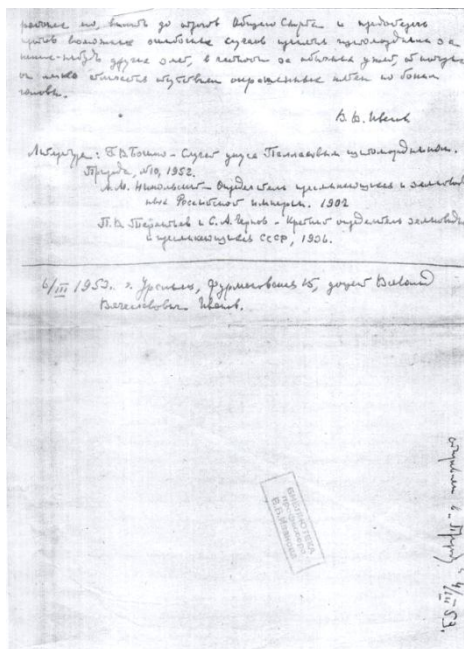
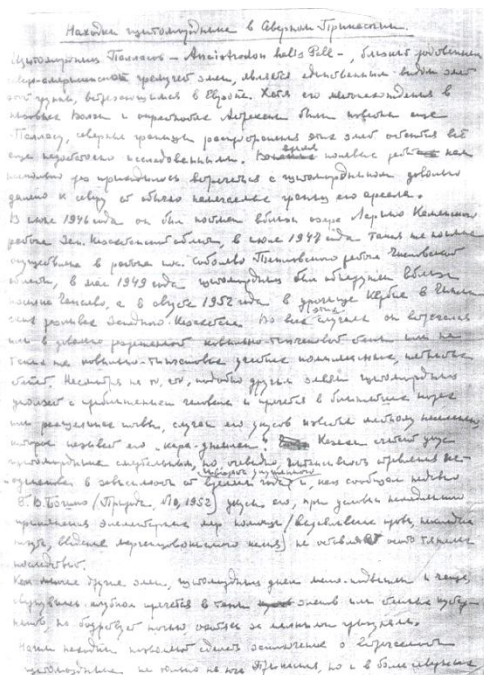

Рисунок 2 – Рукопись В.В. Иванова «Находки щитомордника в Северном Прикаспии» [2]

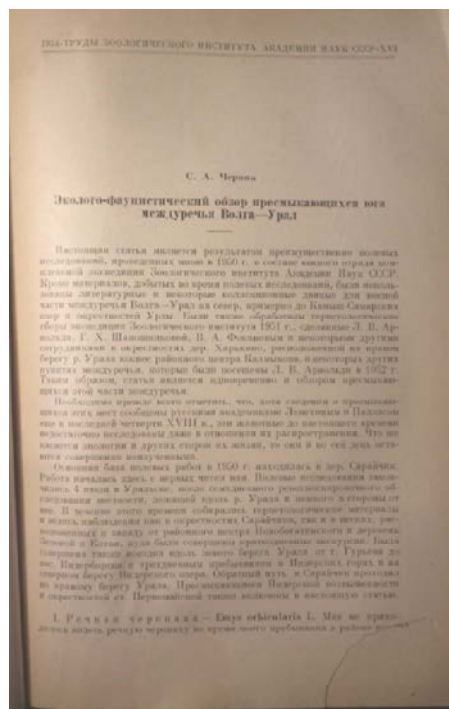

Рисунок 3 – Сергей Александрович Чернов (1960 г.) [5, с. 9] и первая страница его статьи «Эколого-фаунистический обзор пресмыкающихся юга междуречья Волга–Урал» [4, с. 137]

Некоторые фрагменты статьи С.А. Чернова [4] относились к рептилиям ЗКО. Болотная черепаха: «В. А. Фоканов видел черепаху на одной из стариц Урала несколько южнее Калмыкова» (с. 138). Быстрая ящурка: «По словам Л. В. Арнольди и Л. Г. Динесмана, в окрестностях Урды придерживается более или менее заросших песчаных бугров, а нередко и котловин выдувания» (с. 144). Обыкновенный уж: «У молодого экземпляра длиной 203 мм, пойманного в окрестностях Харькина 20 V 1951, половинки 19–21-го брюшных щитков, считая от клоакальной щели, еще не срослись. Этот след проходившего здесь «пупочного» канатика свидетельствует о том, что уж вышел из яйца летом 1950 г.» (с. 148). Водяной уж: «У самки длиной 75 см, пойманной в пойме р. Урала в окрестностях Харькина, в правом яйцеводе было 5, а в левом 4 яйца. Яйца оказались с небольшими, но сформированными зародышами длиной около 5 мм. <...> По словам Г. Х. Шапошниковой, в 1951 г. ужи попадались в мелкоячеистые сети, которые она ставила в пойменных водоемах в окрестностях Харькина; ужи крепко держали в зубах попавшихся в сети рыб (густеру, уклейку и др.). Бывали случаи, когда ужи запутывались в такие сети и погибали» (с. 148). Узорчатый полоз: «В Приуралье не представляет никакой редкости. Здесь он достигает в длину (не считая хвоста) несколько более метра, и самые крупные особи узорчатого полоза происходят именно отсюда. Так, длина самки, добытой мною в окрестностях села Коловертное, была равна 105 см» (с. 150). «Самка, добытая 13 VII 1951 в окрестностях Харькина, яйца уже отложила, и ее яйцеводы несли все признаки недавней кладки» (с. 151–152). Восточная степная гадюка: «не представляет редкости в междуречье и отсутствует лишь в барханных и разбитых песках. Утверждение Ралля (1933), будто ее нет в ашиках, не отвечает действительности, так как она найдена Л. В. Арнольди, например, в Уштаган-Урдинском районе» (с. 152). «У самки, пойманной 3 VII в окрестностях дер. Коловертное, в яйцеводах были уже довольно большие яйца, длиной приблизительно 55–60 мм, с зародышами, но желток составлял еще больше половины яйца. Пигмента у зародышей еще не было, но чешуйчатый покров на туловище и хвосте был уже вполне выражен» (с. 154). Судя по приведенным цитатам, опубликованную в статье оригинальную информацию о рептилиях ЗКО, где С.А. Чернов побывал летом 1950 г., он отчасти почерпнул из личных сообщений коллег – Василия Александровича Фоканова (1915–1980), Льва Владимировича Арнольди (1903–1980), Льва Георгиевича Динесмана (1919–2005), Гаяны Христофоровны Шапошниковой (1908–1979).

В 1956 г. вышла в свет монографическая сводка Константина Петровича Параскива (1914–1959) «Пресмыкающиеся Казахстана» [6] (рис. 4). В ней первый профессиональный казахстанский герпетолог опубликовал новые сведения о пресмыкающихся ЗКО.

В разделе «Краткий обзор исследований герпетофауны Казахстана» автор монографии сообщил, что в 1950 г. сбором рептилий занимался «М. Н. Корелов – со среднего течения р. Урал» [6, с. 14]. Орнитолог Мстислав Николаевич Корелов (1911–1995) исполнял в то время обязанности заведующего лабораторией экологии и систематики птиц, рептилий и амфибий Института зоологии Академии наук Казахской ССР [7]. «В 1951 и 1952 гг. рядом участников комплексной экспедиции Института зоологии АН КазССР (П. М. Бутовский, А. И. Агапова, М. С. Шакирзянова, Ф. П. Евдаков, Б. В. Муханов) собрана коллекция пресмыкающихся в междуречье Волга–Урал. Н. П. Серов, работавший в районе озера Челкар, собрал коллекцию ужей и водяных черепах» [6, с. 14]. «В 1951 и 1952 гг. В. С. Бажанов и М. Д. Бирюков <...> близ Уральска попутно собирали пресмыкающихся. <...> Собранный материал <...> хранится в Институте зоологии АН КазССР» [6, с. 15].

Раздел «Обзор видов» содержал свежие данные о распространении, биологии и экологии рептилий ЗКО. Например, болотная черепаха «найдена М. Н. Кореловым в

старицах по пойме Урала, у поселка Январцево, Н. П. Серовым в реке Малая Анкаты, впадающей в озеро Челкар (Чорхал), П. М. Бутовским в озерах поймы среднего течения Урала у поселка Круглого» [6, с. 19].

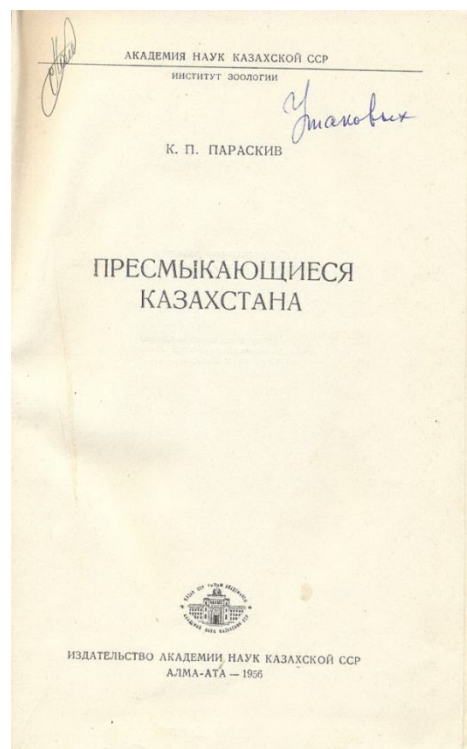

Рисунок 4 – Константин Петрович Параскив (<https://cloud.mail.ru/public/45Hk/2vZ6W6ode>) и титульная страница его монографии «Пресмыкающиеся Казахстана» [6]

«Н.П. Серов наблюдал черепах в Анкаты, Малая Анкаты, впадающих в оз. Челкар, взбирающихся для отдыха на гнезда крачек, при этом птицы проявляют беспокойство. <...> При промерзании водоемов зимующие черепахи погибают. Так, Н.П. Серов в рр. Большая и Малая Анкаты наблюдал много погибших болотных черепах весной 1950 г. <...> Н.П. Серов наблюдал черепах у Малой и Большой Анкаты, где они чаще всего встречались на тех отмелях, у которых держались косяки мальков воблы, а также в густых зарослях водорослей, где массами встречается корюшка. Возможно, что болотные черепахи питались здесь этими рыбами, легко для них доступными. <...> В окрестностях с. Круглого в Западном Казахстане самки для откладки яиц вышли на сушу, в пойму р. Урала, в первой половине июня 1953 г. Две самки отложили яйца в неволе 20 июня 1953 г. Первая самка отложила 16 яиц; большой диаметр – от 27 до 30 мм, малый – от 20 до 22, вес – от 7,4 до 7,6 г. <...> Н.П. Серов наблюдал, как самки болотной черепахи из долины рек Большой и Малой Анкаты поднимаются по крутым лёссовым берегам на равнину для откладки яиц. Вероятно, черепахи откладывают яйца в одном и том же месте. Массовый выход черепах на места откладки яиц начинается не раньше 11 – 12 часов дня» (с. 21–22). Судя по карте 54 [6, с. 144], около Урды был найден новый для ЗКО вид – песчаный удавчик *Eryx miliaris* (Pallas, 1773).

Кратко остановимся на фрагментах биографии К.П. Параскива. Он получил специальность зоолога в 1941 г. после окончания Казахского государственного университета им. С.М. Кирова в г. Алма-Ате, где его учителями стали А.Н. Бартенев, В.С. Бажанов, Б.А. Домбровский, И.А. Долгушин, В.А. Селевин. В 1946 г. К.П. Параскив устроился в Институт

зоологии АН КазССР младшим научным сотрудником в качестве герпетолога. Организовал несколько экспедиций по Казахстану. В 1954 г. защитил кандидатскую диссертацию «Пресмыкающиеся Казахстана». Его усилиями в Институте зоологии АН КазССР (г. Алма-Ата) была создана герпетологическая коллекция. Обработку герпетологических материалов он проводил в Зоологическом институте АН СССР (г. Ленинград), где пользовался консультациями С.А. Чернова. Собирая материал по гельминтофауне млекопитающих, Константин Петрович заразился эхинококком, что стало причиной его смерти 26 января 1959 г. в возрасте 44 лет [8, 9].

В 1960 г. опубликована статья К.П. Параскива и П.М. Бутовского «О фауне земноводных и пресмыкающихся Западного Казахстана» [10]. По приведенным авторами данным, фауну рептилий ЗКО составляли 12 видов: болотная черепаха, такырная круглоголовка, круглоголовка-вертихвостка, ушастая круглоголовка, прыткая ящерица, разноцветная ящурка, быстрая ящурка, песчаный удавчик, обыкновенный уж, водяной уж, узорчатый полоз, степная гадюка. Указано место находки ушастой круглоголовки *Phrynocephalus mystaceus* (Pallas, 1776) на территории ЗКО – «у Урды» (с. 153). Если сравнивать этот видовой список со списком, известным по публикациям досоветского периода [1], то региональная герпетофауна дополнена не только ушастой круглоголовкой, но и песчаным удавчиком *Eryx miliaris* (Pallas, 1773); не подтверждено обитание в ЗКО пискливого геккончика, живородящей ящерицы и каспийского полоза.

Также в 1960 г. вышли книги упомянутого выше Льва Георгиевича Динесмана «Изменение природы северо-запада Прикаспийской низменности» [11] и Киры Семёновны Ходашовой (1922–1990) «Природная среда и животный мир глинистых полупустынь Заволжья» [12]. Авторы обеих книг (рис. 5) привели в них некоторые данные о рептилиях ЗКО. Так, северная граница района полевых исследований 1950–1955 гг., которые К.С. Ходашова положила в основу своей книги, проходила через г. Уральск. К многочисленным и массовым видам рептилий она отнесла степную гадюку, разноцветную ящурку и прыткую ящерицу. Эти виды постоянно встречались на участках с лугово-степным почвенно-растительным комплексом и на остепненных склонах балок и озерных котловин. Много обыкновенных ужей было только в 1953 г. на оз. Рыбный Сакрыл.

Рисунок 5 – Кира Семёновна Ходашова и Лев Георгиевич Динесман в Волжско-Уральском междуречье беседуют с местным жителем, рядом шофер Николай Иванович Силкин (1953 г.)

В 1963 г. Наталия Михайловна Окулова (1935–2018) опубликовала статью «Ландшафтные особенности фауны позвоночных животных на северной окраине Волго-Уральских песков» [14]. В статье «сделана попытка составить комплексную зоологическую характеристику одного из участков Волго-Уральского природного очага чумы и проанализировать ландшафтные особенности фауны позвоночных животных на этой территории. При этом использованы данные по млекопитающим и рептилиям, так предполагается, что последние в силу своей привязанности к территории могут служить индикаторами экологических комплексов» (с. 882). Работа проводилась на базе Калмыковского противочумного отделения Уральской противочумной станции (стационар Байгазы) в 1958–1960 гг. Для учета рептилий использовались пешие маршруты (130 км), данные визуальных наблюдений, результаты автомобильных учетов и опросные сведения. Изученная территория составила около 1400 км². Она административно совпадала с Правобережьем Урала, относящегося к Тайпакскому району ЗКО, с 1962 г. – к Чапаевскому району Западно-Казахстанского края. Было выделено три ландшафта: глинистая и песчаная пустыни, пойма р. Урал. Список видов рептилий изученного района включал 10 видов (черепаха болотная, круглоголовка ушастая, круглоголовка-вертихвостка, ящерица прыткая, ящурка разноцветная, удавчик песчаный, полоз узорчатый, уж водяной, уж обыкновенный, степная гадюка), приведены результаты весенне-летнего учета численности пресмыкающихся в различных ландшафтах. Для глинистой пустыни характерно преобладание разноцветной ящурки, средняя численность которой 1,84 экз./км, нередко также прыткая ящерица (0,65 экз./км) и степная гадюка (0,29 экз./км). В песчаной пустыне разноцветная ящурка остается господствующим видом. Степная гадюка довольно редка, но характерна. Прыткая ящерица отсутствует. Для данного ландшафта типичен песчаный удавчик. На песчаных буграх встречались круглоголовки. «Общая плотность» рептилий здесь (4,1 экз./км) выше, чем в глинистой пустыне (2,9 экз./км). В пойме Урала в качестве редких видов отмечены черепаха болотная и уж водяной, обычных – уж обыкновенный, многочисленных – ящерица прыткая [14].

Сборники «Вопросы герпетологии» содержали тезисы докладов Н.М. Окуловой «К биологии круглоголовок Западного Казахстана» [15], «Некоторые черты биологии разноцветной ящурки в Западном Казахстане» [16], «Популяционный полиморфизм разноцветной ящурки на северо-восточной окраине Волго-Уральских песков» [17], «Биоценоотические связи разноцветной ящурки междуречья Волго–Урал» [18], «К биологии степной гадюки (*Vipera ursini*) в Западном Казахстане» [19], «Узорчатый полоз (*Elaphe dione*) и песчаный удавчик (*Eryx miliaris*) в Западном Казахстане» [20]. Данные о распределении и биологии рептилий, на которых основаны эти публикации, Н.М. Окулова получила в 1958–1960 гг. в окрестностях пос. Калмыково, когда после окончания МГУ им. М.В. Ломоносова работала в Байгазинском отряде Калмыковского противочумного отделения [21] (рис. 6).

Монография Н.Н. Щербака «Ящурки Палеарктики» [22] включала данные о распространении двух видов ящурок в ЗКО. Быстрая ящурка: «окрестности Урды (колл. ИЗ АН УССР)» (с. 94). Разноцветная ящурка: «окр. Уральска (колл. ЗИН)»; «Камыш-Самарские озера (Чернов, 1954)»; «Семиглавый Мар (колл. ЗИН)» (с. 153–154).

Экспедиционные маршруты 1969–1973 гг. по сбору прыткой ящерицы для монографического описания вида проходили через ЗКО [23, с. 5]. Опубликованная работа содержала информацию о местах находок *Lacerta agilis* в Уральской области (название ЗКО в 1962–1992 гг.): «с. Харьков», «с. Январцево», «окр. г. Уральска», «с. Кирале», «с. Балтай-Ишке», «Шошай-Кудук», «с. Косчеген», «с. Кунак», «с. Арэн», «с. Айгыр», «с. Городище»,

«с. Коп-Кудук», «с. Милатово», «с. Суюндык», «с. Вышка», «с. Ерементай», «с. Дауптай», «с. Банный (Н. М. Окулов)», «с. Бисагач», «с. Новая Казанка», «с. Покатиловское (ЗИН КазССР)», «окр. пос. Исянсай (А. М. Андрушко)», «окрестности Дарьинска», «шоссе Уральск-Актюбинск», «окр. с. Чапаево», «окр. пос. Джаныбек (ИБР)», «окр. пос. Теректы (ЗИН)», «пос. Алгабас», «пос. Джамбейты (ИБР)» (с. 31).

Рисунок 6 – Наталия Михайловна Окулова после окончания МГУ им. М.В. Ломоносова (1957 г.) и в Западном Казахстане (1958 г.) [21]

В 1981 г. в авторефератах докладов Пятой Всесоюзной герпетологической конференции «Вопросы герпетологии» опубликованы тезисы Александра Владимировича Быкова «Фауна и распределение амфибий и рептилий в окрестностях Джаныбекского стационара (Волжско-Узенский зоогеографический район)». А.В. Быков провел «сравнительное изучение изменения фауны и распределения <...> рептилий (V 1974 и X 1980) через 20 лет (Динесман, 1960; Ходашова, 1960)» [24, с. 26]. Распределение прыткой ящерицы в целом не изменилось. Степная гадюка осталась многочисленной лишь в спирейниках палин и озерной котловины Эльтона, изредка она встречалась в искусственных лесонасаждениях, но не обнаружена на солонцовых комплексах. Разноцветная ящурка, прежде фоновый вид, отмечена лишь в пустынных биотопах на северо-западном берегу оз. Эльтон. Узорчатый полоз многочислен в озерной котловине Эльтона среди спирейников, в заповедной степи у стационара. В результате создания Волжско-Уральской оросительной системы заметно возросла численность прежде редкого здесь обыкновенного ужа.

В «Каталоге герпетологической коллекции Института зоологии Академии наук Казахской ССР» [25], согласно табл. 1 на с. 4, сборы рептилий из Уральской области представлены 12 экземплярами трех видов. Однако сам каталог содержал информацию о 36 экземплярах четырех видов, добытых в регионе. Это – во-первых, разноцветная ящурка «*Eremias arguta* (Pall., 1773) <...> Уральская (4): 4 – с. Борки, Джангалинский р-н, VIII. 1981» (с. 27); во-вторых, прыткая ящерица «*Lacerta agilis* L., 1758 <...> Уральская (6): 30–60 км с. Уральска, VII–VIII. 1976, 1977» (с. 31); в-третьих, живородящая ящерица «*Lacerta vivipara* Jacq., 1787» (с. 31). «Уральская (24): 24 – 60 км с. Уральска, VI–VII. 1976, 1977» (с. 32); в-четвертых, обыкновенный уж «*Natrix natrix* (L., 1758) Уральская (2): 1 – 60 км с. Уральска, IX. 1977; 1 – окр. с. Фурманово, V. 1952.» (с. 33). Нам не удалось найти с. Борки

(обозначенное место добычи разной ящурки) ни в Жангалинском районе, ни на территории ЗКО в целом; по похожему звучанию названий населенных пунктов можно предположить, что четырех разноцветных ящурок отловили у с. Бирлик Жангалинского района или у с. Борли Урдинского района ЗКО. Непонятно, кем именно добыты названные экземпляры рептилий. Коллекторы в каталоге приведены общим списком: «В пополнении коллекции участвовали многие сотрудники Института зоологии: Э.М. Аузров, Ю.Н. Грачев, А.В. Грачев, Б.И. Губин, А.Ф. Ковшарь, Б. Касабеков, В.Н. Мурзов, В.Н. Мазин, Р.Т. Шаймарданов, В.Н. Шубин и др.; а также сотрудник Джамбулского краеведческого музея В.Г. Колбинцев». Каталог не содержал данных об экземплярах рептилий ЗКО, которые известны нам из монографии К.П. Параскива [6] как хранившиеся в коллекции Института зоологии АН КазССР. Авторы каталога – Зоя Карповна Брушко и Рудольф Александрович Кубыкин (1937–2001) пояснили: «При написании монографии Пресмыкающиеся Казахстана К.П. Параскив (1956) использовал свыше 2570 экземпляров пресмыкающихся, относящихся к 49 видам. Большая часть коллекции, созданной в течение 15 лет усилиями автора и многих сотрудников Института зоологии АН КазССР и представляющей в то время одно из наиболее полных собраний пресмыкающихся Средней Азии, после преждевременной кончины К.П. Параскива осталась без присмотра и в значительной степени пришла в негодность. Часть ее была передана в Зоологический институт АН СССР <...> и только в 1976 г., после 20-летнего перерыва, изучение пресмыкающихся было возобновлено, началось накопление коллекционных материалов. <...> До 1975 г. в коллекции сохранилось лишь 355 экземпляров пресмыкающихся, относящихся к 8 семействам» [25, с. 8–9].

Из работ общего характера, вышедших в советский период и включивших сведения о герпетофауне ЗКО, выделим определители низших наземных позвоночных СССР [26, 27] и «Книгу генетического фонда фауны Казахской ССР» [28]. Последняя включала краткие сведения о рептилиях Казахстана: их систематическом положении, распространении и распределении, плодовитости и питании.

Авторы благодарят И.В. Доронина и Т.Н. Дуйсебаеву за помощь в поиске литературных источников.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ахмеденов К.М. История исследований пресмыкающихся Западно-Казахстанской области Республики Казахстан. Сообщение 1. Досоветский период / К.М. Ахмеденов, А.Г. Бакиев // Вестник ЗКГУ [Вестник Западно-Казахстанского государственного университета имени Махамбета Утемисова]. – №1/77-2020. – С. 133-145
- [2] Иванов В.В. Находки щитомордника в Северном Прикаспии / В.В. Иванов. – Уральск, 1953. – 2 с. – (Рукопись хранится на кафедре биологии и экологии Западно-Казахстанского государственного университета имени Махамбета Утемисова).
- [3] Иванов В.В. Находки щитомордника в Северном Прикаспии / В.В. Иванов. – Уральск, 1953. – 2 с. (Машинопись хранится на кафедре биологии и экологии Западно-Казахстанского государственного университета имени Махамбета Утемисова).
- [4] Чернов С.А. Эколого-фаунистический обзор пресмыкающихся юга междуречья Волга–Урал / С.А. Чернов // Труды Зоологического института АН СССР. – 1954. – Т. XVI. – С. 137-158.
- [5] Ананьева Н.Б. Сергей Александрович Чернов (1903–1964): биография герпетолога / Н.Б. Ананьева, И.В. Доронин // Труды Зоологического института РАН. – 2020. – Т. 324, № 1. – С. 7-40.
- [6] Параскив К.П. Пресмыкающиеся Казахстана / К.П. Параскив. – Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1956. – 228 с.
- [7] Жатканбаев А.Ж. К столетию со дня рождения Мстислава Николаевича Корелова / А.Ж. Жатканбаев // Пернатые хищники и их охрана. – 2011. – № 23. – С. 56-60.
- [8] Дуйсебаева Т.Н. Биография К.П. Параскива / Т.Н. Дуйсебаева // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах. Сборник научных статей. – Алматы: АСБК - СОПК, 2010. – С. 10-12.

- [9] Dujsebajeva T.N. Paraskiv, Konstantin (1914–1959) / T.N. Dujsebajeva, Paraskiv // Contributions to the History of Herpetology. – Vol. 3. Issued to Commemorate the 7th World Congress of Herpetology Vancouver. – Vancouver, British Columbia, Canada: Society for the Study of Amphibians and Reptiles, 2012. – P. 298-299.
- [10] Параскив К.П. О фауне земноводных и пресмыкающихся Западного Казахстана / К.П. Параскив, П.М. Бугровский // Труды Института зоологии АН КазССР – 1960. – Т. 13. – С. 148-159.
- [11] Ходашова К.С. Природная среда и животный мир глинистых полупустынь Заволжья / К.С. Ходашова. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 131 с.
- [12] Динесман Л.Г. Изменение природы северо-запада Прикаспийской низменности / Л.Г. Динесман. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 160 с.
- [13] Голов Б. Детям, внукам, правнукам [Электронный ресурс] / Б. Голов. – Полтава: Дедиздат, 2007. – 199 с. Режим доступа: <http://borisgolov.yolasite.com/resources/%D0%94%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BC,%20%D0%B2%D0%BD%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%BC,%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%BC.pdf>.
- [14] Окулова Н.М. Ландшафтные особенности фауны позвоночных животных на северной окраине Волго-Уральских песков / Н.М. Окулова // Зоологический журнал. – 1963. – Т. XLII, вып. 6. – С. 882-892.
- [15] Окулова Н.М. К биологии круглоголовок Западного Казахстана / Н.М. Окулова // Вопросы герпетологии. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1964. – С. 50.
- [16] Окулова Н.М. Некоторые черты биологии разноцветной ящурки в Западном Казахстане / Н.М. Окулова // Вопросы герпетологии. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1964. – С. 50-51.
- [17] Окулова Н.М. Популяционный полиморфизм разноцветной ящурки на северо-восточной окраине Волго-Уральских песков / Н.М. Окулова // Вопросы герпетологии. – Л.: Наука, 1973. – С. 135-137.
- [18] Окулова Н.М. Биоценотические связи разноцветной ящурки междуречья Волго–Урал / Н.М. Окулова // Вопросы герпетологии. – Л.: Наука, 1977. – С. 160-161.
- [19] Окулова Н.М. К биологии степной гадюки (*Vipera ursini*) в Западном Казахстане / Н.М. Окулова // Вопросы герпетологии. – Л.: Наука, 1981. – С. 93-94.
- [20] Окулова Н.М. Узорчатый полоз (*Elaphe dione*) и песчаный удавчик (*Eryx miliaris*) в Западном Казахстане / Н.М. Окулова // Вопросы герпетологии. – Л.: Наука, 1985. – С. 153.
- [21] Окулова Н.М. Природа. Наука. Жизнь / Н.М. Окулова – М.: Комментарий, 2019. – 360 с.
- [22] Щербак Н.Н. Ящурки Палеарктики / Н.Н. Щербак – Киев: Наукова думка, 1974. – 296 с.
- [23] Пряткая ящерица. Монографическое описание вида. – М.: Наука, 1976. – 376 с.
- [24] Быков А.В. Фауна и распределение амфибий и рептилий в окрестностях Джаныбекского стационара (Волжско-Узенский зоогеографический район) / А.В. Быков // Вопросы герпетологии. – Л.: Наука, 1981. – С. 26.
- [25] Брушко З.К. Каталог герпетологической коллекции Института зоологии АН КазССР / З.К. Брушко, Р.А. Кубыкин. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 44 с.
- [26] Терентьев П.В. Определитель земноводных и пресмыкающихся / П.В. Терентьев, С.А. Чернов. – М.: Советская наука, 1949. – 340 с.
- [27] Банников А.Г. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР / А.Г. Банников, И.С. Даревский, В.Г. Ищенко, А.К. Рустамов, Н.Н. Щербак. – М.: Просвещение, 1977. – 414 с.
- [28] Книга генетического фонда фауны Казахской ССР. Ч. I. Позвоночные животные. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 215 с.

REFERENCES

- [1] Akhmedenov, K.M. & Bakiev, A.G. (2020). Istoriya issledovaniy presmykayushchikhsya Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti Respubliki Kazakhstan. Soobshcheniye 1. Dosovetskiy period. Vestnik ZKGU [Vestnik Zapadno-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Makhambeta Utemisova]. 1, -. [in Russian].

- [2] Ivanov, V.V. (1953). Nakhodki shchitomordnika v Severnom Prikaspii. Ural'sk. 2. (The manuscript is kept at the Department of Biology and Ecology of the West Kazakhstan State University named after Makhambet Utemisov). [in Russian].
- [3] Ivanov, V.V. (1953). Nakhodki shchitomordnika v Severnom Prikaspii. Ural'sk, 1953. 2. (The typescript is kept at the Department of Biology and Ecology of the West Kazakhstan State University named after Makhambet Utemisov). [in Russian].
- [4] Chernov, S.A. (1954). Ekologo-faunisticheskiy obzor presmykayushchikhsya yuga mezhdurech'ya Volga–Ural. Trudy Zoologicheskogo instituta AN SSSR. 16, 137-158. [in Russian].
- [5] Anan'yeva, N.B. & Doronin, I.V. (2020). Sergey Aleksandrovich Chernov (1903–1964): biografiya gerpetologa. Trudy Zoologicheskogo instituta RAN. 324, 1, 7-40. [in Russian].
- [6] Paraskiv, K.P. (1956). Presmykayushchiyesya Kazakhstana. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN Kazakhskoy SSR. 228. [in Russian].
- [7] Zhatkanbayev, A.Z. (2011). K stoletiyu so dnya rozhdeniya Mstislava Nikolayevicha Korelova. Pernatyye khishchniki i ikh okhrana. 23, 56-60. [in Russian].
- [8] [Duysebayeva, T.N.] (2010). [Biografiya K.P. Paraskiva]. Gerpetologicheskiye issledovaniya v Kazakhstane i sopedel'nykh stranakh. Sbornik nauchnykh statey. Almaty: ASBK - SOPK, 10-12. [in Russian].
- [9] Dujsebayeva, T.N. (2012). Paraskiv, Konstantin (1914–1959). Contributions to the History of Herpetology. 3. Issued to Commemorate the 7th World Congress of Herpetology Vancouver. Vancouver, British Columbia, Canada: Society for the Study of Amphibians and Reptiles, 298-299.
- [10] Paraskiv, K.P. & Butovsky, P.M. (1960). O faune zemnovodnykh i presmykayushchikhsya Zapadnogo Kazakhstana. Trudy Instituta zoologii AN KazSSR. 13. 148-159. [in Russian].
- [11] Dinesman, L.G. (1960). Izmeneniye prirody severo-zapada Prikaspiyskoy nizmennosti. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR, 1960. 160. [in Russian].
- [12] Khodashova, K.S. (1960). Prirodnaya sreda i zhyvotnyy mir glinistyykh polupustyn' Zavolzh'ya. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. 131. [in Russian].
- [13] Golov, B. Detjam, vnukam, pravnuкам. Poltava: Dedizdat, 2007. 199. URL: <http://borisgolov.yolasite.com/resources/%D0%94%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BC,%20%D0%B2%D0%BD%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%BC,%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%BC.pdf> (reference date: 20.02.2020) [in Russian].
- [14] Okulova, N.M. (1963). Landshaftnyye osobennosti fauny pozvonochnykh zhyvotnykh na severnoy okraine Volgo-Ural'skikh peskov. Zoologicheskyy zhurnal. 42, 6, 882-892. [in Russian].
- [15] Okulova, N.M. (1964). K biologii kruglogolovok Zapadnogo Kazakhstana. Voprosy gerpetologii. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 50. [in Russian].
- [16] Okulova, N.M. (1964). Nekotoryye cherty biologii raznotsvetnoy yashchurki v Zapadnom Kazakhstane. Voprosy gerpetologii. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 50-51. [in Russian].
- [17] Okulova, N.M. (1973). Populyatsionnyy polimorfizm raznotsvetnoy yashchurki na severo-vostochnoy okraine Volgo-Ural'skikh peskov. Voprosy gerpetologii. Leningrad: Nauka, 135-137. [in Russian].
- [18] Okulova, N.M. (1977). Biotsenoticheskiye svyazi raznotsvetnoy yashchurki mezhdurech'ya Volgo–Ural. Voprosy gerpetologii. Leningrad: Nauka, 160-161. [in Russian].
- [19] Okulova, N.M. (1981). K biologii stepnoy gadyuki (Vipera ursini) v Zapadnom Kazakhstane. Voprosy gerpetologii. Leningrad: Nauka, 93-94. [in Russian].
- [20] Okulova, N.M. (1985). Uzorchatyy poloz (Elaphe dione) i peschanyy udavchik (Eryx miliaris) v Zapadnom Kazakhstane. Voprosy gerpetologii. Leningrad: Nauka, 153. [in Russian].
- [21] Okulova, N.M. (2019). Priroda. Nauka. Zhizn'. Moscow: Kommentariy. 360. [in Russian].
- [22] Shcherbak, N.N. (1974). Yashchurki Palearktiki. Kiev: Naukova dumka. 296. [in Russian].
- [23] Prytkaya yashcheritsa. Monograficheskoye opisaniye vida. (1976). Moscow: Nauka. 376. [in Russian].
- [24] Bykov, A.V. (1981). Fauna i raspredeleniye amfibiyy i reptiliy v okrestnostyakh Dzhanybekskogo statsionara (Volzhsko-Uzenskiy zoogeograficheskiy rayon). Voprosy gerpetologii. Leningrad: Nauka, 26. [in Russian].

- [25] Brushko, Z.K. & Kubykin, R.A. (1988). Katalog herpetologicheskoy kollektzii Instituta zoologii AN KazSSR. Alma-Ata: Nauka. 44. [in Russian].
- [26] Terent'yev, P.V. & Chernov, S.A. (1949). Opredelitel' zemnovodnykh i presmykayushchikhsya. Moscow: Sovetskaya nauka. 340. [in Russian].
- [27] Bannikov, A.G., Darevskiy, I.S., Ishchenko, V.G., Rustamov, A.K. & Shcherbak, N.N. (1977). Opredelitel' zemnovodnykh i presmykayushchikhsya fauny SSSR. Moscow: Prosveshcheniye. 414. [in Russian].
- [28] Kniga geneticheskogo fonda fauny Kazakhskoy SSR. Chast' 1. Pozvonochnyye zhivotnyye. (1989). Alma-Ata: Nauka. 215. [in Russian].

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАТЫС-ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ
БАУЫРЫМЕН ЖОРҒАЛАУШЫЛАРЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ТАРИХЫ. 2 ХАБАР.
СОВЕТТІК КЕЗЕН**

Аңдатпа. Алғашқы рет В.В. Ивановтың «Солтүстік Каспий аймағындағы Кәдімгі қалқантұмсық жыланының табылуы» (1953) атты қолжазбасынан Батыс Қазақстан облысындағы табылған жерлер туралы ақпарат келтірілген. Алайда, аймақтағы *Gloydius halys* мекендеуі туралы басқа авторлардың еңбектерінде расталмаған. XX ғасырдың ортасында аймақтық герпетофауна туралы өзіндік деректерді С.А. Чернов, К.П. Параскив, П.М. Бутовский, Л.Г. Динесман, К.С. Ходашова, Н.М. Окулова, А.В. Быков берген. Кеңес үкіметі кезінде бауырымен жорғалаушылардың 12 түрі сенімді түрде Батыс Қазақстан облысының аумағында табылды (тасбақалардың 1 түрі, кесірткелердің 6 түрі, жыландардың 5 түрі). Сонымен қатар, аймақ үшін екі жаңа түрдің – *Phrynocephalus mystaceus* және *Eryx miliaris* мекендейтіні анықталды. Кеңестік кезеңге дейінгі аймақтағы *Alsophylax pipiens*, *Zootoca vivipara* және *Hierophis caspius* мекендейтіндігі туралы мәліметтер расталған жоқ.

Кілт сөздер: тасбақалар; кесірткелер; жыландар; Қазақстан; Батыс Қазақстан облысы; В.В. Иванов; С.А. Чернов; К.П. Параскив; Н.М. Окулова.

Akhmedenov Kazhmurat, Bakiev Andrey

**HISTORY OF THE RESEARCH ON REPTILES OF THE WEST-KAZAKHSTAN
REGION (REPUBLIC OF KAZAKHSTAN). PART 2. SOVIET PERIOD**

Annotation. For the first time, the Information about the places of finds in the West Kazakhstan region was published from of V.V. Ivanov's manuscript "Finds of the Halys viper in the Northern Caspian region" (1953). However, the habitation of *Gloydius halys* in the region has not been confirmed in the works of other authors. In the middle of the 20th century, the original data on the regional herpetofauna were published by S.A. Chernov, K.P. Paraskiv, P.M. Butovsky, L.G. Dinesman, K.S. Khodashova, N.M. Okulova and A.V. Bykov. During the Soviet period, 12 species of reptiles were reliably found on the territory of the West Kazakhstan region (1 species of turtles, 6 species of lizards and 5 species of snakes). At the same time, the habitation of two new species for the region (*Phrynocephalus mystaceus* and *Eryx miliaris*) was revealed. Pre-Soviet data on habitation in the region of *Alsophylax pipiens*, *Zootoca vivipara* and *Hierophis caspius* have not been confirmed.

Keywords: turtles; lizards; snakes; Kazakhstan; West-Kazakhstan region; V.V. Ivanov; S.A. Chernov; K.P. Paraskiv; N.M. Okulova.

УДК 574.91
МРНТИ 34.01.01
DOI 10.37238/1680-0761.2020.78(2).16

Кожагалиева Р.Ж., Тендикова А.М.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал, Қазақстан

E-mail: rabdrakhmanova_7@bk.ru, aidokam10@gmail.ru

КҮНБАҒЫСТЫҢ ТАРАЛУ АЙМАҒЫ ЖӘНЕ ӨСІП ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазақстанның табиғи жағдайы әлемдік нарықтарда сұранысқа ие майлы дақылдардың әртүрлі түрлерін өсіруге мүмкіндік береді. Бүгінгі күні Қазақстан күнбағыс және күнбағыс майын экспорттаушы және импорттаушы ел болып табылады. Күнбағыс-Қазақстандағы жетекші дала дақылдарының бірі. Бұл Солтүстік Американың тумасы өсіруде өте қарапайым және алуан түрлі сорттары бар. Қазақстанның аграрлық секторында күнбағыс үлкен сұранысқа ие. Ол азық-түлік және өнеркәсіптік өндірістерде шикізат ретінде, сондай-ақ мал шаруашылығында жем ретінде қолданылады. Қазақстанда күнбағыс өсіру бойынша солтүстік, шығыс және батыс облыстарының бір бөлігі көш бастап тұр. Бұл облыстарда аймақтық климаттық жағдайларға бейімделген гибридтер қолданылады: Қазақстандық 465, Сұңқар, Қазақстандық 5, Юбилейный 40.

Күнбағыс қазіргі уақытта шаруашылықтар экономикасын нығайтуда маңызды рөл атқаратын Батыс Қазақстан облысының жоғары табысты дала дақылдарының тобына жатады. Күнбағыс – құнды майлы дақыл. Күнбағыс майын өндіру көлемі тағамдық өсімдік майларының жалпы өндірісінің төрттен үш бөлігін құрайды. Ол тағамда қолданылады және өнеркәсіптің әртүрлі салаларында кеңінен қолданылады: өсімдік майлары, маргарин, майонез, парфюмерия және косметика бұйымдары, жуу және лак-бояу құралдары, дәрілік препараттар.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан; күнбағыс; перспективалы сорт; шикізат; экотип; будандар; дақыл; тозандану; тұқымша; май мөлшері; вегетациялық кезең.

Kipicne

Қазақстанда майлы дақылдардың ішінде егіс көлемі бойынша барынша кең тарағаны 70% – күнбағыс. Күнбағысты Қазақстанның солтүстік, солтүстік-шығыс, солтүстік-батыс облыстарында өсіреді. Қазақстанда май күнбағыстың мынандай сорттары егіледі: Гигант 549 – орташа пісіп, жетіледі, мол өнімді, ВНИИМК 1646 – жақсартылған, орташа пісіп, жетіледі, тәж шығару кезеңі – 93-110 күн, т.б.

Күнбағыстың күнжарасы – өте құнды мал азығы. Суыққа төзімділігіне және жоғары өнімділігіне байланысты Солтүстік Қазақстанда бірқатар аудандарда сүрлемдік жүгеріні ойдағыдай алмастырады. Егуге рұқсат етілген күнбағыс сорттарының тұқымдарында 47-54 май болады. Өсімдік майының 90%-ы осы өсімдіктің дәнінен алынады, сыққаннан кейінгі дәніне қант қосып, сығымдап, тамаққа қолданылатын тәтті тағам жасалынады. Сарыжелегінмедицинада пайдаланады, күлінен сахар алады, онда 30-36% калийотығы бар. Күнбағыс күнжарасында – құнарлы мал азығы, онда 38%-данастамбелоктық зат, 20-22% көмірсу және 60%-дай май бар. Күнбағысты бұршақ өсімдіктерге қосып сүрлемдік дақыл ретінде өсіреді. 100 кг көктейорылған күнбағыс құрамында 18 азық өлшемі, 1,4кг сіңімді

протеин бар. Көктей шабылған күнбағыс га-нан 400-500 ц балауса азық алынады. Күнбағыстың Қазақстанда аудандастырылған жоғары майлы сорттарының тұқымдарында 52-56% май және 16,0-16,5% протеин бар. 100 г күнбағыс майының калориялылығы – 929 үлкен калория болады, ал сары майда – 780 [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмыстары Батыс Қазақстан облысы Зеленов ауданы «Авангард» ЖШС территориясында жүргізілді. Зерттеу барысында келесідей бақылаулар мен өлшемдер жүргізілді: 1. Фенологиялық бақылаулар. Себу, егін көгінің (оқшауланған және толық егін көгі) шығу, себеттің қалыптасу, гүлдену, пісіп-жетілу, егінді жинау мерзімі. Күнбағыс тұқымының өсіп-шығу ұзақтығын себу мерзіміне карап анықталды. 2. Биометриялық көрсеткіштер бойынша сабақтың биіктігі, жиілігі, жапырақтар саны, себеттің диаметрі, себеттегі тұқымдар саны, 1000 тұқым салмағы, тұқымдар қауызы анықталды. 3. Күнбағыстың вегетациялық кезеңінде арамшөптермен ластануын бақылау.

Зерттеу нәтижелері

Күнбағыс – астралылар (Asteraceae) тұқымдасына жататын біржылдық мәдени өсімдік. Бір жылдық күнбағыс (*Helianthus annuus*) екі дербес түрге ажырайды – мәдени күнбағыс (*Helianthus cultus*) және жабайы күнбағыс (*Helianthus ruderalis*). Мәдени күнбағыс екі түр тармағына егістік (*Helianthus sativus*) және әшекей күнбағысы (*Helianthus ornamentalis*) – деп бөлінеді.

Далалық майлы күнбағыс әрі қарай, өзінің шыққан немесе өрбіген отанына қарай, солтүстік ресейлік және армениялық деп аталатын төрт топқа бөлінген. Қазақстанда тек оңтүстік ресейлік тобы өседі [2].

Күнбағыстың сызықаралық будандары себеттің биіктігі және диаметрі бойынша бір уақытта гүлдеп, жетіледі де солайша жинау кезеңін жеңілдетеді. Будандар сорттарды тұқым өнімі жағынан 10-15% асып түседі, бірақ тұқым майлылығы және 1 га алынатын майды жинау, қолайсыз табиғат жағдайлары жағынан төмен болып келеді [2].

Бір жылдық күнбағыс – шөптесін өсімдік. Тамыры кіндікті, топыраққа 2-4 м дейін бойлайды және 100-120 см дейін жан-жағына тарайды. Сабағы – тік өседі, қатты түктер мен көмкерілген, ішкі қуысы борпылдақ өзекпен толтырылған, биіктігі 0,7-4,5 м дейін (майлы сорттары бұтақтанбайды және 2,5 м дейін). Жапырақтары қарапайым, ірі, сағақ сопақ-жүрек пішінді, қаттытүктермен жабылған, ұштары үшкірленіп алады, ара тісті. Төменгі жапырақтары (2-3 жұбы) қарама-қарсы, ал жоғарғылары кезектесіп орналасқан. Гүл шоғыры - диаметрі 15-25 см, дөңгелек пішінді себет. Оның негізін гүл тұғыры құрайды, шеттерінде жыныссыз тілді, насекомдарды тарту үшін, ал ортасында қос жынысты түтік тәрізді гүлдер орналасқан. Олар бір ұялы жатыннан және бес аталықтан тұрады. Жемісі – шекілдеуік, 4 анық көрінген қыры болады, ол жеміс қабығынан және тұқымнан құралады. 1000 шекілдеуігінің массасы майлы сорттарында 40-80 г, шағылатындарында - 170г-ға дейін [2].

Күнбағыс шаршы тозанданатын өсімдік. Тозандану негізінен аралар арқылы жүзеге асырылады. Ылғал мен қоректік заттардың жеткілікті қоры, әсіресе фосфор және ауа температурасы 22-25 °С болған кезде шірнелердің гүлдері көбірек бөлінеді, соның арқасында аралар гүлденген күнбағыс егісіне барып, оның өнімділігін 2-5 ц/га-ға арттырады.

Күнбағысты топтау өте қиын. Сонда да оны дәнінің құрылысына қарай үш топқа бөледі: 1. Шағатын шекілдеуік. 2. Май алатын. 3. Аралық.

Шағатын. Тұқымшасы ірі (1000 данасының массасы 170г дейін), қалың қырлы, жеміс қабығы болады. Қауыздылығы жоғары (56% дейін), ядроғағы май мөлшері 35% жуық. Түсі ақ сұр. Ядросы шекілдеуіктің ішкі қуысын толтырмайды. Тұқымшаның орташа ұзындығы 11-25 см, ені 7,5-12 мм. Өсімдігінің сабағы биік, көп жапырақтанады және ол сүрлем дайындау үшін егіледі. Корзинаның диаметр 17+45 см.

Майлы. Ұсақ тұқымша (ұзындығы 7-13 мм және ені 4-7 мм), ядросы тығыз толтырылған. Тұқымшаның жеміс қабығы жұқа, тегіс. Түсі қара, қараала, кейде қара сұр ала болады. Май мөлшері 63 % дейін. Селекция үрдісінде тұқымша қабықтылығы 40-50 % - дан 19 - 25 дейін төмендетілген.

Аралық. Биіктігі 2-3 м. Себет диаметрі 15+30 см. Қауыздылығы май мөлшері және өсімдіктің жалпы габитусы бойынша майлы және шағатын формаларының арасынан орын алады. Тұқымшасының толықтығы жөнінен майлыға жақын болғанымен, оған толығымен сәйкес емес. Аралық формаларының тұқымша ұзындығы 11-15 мм, ені 7,5+10 мм, қабықтылығы 48- 52 % [3].

Күнбағыс дақылы бойынша селекциялық жұмыстарды «Қостанай ауыл шаруашылығы ҒЗИ» ұжымы 1992 жылдан бастап, Қазақстан, Ресей, Украина, Венгрия, Франция және басқа елдердегі селекциялық орталықтарында кездесетін күнбағыстың 135 сортын зерттеп, осы дақылдың бірнеше жаңа сорттарын шығарады. Оларға жататындар: жаңа сорт «Заречный» және "Ирсо". Бұл сорттар сынақтан жоғары деңгейде өтіп, мемлекеттік селекциялар жетістіктер реестріне енген перспективалық сорттар қатарына жатады [3].

Сонымен қатар Қазақстанда соңғы жылдары өндіріске енгізілген күнбағыстың: Джази (2010), Конди (2011), КСФ 7112 (2012), Кый (2011), ЛГ 5635 (2012), ЛГ 5663 КЛ (2012), НК ДЕЛФИ (2011), Оскар (2011) және тағы басқа жаңа сорттарын да атап өту қажет.

Күнбағысқа бір стандарт «Күнбағыс. Өнеркәсіп шикізат» жасалған. Онда басқа да көптеген көрсеткіштермен қатар оның қышқылдық санына қойылатын шек көрсетілген. Ол 1,3-5,0 мг КОН болуы керек [4].

Күнбағыстың биологиялық ерекшеліктері. Күнбағыс шекілдеуігі 4-6°C температурада өне бастайды, ал тіршілікке қабілетті егін көгі 16–18°C-да пайда болады. Өскінді тұқымдар – 10°C-ға дейінгі, ал егін көгі – 5-6°C бозқырауды көтереді. Гүлдену кезеңіндегі оңтайлы температура – 25-27°C.

Күнбағыс 30°C-дан жоғары температураны басқа дақылдармен салыстырғанда жеңіл көтереді, себебі түкті жапырақтары мен сабақтары транспирацияны күшейту нәтижесінде өсімдік жақсы салқындайды. Толық вегетация кезеңіне қажетті белсенді температура жиынтығы 1800-2500°C. Солтүстік Қазақстан жағдайында ерте және ортадан ерте пісетін сорттар үшін бұл көрсеткіш – 1900-2100°C. Аталған аймақта күнбағыс вегетациясының ұзақтығы 95-120 тәулік.

Мәдени күнбағыс дала экотипіне жатады. Өсімдіктің терең еніп жатқан тамыр жүйесі құрғақ дала жағдайларына жоғары төзімділікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар күнбағыс суыққа төзімділігімен ерекшеленеді және жоғары экологиялық пластиктен тұрады [1,5].

Күнбағыс құрғақшылыққа төзімді дақыл. Ол терең топырақтан суды ала алады. Жапырақтары мен сабақтарының құрғақтығының арқасында, күнбағыс гүлдену басталғанға дейін ыстық және құрғақ жағдайларға жоғары төзімділікке ие. Ылғалдың ең көп мөлшері (шамамен 60%) дақыл себеттің қалыптасуынан бастап гүлдену аяқталғанға дейін жұмсайды. Осы кезеңде ылғалдың тапшылығы себеттің орталық бөлігінде босаңсудың дамуына ықпал етеді. Күнбағыс үшін топырақтағы күзгі-қысқы ылғал қорының маңызы зор. Ылғал жеткіліксіз аудандарда тұрудың тығыздығын азайту тұқымдардың гүлдену және құйылу кезеңінде ылғалмен жақсы қамтамасыз етуге ықпал етеді. Осыған байланысты құрғақшылық аудандарда суару болмаған жағдайда тамақтану алаңының ұлғаюы өсімдіктердің сумен қамтамасыз етілуін жақсартуға ықпал етеді. Сондықтан топырақ ылғалын ұтымды пайдалану үшін өсімдіктердің оңтайлы тамақтану алаңын қалыптастыру қажет

Күнбағыс ылғалды көп қажетсінеді, алайда қуаңшылыққа да төзімді, бұл оның топыраққа терең бойлайтын және терең қабаттан су сіңіру қабілетін күшейтетін тамырына байланысты. Транспирациялық коэффициенті 470-550, 1ц тұқымның құрғақ затын

калыптастыру үшін 200 м³, ал сүрлемге өсіргенде 1ц құрғақ затқа – 85-150м³ су шығындайды. Гүлденуге дейін күнбағыс бүкіл қажет ылғалдың 20-22,4 %, себет түзілгеннен (бүрлену кезеңі) гүлденуге дейін – 60 %, ал қалған 17,6 % – пісу кезеңінде пайдаланады [4].

Сонымен, ылғалмен салыстырғанда қиын-қыстау кезеңі – бүрлену-гүлдену кезеңі және ол созылыңқы сипатта. Күнбағыстың өсіп-дамуына қара және күнгірт қара -қоңыр топырақтар қолайлы болып табылады, ал құмдақ, сазданған және сортаң топырақтар ол үшін жарамсыз. Күнбағысқа топырақ ортасының реакциясы рН - 6,7-7,5 болғанымен, бидайға қарағанда, ол көп мөлшерде қоректік заттарды сіңіруі мен ерекшеленеді [3].

Вегетативтік кезең ұзақтығы бойынша күнбағыстың сорттары мен будандарын жылдам пісетін (80-90 күн), ерте пісетін (90-100 күн) және орташа пісетін (100-110 күн) деп бөледі. Күнбағыс егін көгінен бүрленуге дейін азот пен фосфордың 30 %-ын, калийдің 35 %-ын сіңіреді. Оның 1 ц тұқымы топырақтан 6-7 кг азот, 2,0-2,5 кг фосфор, 10-12 калий шығындайды. Өсімдігі жарық сүйгіш, көлеңкеленгенде және бұлыңғыр ауа-райында өсуі мен дамуы әлсіз жүреді де, вегетациялық кезеңі ұзарып кетеді [4].

Күнбағыс – сүрлем салу үшін ең бағалы дақыл. Оның сүрлемге арналған жақсы сорттардың құрамында 20% және оданда көп азықтық протеин болады. Күнбағыс дәні бағалы белокпен және аминқышқылдармен жақсы толықтырылған. Барлық мал түлігі үшін оның күнжарасы бағалы азық болып саналды. Күнбағыстың биіктігі 2-2,5м, сабағы жапырақты, күтіп –бапталуы жақсы болса, әр гектардан 300-500 ц көк балауса алуға болады. Күнбағысты жеке де, басқа өсімдіктермен қосыпта сүрлеуге болады. Әсіресе бұршақ дақылдарын қоса, оның белогын көбейтеді. Күнбағыс сүрлемде жеңіл қортылытын белоктар, углеводтар, түз ертінділері және витаминдер кездеседі. Майлы дақылдардан май өндіргеннен кейінгі қалдығында - күнжара мен шротта (майсызданған күнжара) 40 %-ға дейін белок болады. Күнбағысты өсімдік майын алу үшін, шағу үшін өсіреді. Оның майлы сорттарын 55-60 % дейін тағамдық май алынады [4].

Зертеуге алынған күнбағыс сорты «Заря» (сур. 1)

1 - сурет. Күнбағыстың «Заря» сорты

Күнбағыстың систематикалық орны:

Дүниесі: *Plantae*

Бөлімі: *Magnoliophyta*

Класы: *Magnoliopsida*

Қатары: *Asterales*

Тұқымдасы: *Asteraceae*

Тұқымдас тармағы: *Asteroideae*

Туысы: *Heliantheae*

Түрі: *Helianthus annuus L.*

Бұл сорт ВНИИМК Вейдел тәжірибе аланында ерте пісетін Зеленка 63 және Зеленка 368 тұқымдарын, әрі қарай таңдау арқылы Қарабалық ауыл шаруашылық тәжірибе станциясында жасалған. Сабағы тік, бұтақталмаған. Өсімдік биіктігі 170-180 см. Өскіні көк. Себеті аз дөнестелген, диаметрі 18-см. Тұқымша майлы, аздап ұзындау, дәндері толық, реңі тым ашық түс пен жолақталған сұр - қара болып келеді. Ерте пісетін сорт. Вегетациялық кезеңі 90-110 тәулік. Күнбағыс күйесі ауруына төзімділігі жоғары. Тұқымша қабықтылығы 95-99 %, «А» және «Б» нәсілді заразиха ауруларына төзімді. Ауруымен басқа ерге пісетін сорттармен салыстырғанда зақымдалмайды. Көгерген өскіні аурумен аз ғана зақымдалады. Өнімділігі өте жоғары сорт.

Тұқымша майлылығы 50-54 %. 1000 тұқымның массасы 65-75 г. Қауыздылығы 21-23 % механикалық жолмен жинауға қолайлы. Шығыс Қазақстан және Солтүстік облыстарда аудандастырылған.

Жылумен қамтамасыз етілуі егіншіліктің маңызды бір факторларының бірі, ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіріп-жетілдіруді, сорттар мен технологияларды жетілдіруді анықтайтын құрамы болып табылалы. Температуралық режим - климаттық жағдайдың негізгі көрсеткіші: оның тербелісі, вегетациялық айналымының ұзақтығы мен аязсыз күндердің жалғасуы, белсенді және биоклиматтық температуралар жиынтығы егіншіліктің қалыптастырылған барлық жүйесінде шешуші рөл атқаратынын көрсетеді.

Осыған орай, егінші өсімдіктің қалыпты тіршілік әрекеті үшін қажетті температуралық режимнің оңтайлы параметрлерін білуі керек. Бұл көрсеткіштер өсімдік түрлерінің едәуір шектелген тербелмелі температурасына тәуелді (0°C бастап 35°C дейін).

Өскіннің даму процесі, фотосинтез бен тыныс алуының интенсивтілігі, өсу карқыны, пісіп-жетілу мерзімі мен толық өнімділігінің деңгейі тікелей температуралық жағдайға байланысты.

Тамырдың жақсы өсуі үшін өсімдіктің жер асты бөлігі үшін топырақтың температурасы ауа температурасынан біраз төмен болуы керек. Топырақ температурасының төмендеуінің шектелуі қоректік заттарды тамыр жүйесінің сіңіруін оңтайландырады [6].

Температураның 10°C төмендеп кетуі тамырдың барлық минералды элементтерінің түсуіне әсер етеді. Топырақтың температуралық режимі сонымен қатар топырақ микроорганизміне, бактерияларға және саңырау- құлақтарға әсер етеді.

Өсімдікті жылумен қамтамасыз ету шарттарын вегетациялық айналым кезіндегі балансының жалпы объективті мөлшерімен сипаттауға болады. Топырақтың жылу режимі мен радиациялық балансы арасындағы айырмашылықтары бойынша жоғары шекті булануы мен т. б. бағалауға болады.

Күнбағыс 4-6°C температурада өне бастайды, ал тіршілікке қабілетті егін көгі 16-18°C-да пайда болады. Өскінді тұқымдар 10°C-ға дейінгі, ал егін көгі -5-6°C бозқырауды көтереді. Гүлдену кезеңіндегі оңтайлы температура 25-27°C. Күнбағыс 30°C-дан жоғары температураны басқа дақылдармен салыстырғанда жеңіл көтереді, себебі түкті жапырақтары мен сабақтары транспирацияны күшейту нәтижесінде өсімдік жақсы салқындайды. Толық

вегетация кезеңіне қажетті белсенді температура жиынтығы 1800-2500°C. Күнбағыстың өсуінің басталуы барлық дақылдар сияқты көктемде тұқымның өнуінен басталады. Ол вегетативтік мүшелерінің қалыптасуы мен (жапырақ, гүлденуі, тамыр жүйесі) сипатталады да жеміс түзумен аяқталады.

Таңдалған күнбағыстың Заря сортының өсіп-дамуы мен өнімділігін анықтау мақсатында 2019 жылы егістік тәжірибе қойылып онда дақылдың себу мерзімі зерттелді. Күнбағыстың "Заря" сортының қолайлы себу мерзімін анықтау үшін, өсімдікті үш мерзімде бір тереңдікке (6-7 см) септік.

Өсімдіктің вегетациялық кезеңінің ұзақтығы негізгі биологиялық көрсеткіш, сол арқылы дақылды қандай агроклиматтық аймақта өсіруге болатынын көрсетеді. Вегетация кезеңінің ұзақтығы өзгермелі белгі оны көпшілік жағдайда дақыл немесе сорттың биологиялық ерекшеліктері, топырақ-климат және агротехникалық жағдайлар, өсіру өңірі мен және басқа көрсеткіштер анықтайды. Вегетациялық кезеңнің ұзақтығына сыртқы факторлар елеулі әсерін тигізеді. Оларға ауа температурасы, топырақ ылғалдылығы, жарық режимі, агротехника және нақтылы жылдың метеорологиялық жағдайлары әсер етеді.

Күнбағыс тұқымын себу зерттеу бойынша сәйкес үш кезеңде жүргізілді. Тұқым мамыр айының I онкүндігінде (7 мамыр) себілген зерттеу нысанында оның көктеп шығуы 20 мамырда, екінші зерттеу нысаны бойынша (17 мамыр) тұқым 10 күн аралығында, ал үшінші зерттеу нысанында себілген тұқымдар маусым айының 5 жұлдызына тура келді. Тұқым себілгеннен оның көктеп шығуына дейінгі мерзімдегі белсенді жылу мөлшері тұқым себу мерзіміне байланысты 95,4-120,2 °C мөлшерінде болғандығын анықтадық (Кесте).

Кесте - Күнбағыс тұқымын себу мерзіміне байланысты өсімдіктің өсіп-өнуіне жүргізілген фенологиялық бақылау

№	Тұқым себу мерзімі	Өніп-өсу кезеңі			
1	Мамыр айының I онкүндігі	20 V	27 VI	19VII	25VIII
2	Мамыр айының II онкүндігі	27 V	30VI	18VII	25VIII
3	Мамыр айының III онкүндігі (бақылау)	5 VI	28VI	16VII	22VIII

Тұқымның көктеп шығу мерзімінің ұзақтығы топырақтың жылу көрсеткіштеріне тікелей байланысты болғандағы осы кестедегі көрсеткіштер дәлел бола алады деп есептейміз.

Күнбағыстың келесі өсу фазасы себеттің қалыптасуы деп есептелінеді. Күнбағыстың көктеп шыққан тұқымдарының әрі қарай өсіп-жетілуі қоршаған ауаның 20-25 °C жағдайында өрбиді. Сондықтан зерттеу нысандарындағы күнбағыс өсімдіктеріне бір қалыптағы оңтайлы жылу мөлшері қалыптасқандықтан өте үлкен айырмашылықтарды айқындау мүмкін болмады. Себеттердің қалыптасуы бірінші зерттеу нысаны бойынша 27 маусымға келсе, екінші зерттеу нысанында күнбағыстың себеттерінің қалыптасуы 28 маусымға тура келеді. Яғни алғы 2м зерттеу нысанымен салыстырғанда мөлдектегі күнбағыс өсімдіктері себеттерін қалыптастыра босағандағы байқалды оның басты себебі күннің жылулығының артуы және өсімдіктің өсуінің тежелуінің себептері деген болжамға келдік.

Келесі күнбағыстың себеттерінің гүлдеуі басталуы гүлдеу кезеңінде ауа ылғалдылығы азайып, өсімдіктерге ылғалдың жетіспеушілігі айқындала бастады. Осы кезеңде өсімдіктерді қатараралықтарымен суғару жұмыстары жалғастырылды. Гүлдеу кезеңі 15-19 шілде

аралығында басталғандығын кестеде байқауға болады. Яғни зерттеу нысандарындағы тұқым себу мерзімдеріне байланысты оның алғышқы кезеңдегі айырмашылық 2-3 күнге дейін қысқарды. Күнбағыс өсімдігінің дәндерінің пісіп жетілуі 22-25 тамыз айларында анықталынды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, күнбағыс перспективалы майлы дақыл болып есептеледі. Көлемі бойынша егістікті соңғы жылдары күнбағыс майлы дақылдар егістігінің жалпы ауданының шамамен 37,5% -ын (2 372,8 мың га) алады. Күнбағысбұл ең бәсекеге қабілетті және сұранысқа ие майлы дақылдардың бірі. Күнбағыстың жоғары өнім қалыптастырудың оңтайлы жағдайлары егістіктегі өсімдіктердің өсу-дамуының күрделі заңдылықтарын терең түсіну арқылы жүзеге асыруға болады. Өсімдіктердің қажетті факторлармен қамтамасыз етілуін айқындайтын көрсеткіштерге мән берілуі қажет .

Қазіргі уақытта отандық шикізаттан алынатын майдың сапасына қатысты проблемалар да сақталуда. Республикада өсірілген қышқыл саны жоғары, сапасы төмен күнбағыс тұқымдары сапасы төмен майды өндіруде. Сонымен қатар, елімізде шағын шаруашылықтар майды толыққанды алуды қамтамасыз етпейтін ұсақ май күйеу цехтармен шикізатты қайта өңдейді, бұлда майдың сапасына әсер етеді. Бірақ келешекте күнбағыс егістіктерін ұлғайту, өнімділігі мен тұқымның сапасын арттыру кезінде, елімізге импорттан кетуге және күнбағыс тұқымы мен май экспортының нарықтарын кеңейтуге мүмкіндіктері зор.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Васильев Д.С. Подсолнечник / Д.С. Васильев. –М.: Агропромиздат, 1990. –174 с
- [2] Андрухов В.Г. Подсолнечник / В.Г. Андрухов. – М: Россельхозиздат, 1968. – 68 с.
- [3] Белик В.Ф. Майлы дақылдар / В.Ф. Белик. – Астана. 2002. –123 б.
- [4] Морозов В.К. Подсолнечник в засушливой зоне / В.К. Морозов. – Саратов: Приволжское кн.изд-во. – 2001. –185 с.
- [5] Посыпанов Г.С. Растениеводство / Г.С. Посыпанов. – М.: Колос, 2007.–612 с.
- [6] Schlihte D. Seed legume into pasture without tillage / D. Schlihte // Wallaces Farmer. - 1975. - № 22. - p. 15.

REFERENCES

- [1] Vasiliev, D. S. (1990). Podsolnechnik [Helianthus]. Moscow: Agropromizdat [in Russian].
- [2] Andryukhov, V. G. (1968). Podsolnechnik [Helianthus]. M: Rosselkhoz nadzor [in Russian].
- [3] Belik, V. F. (2002). Majly daqyldar [Maili Daalder]. Astana [in Kazakh].
- [4] Morozov, V. K. (2001). Podsolnechnik v zasushlivoj zone [Helianthus in siccumzona]. Saratov: Montijlibro.ed. [in Russian].
- [5] Posypanov, G. S. (2007). Rastenievodstvo [Herba Crescit]. Moscow: Kolos [in Russian].
- [6] Schlihte, D. (1975). Seed legume into pasture without tillage / Wallaces Farmer, 22, 15 [in English].

Кожағалиева Р.Ж., Тендикова А.М.

АРЕАЛ РАСПРОСТРАНЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ РОСТА И РАЗВИТИЯ ПОДСОЛНЕЧНИКА

Аннотация. Природные условия Казахстана позволяют выращивать различные виды масличных культур, востребованные на мировых рынках. На сегодняшний день Казахстан является экспортирующей и импортирующей страной подсолнечника и подсолнечного масла. Подсолнечник-один из ведущих полевых культур Казахстана. Этот уроженец Северной Америки очень простой в выращивании и имеет разнообразные сорта. В аграрном секторе Казахстана подсолнечник пользуется большим спросом. Он используется в качестве сырья в пищевых и промышленных производствах, а также как корм в животноводстве. В

Казхстане по выращиванию подсолнечника лидируют северные, восточные и западные области. В этих областях используются гибриды, адаптированные к региональным климатическим условиям: Казахстанский 465, Сункар, Казахстанский 5, Юбилейный 40.

Подсолнечник относится к группе высокодоходных степных культур Западно-Казахстанской области, которые в настоящее время играют важную роль в укреплении экономики хозяйств. Подсолнечник-ценная масличная культура. Объем производства подсолнечного масла составляет три четверти общего производства пищевых растительных масел. Он используется в пищу и широко используется в различных отраслях промышленности: растительные масла, маргарин, майонез, парфюмерия и косметические изделия, моющие и лакокрасочные средства, лекарственные препараты.

Ключевые слова: Западный Казахстан; подсолнечник; перспективный сорт; сырье; экотип; гибриды; культура; опыление; семя; количество масла; вегетационный период.

Kozhagaliyeva Rima, Tendikova Aidana

THE AREA OF DISTRIBUTION AND PECULIARITIES OF THE GROWTH AND DEVELOPMENT OF SUNFLOWER

Annotation. The natural conditions of Kazakhstan allow us to grow various types of oilseeds that are in demand on world markets. Today, Kazakhstan is an exporting and importing country of sunflower and sunflower oil. Sunflower is one of the leading field crops in Kazakhstan. This native of North America is very easy to grow and has a variety of varieties. Sunflower is in high demand in the agricultural sector of Kazakhstan. It is used as a raw material in food and industrial production, as well as feed in animal husbandry. In Kazakhstan, the Northern, Eastern and Western regions are the leaders in sunflower cultivation. Hybrids adapted to regional climate conditions are used in these areas: Kazakhstan 465, Sunkar, Kazakhstan 5, Jubilee 40.

Sunflower belongs to the group of highly profitable steppe crops of the West Kazakhstan region, which currently play an important role in strengthening the economy of farms. Sunflower is a valuable oilseed crop. Sunflower oil production accounts for three-quarters of the total production of edible vegetable oils. It is used in food and is widely used in various industries: vegetable oils, margarine, mayonnaise, perfumes and cosmetics, detergents and paints, medicines.

Keywords: Western Kazakhstan; sunflower; perspective variety; raw materials; ecotype; hybrids; culture; pollination; seed; amount of oil; growing period.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Абилкасымова Айжан Кайсаровна - Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан; abilkassymova.ak@gmail.com.

Амангалиева Айнур Бериковна - Магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; ai-nura97@mail.ru.

Атаева Гульшат Мухановна - Биология ғылымдарының кандидаты, биология кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; a.g.m.@mail.ru.

Ахмеденов Кажмурат Максұтович - География ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, география кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; kazhmurat78@mail.ru.

Ахунов Артур Равильевич - География ғылымдарының кандидаты, доцент, Башқұр мемлекеттік университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы; ZilyaF2013@yandex.ru.

Әбенова Бибігүл Сейілқызы - Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, оқу ісі жөніндегі проректор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; bibigul_aben@mail.ru.

Әбенев Дәулет Құсайынұлы - Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; aben_60@mail.ru.

Әмірбеков Ерғали Үсіпбайұлы - Аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; Amerbekov@bk.ru.

Бакиев Андрей Геннадьевич - Биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Еділ бассейні экологиясы институты – РҒА-ң Самара федералдық зерттеу орталығының филиалы, Тольятти, Ресей Федерациясы; herpetology@list.ru.

Бимагамбетова Жибек Тобулбаевна - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; bimzhibek@gmail.com.

Берденов Жарас Галимжанович - Философия докторы (PhD), физикалық және экономикалық география кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; berdenov-z@mail.ru.

Боранбаева Бақтылы Сансызбаевна - Тарих ғылымдарының кандидаты, Дүниежүзілік тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының доценті, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; bbaktyly@bk.ru.

Дүйсекова Куляш Керимбековна - филология ғылымдарының докторы, шетел тілдері филологиясы кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; kuliash@yahoo.fr.

Ибрагимова Зилия Фахргалеевна - География ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Башқұр мемлекеттік университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы; ZilyaF2013@yandex.ru.

Иргалиев Асылбек Сапарғалиевич - Педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика және психология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; asylbek_78@mail.ru.

Кажимова Карылгаш Рахымовна - Философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры, мәдениет және өнер факультетінің деканы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; kkr_1980@mail.ru.

Кожагалиева Рима Джамбуловна - Философия докторы (PhD), биология және экология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; gabdrakhmanova_7@bk.ru.

Майгелдиева Шарбан Мұсабекқызы - Педагогика ғылымдарының докторы, педагогика және психология кафедрасының профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан; Sharban56@mail.ru.

Матыбаева Баян – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан, bayan_matybaeva@mail.ru.

Мендибаев Ерболат Хамзиевич - биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; beskurek@mail.ru.

Мовкебаева Галия Ахметвалиевна - тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; gmovkebaewa@mail.ru.

Муратбаева Индира Сылкымбайқызы - филология ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік-мәдени технологиялар кафедрасының доценті, Санкт-Петербург гуманитарлық кәсіподақтар университеті Алматы филиалы, Алматы, Қазақстан; lashin2030@mail.ru.

Нұрғалиева Сәния Айдарханқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ибрагим Чечен атындағы университеті, Ағры, Түркия; sanianur_@mail.ru.

Петрищев Вадим Павлович - география ғылымдарының докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, РФА Орал бөлімшесінің Дала институты, Орынбор, Ресей; wadpetr@mail.ru.

Рахметова Майра Витальевна – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; maira_89-89@mail.ru.

Рысбеков Тұяқбай Зейітұлы - Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА құрметті академигі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Сағитжан Махаббат Қайратқызы – Магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; liuka.996@mail.ru.

Салиева Айгүл Жанайқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, әлеуметтік ғылымдар факультеті деканының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; Aigul.enu@yandex.ru.

Тендикова Айдана Мерғалимовна – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; aidokam10@gmail.com.

Тоғузбаева Алия Кайратовна – PhD - докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; alia_8783@mail.ru.

Токатлыгиль Юлия Сергеевна - Философия докторы (PhD), психология кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; Tokatligil.y@yandex.ru.

Тоқпанов Еркін Айпұлы - География ғылымдарының кандидаты, жаратылыстың кафедрасының аға оқытушысы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан; tokpanov60@mail.ru.

Өтегенова Карлыға Тасқалиқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, орыс филологиясы кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; karlyga@bk.ru.

Халилова Айгуль Баязитовна - Аға оқытушы, Башқұр мемлекеттік университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы; ZilyaF2013@yandex.ru.

Ізтлеуова Жанна Бақытжанқызы – Докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан; zhanna_iztleuova@mail.ru.

Юрлова Диана Александровна – Магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; yurlova-diana@mail.ru.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абенова Бибигуль Сеиловна - Кандидат исторических наук, доцент, проректор по учебной работе, Актюбинский государственный региональный университет им.К.Жубанова, Актөбе, Казахстан; bibigul_aben@mail.ru.

Абенов Даулет Кусайнович - Кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский государственный региональный университет им.К.Жубанова, Актөбе, Казахстан; aben_60@mail.ru.

Абилкасымова Айжан Кайсаровна - Магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; abilkassymova.ak@gmail.com.

Амангалиева Айнур Бериковна - Магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; ai-nura97@mail.ru.

Атаева Гульшат Мухановна – Кандидат биологических наук, старший преподаватель кафедры биологии, Актюбинский государственный региональный университет им.К.Жубанова, Актөбе, Казахстан; a.g.m.@mail.ru.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - Кандидат географических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры географии, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; kazhmurat78@mail.ru.

Ахунов Артур Равильевич - Кандидат географических наук, доцент, Башкирский государственный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация; ZilyaF2013@yandex.ru.

Бакиев Андрей Геннадьевич - Кандидат биологических наук, доцент, институт экологии Волжского бассейна – филиал Самарского федерального исследовательского центра РАН, Тольятти, Российская Федерация; herpetology@list.ru.

Бимагамбетова Жибек Тобулбаевна – Кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; bimzhibek@gmail.com.

Берденов Жарас Галимжанович - Доктор философии (PhD), и.о. доцента кафедры физической и экономической географии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; berdenov-z@mail.ru.

Боранбаева Бактылы Сансызбаевна - Кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирная история и социально-политических дисциплин, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; bbaktyly@bk.ru.

Дуйсекова Куляш Керимбековна - Доктор филологических наук, профессор кафедры «Иностранная филология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; kuliash@yahoo.fr.

Ибрагимова Зия Фахргалеевна - Кандидат географических наук, старший преподаватель, Башкирский государственный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация; ZilyaF2013@yandex.ru.

Изтлеуова Жанна Бахытжановна - PhD-докторант, Кызылординский университет им.Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан; zhanna_iztleuova@mail.ru.

Иргалиев Асылбек Сапаргалиевич - Кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; asylbek_78@mail.ru.

Кажимова Карылгаш Рахымовна - Доктор философии (PhD), ассоциированный профессор ЗКГУ им.М.Утемисова, декан факультета культуры и искусства, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; kkr_1980@mail.ru.

Кожагалиева Рима Джамбуловна - Доктор философии (PhD), доцент кафедры биологии и экологии, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; gabdrakhmanova_7@bk.ru.

Майгельдиева Шарбан Мусабековна - Доктор педагогических наук, доцент, и.о.профессора кафедры педагогики и психологии, Кызылординский университет им.Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан; Sharban56@mail.ru.

Матыбаева Баян – Магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; bayan_matybaeva@mail.ru.

Мендибаев Ерболат Хамзиевич - Кандидат биологических наук, доцент, Актюбинский государственный региональный университет им.К.Жубанова, Актобе, Казахстан; beskurek@mail.ru.

Мовкебаева Галия Ахметвалиевна - Доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; gmovkebaewa@mail.ru.

Муратбаева Индира Сылкымбаевна – Кандидат филологических наук, доцент кафедры социокультурных технологий, Санкт-Петербургский гуманитарный университет профсоюзов Алматинский филиал, Алматы, Казахстан; lashin2030@mail.ru.

Нургалиева Сания Айдархановна – Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, университет им. Ибрагима Чечена, Агры, Турция; sanianur@mail.ru.

Петрищев Вадим Павлович - Доктор географических наук, доцент, ведущий научный сотрудник, Институт степи УрО РАН, Оренбург, Россия; wadpetr@mail.ru.

Рахметова Майра Витальевна – Магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; maira_89-89@mail.ru.

Рысбеков Туякбай Зейтович - Доктор исторических наук, профессор, почетный академик НАН, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Сагитжан Махаббат Кайратовна – Магистрант, Актюбинский государственный региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан; liuka.996@mail.ru.

Салиева Айгуль Жанаевна - Кандидат педагогических наук, доцент, заместитель декана по научной работе факультета социальных наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; Aigul.enu@yandex.ru

Тендикова Айдана Мергалимовна – Магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан; aidokam10@gmail.com.

Тогузбаева Алия Кайратовна – докторант-PhD, Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; alia_8783@mail.ru.

Токатлыгиль Юлия Сергеевна - Философия докторы (PhD), старший преподаватель кафедры психологии, Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; Tokatligil.y@yandex.ru.

Утегенова Карлыга Таскалиевна – Кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; karlyga@bk.ru.

Халилова Айгуль Баязитовна - старший преподаватель, Башкирский государственный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация; aigul76-22@mail.ru.

Юрлова Диана Александровна – Магистрант, Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; yurlova-diana@mail.ru.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abenova, Bibigul Seilkyzy - Candidate of historical sciences, docent, Vice Rector for Academic Affairs, Aktobe Regional State University after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; bibigul_aben@mail.ru.

Abenov, Daulet Kusainuly - Candidate of historical sciences, docent, Aktobe Regional State University after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; aben_60@mail.ru.

Abilkassymova, Aizhan Kaisarovna - Master student, L.N. Gumilyov Eurasian national University, Nur-Sultan, Kazakhstan; abilkassymova.ak@gmail.com.

Amangalieva, Ainur Berikovna - Master student, West Kazakhstan State University after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; ai-nura97@mail.ru.

Ataeva Gulshat Mukanovna - Candidate of Biological Sciences, senior lecturer of the Department of Biology, K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe Regional State University after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; a.g.m.@mail.ru.

Akhmedenov, Kazhmurat Maksutovich - Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Geography, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; kazhmurat78@mail.ru.

Akhunov Arthur Ravilievich - PhD in Geography, associate professor, Bashkir State University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation; Ahun_84@mail.ru.

Bakiev, Andrey Gennadevich - Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Institute of Ecology of the Volga River Basin of the Russian Academy of Science -Branch of the Federal State Budgetary Institution of Science Samara Federal Research Center, Russian Academy of Sciences, Togliatti, Russian Federation; herpetology@list.ru.

Bimagambetova, Zhibek Tobulbaevna - Candidate of philological Sciences, associate Professor, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan; bimzhibek@gmail.com.

Berdenov, Zharas Galimzhanovich - Doctor of philosophy (PhD), acting associate Professor of the Department of physical and economic geography, L.N.Gumilyov Eurasian national University, Nur-Sultan, Kazakhstan; berdenov-z@mail.ru.

Boranbayeva, Baktyly Sansyzybayevna - Candidate of historical Sciences, associate Professor of the Department of world history and socio-political disciplines, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; bbaktyly@bk.ru.

Duisekova, Kulyash Kerimbekovna - Doctor of Philology, Professor of the Department of Foreign Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan; kuliash@yahoo.fr.

Halilova, Aigul Bayazitovna - senior lecturer, Bashkir State University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation; aigul76-22@mail.ru.

Ibragimova, Zilya Fakhrigaleevna - Senior lecturer, PhD in Geography, Bashkir State University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation; ZilyaF2013@yandex.ru.

Iztleuova, Zhanna Bakhytzhanovna - PhD student, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan; zhanna_iztleuova@mail.ru.

Irgaliyev, Assylbek - Candidate of pedagogics, Associate Professor of the Department of pedagogy and psychology, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov Uralsk, Kazakhstan; asylbek_78@mail.ru.

Kazhimova, Karylgash - PhD (pedagogy and psychology) doctor, associate professor, Dean of the faculty of Arts and Culture, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov Uralsk, Kazakhstan; kkr_1980@mail.ru.

Kozhagalieva Rima Dzhambulovna - Doctor of philosophy (PhD), associate Professor of the Department of biology and ecology, West Kazakhstan State University named after M. Utemisova, Uralsk, Kazakhstan; rabdrakhmanova_7@bk.ru.

Maigeldiyeva, Sharban Musabekovna - Doctor of Pedagogy, Associate Professor Acting Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan; Sharban56@mail.ru.

Matybaeva, Bayan - Master student, West Kazakhstan State University after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; bayan_matybaeva@mail.ru.

Mendibayev, Yerbolat Khamzievich - Candidate of biological Sciences, associate Professor, Aktobe state regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; beskurek@mail.ru.

Movkebayeva, Galiya Akhmetvalievna - Doctor of historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan; gmovkebaewa@mail.ru.

Muratbayeva, Indira Silkimbayevna - Candidate of Philological sciences, Associate professor Department of Social and Cultural Technology, Almaty branch of the ST-Petersburg Humanitarian university of trade unions, Almaty, Kazakhstan; lashin2030@mail.ru.

Nurgaliyeva, Saniya - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı, Turkey; sanianur@mail.ru.

Petrishchev, Vadim Pavlovich - Doctor of geographical Sciences, associate Professor, leading researcher, steppe Institute of the Ural branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, Russia; wadpetr@mail.ru.

Rakhmetova, Mayra - Master student, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; maira_89-89@mail.ru.

Rysbekov, Tuyakbay Zeytovich - Doctor of historical Sciences, Professor, honorary academician of the national Academy of Sciences, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Sagitzhan, Makhabbat Kairatkyzy - Master student, Aktobe Regional State University after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan; liuka.996@mail.ru.

Saliyeva, Aigul - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Deputy Dean for Research, Faculty of Social Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan; Aigul.enu@yandex.ru.

Tendikova, Aidana Mirgalimova – Master student, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; aidokam10@gmail.com.

Toguzbayeva, Aliya Kairatovna - PhD student, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan; alia_8783@mail.ru.

Tokatligil, Yulia - PhD (psychology) doctor, Senior Lecturer at the Department of Psychology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan; Tokatligil.y@yandex.ru.

Utegenova, Karlyga Taskalieвна - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Philology, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; karlyga@bk.ru.

Halilova, Aigul Bayazitovna - Senior lecturer, Bashkir State University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation; aigul76-22@mail.ru.

Yurlova, Diana Alexandrovna - Master student, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan; yurlova-diana@mail.ru.

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ М. УТЕМИСОВА**
СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.

№2(78)/2020

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Нургалиева С.А., Майгельдиева Ш.М., Изтлеуова Ж.Б. К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ МОТИВАЦИИ В ОСВОЕНИИ ВТОРОГО ЯЗЫКА (L2).....	5
Тоқатлыгиль Ю.С., Салиева А.Ж., Кажимова К.Р. НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ПОДГОТОВКА БАКАЛАВРОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	11
Иргалиев А.С., Рахметова М.В. ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДМЕТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА.....	19

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Дүйсекова К.К., Абилкасымова А.К. ӘЛЕМНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ.....	29
Муратбаева И.С. ТҮС, РЕҢК АТАУЛАРЫНЫҢ ТЕРМИНДІК ТІРКЕСТЕР ҚҰРАМЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ ТОПТАСТЫРЫЛУЫ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	41
Амангалиева А. Б., Утегенова К. Т. ВЕРБАЛЬНЫЕ И НЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ КОМИКСОВ.....	51

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Abenova Bibigul, Abenov Daulet, Sagitzhan Makhabbat THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE AKTOBE REGION AT THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY.....	60
Рысбеков Т.З., Матыбаева Б.С. XIX ҒАСЫРДАҒЫ КАПИТАЛИСТІК ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЕНУІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ АУЫЛЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНА ӘСЕРІ.....	69
Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т., Тоғузбаева А.К., Юрлова Д.А. РАЗВИТИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО ВЕКТОРА СОТРУДНИЧЕСТВА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА.....	76

Боранбаева Б.С.

ҒҰМАР ҚАРАШТЫҢ ҰЛТТЫҚ РУХТЫ ЖАҢҒЫРТУ ИДЕЯСЫ.....83

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

Petrishchev V.P., Akhmedenov K.M.

ANALYSIS OF CLUSTER DIFFERENTIATION OF SPRINGS IN WESTERN KAZAKHSTAN.....95

Ахунув А.Р., Ибрагимова З.Ф., Халилова А.Б.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА БЕЛОРЕЦКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН.....109

Тоқпанов Е.А., Әмірбеков Е.Ү.

ЕЖЕЛГІ ТӨРТТІК МҰЗБАСУЛАРДЫҢ ЖЕТІСУ АЛАТАУЫ МЕН ТАУАЛДЫ ЖАЗЫҚТАРЫ МИКРОЖЕР БЕДЕР ПІШІНДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕРІ.....118

ЭКОЛОГИЯ – ECOLOGY

Mendybaev E. Kh., Ataeva G.M., Berdenov Z.

CHARACTERISTICS OF VEGETATIVE COVER OF KARASHAGANAK OIL AND GAS FIELD TERRITORY.....127

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРЕСМЫКАЮЩИХСЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. СООБЩЕНИЕ 2. СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД.....141

Кожағалиева Р.Ж., Тендікова А.М.

КҰНБАҒЫСТЫҢ ТАРАЛУ АЙМАҒЫ ЖӘНЕ ӨСІП ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....153

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР/ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ/ INFORMATION ABOUT AUTHORS.....161

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ƏOЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAХP – жоғарғы сол жақ бұрышында ƏOЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAХP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);
- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын

тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтімен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтімен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтімен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Кіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізіміндегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;

- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail).

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;
- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов, характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствие статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;

- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;

- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);

- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;

- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);

- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);

- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);

- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);

- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);

- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;

- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;

- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;

- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you

cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «.... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example: "... In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Кужалиева Р.Р.

**Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:**

Панова Е.Е., Сахметова С.К.

Басуға 25.03.2020 ж. қол қойылды.

Подписано в печать 25.03.2020г.

Көлемі 22,4 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 84.

Объем 22,4 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 84.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 2020.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2020.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.